

Переклала з англійської
Дарина Березіна .

Видання третє

Томас Пікс

Черчилль *i*

Орвелл

Битва за свободу

Зміст

1. Двоє Вінстонів	7
2. Черчилль: шукач пригод	12
3. Орвелл: поліціант • >.....	30
4. Черчилль: у злиднях 1930-Х•••■ -	52
5. Орвелл стає «Орвеллом». Іспанія, 1937	72
6. Черчилль стає «Черчиллем». Весна 1940	90
7. Війна з Німеччиною, звернення до Америки. 1940-1941	114
8. Черчилль, Орвелл і класова боротьба в Британії. 1941	130
9. Поява американців. 1941-1942	150
10. Похмурі візії повоєнного світу. 1943	165
11. «Колгосп тварин». 1943-1945	174
11. Черчилль (і Британія) у миті занепаду й тріумфу. 1944-1945 ...	187
12. Черчиллева помста. Воєнні мемуари	209
14. Тріумф і занепад Орвелла. 1945-1950	219
15. Передчасне «посмертне життя» Черчилля. 1950-1965	234
16. Неймовірний злет Орвелла. 1950-2016	241
Післямова. Шлях Черчилля й Орвелла	260
Подяки	265
Примітки	267

Присвячую всім тим, хто бореться за збереження наших свобод

Двоє Вінстонів

Тринадцятого грудня 1931 року п'ятдесятисемирічний англійський політик, член парламенту, не надто популярний серед керівництва власної партії, вийшов із таксі¹ на П'ятій авеню у Нью-Йорку. У місто він прибув, аби дати серію публічних виступів з лекціями — це була спроба дещо покращити власний фінансовий стан, що похитнувся під час біржового краху два роки тому. Оскільки він був англійцем і звик до лівобічного руху/а на додачу, мабуть, занурився в невеселі думки, політик, переходячи вулицю, за звичкою глянув праворуч. Тому не помітив автівки, яка наближалася зі швидкістю близькозокілометрів за годину. Авто збило його й протягло бруківкою, британець отримав кілька зламаних ребер і скальповану рану голови. Якби він загинув, наразі його ім'я відоме було б хіба що кільком ученим, фахівцям з історії Великої Британії початку XX століття. Але він вижив. Його звали Вінстон Черчилль.

Через майже шість років, 20 травня 1937 року, інший англієць прокинувся вдосвіта й вибрався зі свого незатишного бліндажа до шанця. Це відбувалося під час громадянської війни на північному сході

Іспанії, на передовій, трохи на південь від Піренеїв. Попри те що зараз цей англієць носив однострій, він був письменником, маловідомим автором пересічних романів, які погано продавалися. Сам він вважав себе ліваком, хоча остання книжка, де в жанрі публіцистичної соціології він досліджував бідноту Англії, спричинила маленький скандал і, певно, призвела до того, що через критику соціалістів від нього відцуралися кілька друзів. А втім, в Іспанії він воював саме на боці проурядових соціалістичних сил Другої Іспанської республіки. Англієць був високого зросту, і коли рушив

західним шанцем, аби навідати бійців свого загону, промені сонця, що саме сходило в нього за спиною, підсвітили його голову. Його помітив снайпер франкістів², і з відстані ібо метрів поцілив у нього оболонковою кулею діаметром 7 міліметрів. Постріл був влучний, куля прошила нижню частину шиї, дивом не зачепивши сонної артерії. Англієць упав. Він усвідомлював, що його поранили, але оскільки був у шоківому стані, не міг збагнути, куди саме. Почувши від довколишніх, що його поцілили в шию, англієць вирішив, що жити йому лишилося кілька хвилин, адже досі йому жодного разу не випадало чути, щоби після таких поранень виживали. Якби він загинув, зараз про нього пам'ятали б хіба що кілька літературознавців, дослідників творчого спадку другорядних англійських романістів середини ХХ століття. Але він вижив. Англієць звався Ерік Блер, літературний псевдонім — Джордж Орвелл.

На перший погляд, ці двоє були абсолютно різними людьми. Черчилль міг похвалитися значно більшою життестійкістю в усіх сенсах цього слова; він народився на 28 років раніше за Орвелла й пережив його на 15 років. Але в деяких найважливіших аспектах вони були спорідненими душами. Найпродуктивнішим періодом для обох стала середина ХХ століття; обидва намагалися осмислити одні й ті самі важливі питання: Гітлер і фашизм, Сталін і комунізм, Америка та її переваги щодо Великої Британії. Вони оперували тим самим інструментарієм — інтелектом, твердістю власних переконань, навіть якщо їх не поділяла більшість сучасників, а також дивовижним хистом до слова. Окрім того, обидва шанували головні принципи ліберальної демократії: свободу думки, слова й зібрань.

Хоча шляхи їхні жодного разу не перетиналися³, вони захоплювалися один одним на відстані, і коли Орвелл почав писати роман «1984», головного героя він назвав Вінстоном. Черчилль, як згадували його знайомі, уподобав цей твір так, що навіть перечитав його⁴.

Попри всі розбіжності, головним принципом обох була відданість свободі, а тому вони слугували спільній справі. У решті ці двоє були дуже різними особистостями, із геть неподібними життєвими шляхами. Черчиллева яскрава екстраверсія, видатні ораторські здібності, нагальна потреба в переконливій оборонній риториці під час Другої світової спричинилися до його успіхів на політичній арені, і саме його діяльність у цій царині багато в чому визначила обриси сучасного світу. Орвелл із віком ставав дедалі більшим флегматиком-інтровертом, залишаючись водночас палким

ідеалістом, прихильником максимальної пильності в спогляданні й ретельності у творчості. Це змушувало його як письменника відстоювати право особистості на приватний простір у сучасному світі.

Досліджувати ці дві особистості одночасно — завдання, яке значно ускладнюється всюдисущістю й галасливістю Черчилля. Хоч яку видатну подію 1940-х ми візьмемо — він або бере в ній участь, або пишномовно про неї розводиться, а за кілька років уже згадує її у мемуарах. Вести із Черчиллем дебати було все одно, що «сперечатися з духовим оркестром»⁵, нарікав якимось один із членів кабінету міністрів. Політичний філософ Ісайя Берлін⁶ зазначив, що Черчилль сприймав життя як театралізовану карнавальну ходу, яку очолював він сам. «Мушу визнати, я люблю яскраві кольори, — написав якимось Черчилль. — На безсторонність у цьому сенсі я не претендую. Мене тішать яскраві барви, а бідолашні брунатні відтінки мені від щирого серця шкода»⁷.

У середині ХХ століття ці двоє стали першими, хто дав політичну й інтелектуальну відповідь на подвійну тоталітарну загрозу фашизму й комунізму. Того дня, коли Велика Британія вступила у Другу світову, Черчилль промовив: «За своїм внутрішнім єством це — війна за те, щоб установити на непорушних підвалинах права людини; це — війна за те, щоб затвердити й відновити людську гідність»⁸. Орвелл двома роками пізніше висловив ту саму думку притаманним йому, менш пишномовним, стилем. «Ми живемо в добу, коли незалежна особистість під загрозою винищена .
ня» , — нарікав він.

Орвелл і Черчилль визнавали, що головне питання їхнього століття полягає достеменно не в тому, під чийм контролем засоби виробництва (як вважав Маркс), і навіть не в тому, як функціонує людська психіка (про що йшлося у вченні Фрейда), а в тому, як зберегти свободу особистості в добу, коли держава дедалі інтенсивніше втручається в приватне життя. Історик Саймон Шама назвав їх «архітекторами свого часу»¹⁰. За словами Шама, вони були «най-неймовірнішими із союзників»¹¹. Їхньою спільною метою було завадити подальшому зміцненню каральної державної машинерії, яке почалося в 1920-1930-ті роки й сягнуло апогею в 1940-ві.

Якось у 1950-ті в кабінет літнього Черчилля зазирнув один із його онуків. І спитав дідуся, чи правда, що той — один із найвидатніших людей світу. Черчилль, у властивій йому манері, відповів:

— Так. А тепер геть звідси^{12*}.

Зараз теорія, що історія твориться «визначними людьми», майже знецінена. Але інколи від окремих особистостей і справді залежить дуже багато. Черчилль і Орвелл неабияк вплинули на наш нинішній стиль життя й мислення. -Так, не вони створили квітучий ліберальний післявоєнний Захід з його тривалим економічним піднесенням і поступовим поширенням рівноправ'я — для жінок, темношкірих, представників гомосексуальної спільноти й інших маргіналізованих меншин,—але саме їхні зусилля допомогли створити політичні, фізичні й інтелектуальні умови, за яких цей світ став можливим¹; <

Я тривалий час захоплювався ними поодиноці, але, взаємопов'язаним цілим вони для мене стали, коли, вирішивши перепочити після висвітлення подій війни в Іраку, я почав вивчати громадянську війну 1936-1939 років в Іспанії. Досліджуючи, яку роль відіграв у ній Орвелл, я усвідомив, що обоє вони — і Орвелл, і Черчилль— були військовими кореспондентами, такими самими, як я. Орвелл висвітлював громадянську війну в Іспанії і брав у ній участь, Черчилль відігравав ту саму подвійну роль в англо-бурській війні 1899-1902 років¹³.

Ким були ці двоє, які аргументи вони використовували, аби захистити право особистості на приватний простір у сучасному світі, як у них сформувалися ці переконання?

Оповідь у цій книжці зосереджена на одному з провідних періодів у біографії кожного з них — на 1930-1940-х роках. Це найвизначніший відрізок у життєписі обох, що припав на важливий історичний момент, від приходу до влади нацистів і до перших післявоєнних років. У часи, коли чимало їхніх сучасників зреклися

особистості для світу і в усе, що з цього випливає: вони вірили в право розійтися в поглядах із більшістю, та ще й наполягати на власній точці зору, хай навіть помилковій; у право піддати сумніву волю більшості, у ймовірність того, що можновладці можуть помилятися — а надто коли самі вони твердо переконані в тому, що мають рацію. Орвелл писав: «Якщо свобода взагалі означає бодай щось, то це право казати людям те, чого вони не бажають чути»¹⁴. Для нього це означало передусім право нагадувати про факти, яких люди не бажали визнавати. Усе своє життя Орвелл відстоював це право.

Черчилль допоміг нам отримати ту свободу, якою ми зараз користуємося. Те, що писав Орвелл про свободу, визначило наше уявлення про неї. Через це життя й доробок цих двох особистостей заслуговують на глибше осмислення. Відтак ми краще зрозуміємо світ, у якому живемо, і, можливо, навчимося розв'язувати завдання, які він перед нами ставить, так само вдало, як колись це робили вони.

Отже, погляньмо, якими ці двоє були замолоду, коли кожен щойно починав свій життєвий шлях.

2 Черчилль: шукач пригод

Звичного для півдня Британії вологого грудневого дня 1884 року Вінстон Черчилль, на той момент рудий десятирічний новачок у школі міс Томпсон у Брайтоні, під час уроку малювання розважався тим, що смикав за вухо однокласника. Якоїсь миті жертва нарешті завдала удару у відповідь, штрикнувши свого мучителя, юного Вінстона, складаним ножиком у груди.

Черчилль без жодного збентеження визнавав, що був «проблемним хлопчиськом»¹⁵. Однак у мемуарах він про цей випадок не згадував — можливо, тому, що навіть власна мати заявила, що провина лежить цілком і повністю на ньому. «Не сумніваюся, що Вінстон сам чіплявся до того малого — тож хай це буде йому наукою»¹⁶», — написала Дженні Черчилль Вінстоновому батькові, який на той момент перебував в Індії. Врешті-решт, вирішила вона, лезо увійшло в груди її сина лише на чверть дюйма — достатньою мірою глибоко, аби він зтямив урок, але недостатньо, щоб спричинити серйозне поранення. Через місяць лорд Рендольф Черчилль, гульвіса батько, отримавши цю звістку, легковажно відповів: «Сподіваюся, що надалі минеться без різанини».

У наш час батьків, які ставляться до власного сина так, як подружжя Черчиллів, звинуватили б у злочинному недбальстві. Його батько, висхідна зірка Консервативної партії, схоже, взагалі майже не спілкувався з нащадком. У мемуарах, написаних через кілька десятиліть після того, Вінстон згадував лише про «три чи чотири довгі душевні розмови з ним»¹⁷. Навчаючись у школі в Брайтоні — місті на узбережжі, де за сто кілометрів на південь від Лондона, — малий Черчилль страшенно засмутився, коли з газет дізнався, що батько приїздив туди виступати з промовою, але навіть демократії, назвавши її безсилою, ані Черчилль, ані Орвелл не втрачали віри в цінність окремої

не навідав його. «Ви навіть не зайшли до мене в неділю, коли були в Брайтоні»¹⁸, — дорікав він батькові в листі. Згодом, уже під час навчання в школі Герроу, Черчилль розпочав справжню кампанію, аби змусити батька приїхати до нього на врочистості на честь вручення спеціальної відзнаки^{VI}. «Ви ніколи мене не навідували»¹⁹, — наполягав він. А відтак жалісно додавав, що потягом з Лондона до його навчального закладу можна було б дістатися за півгодини. «Якщо ви виїдете об 11:07 з Бейкер-стрит, то в Герроу будете вже об 11:37». Також він писав матері: «Спробуйте переконати батька. Він ніколи до мене не приїздив». Але лорд Рендольф так і не навідав сина.

У матері Черчилля вистачало й власних проблем. Дженні Джем Черчилль, «вродлива, пустопорожня, розцяцькована діамантами жінка-пантера», як назвав її один із біографів Черчилля, мала неабияку популярність у пізньовікторіанському світському товаристві. За найскромнішими підрахунками, у неї було десь із дев'ятнадцятеро коханців²⁰. Були й такі, хто вважав, що за своє життя вона переспала загалом десь із двома сотнями чоловіків, але сумлінні біографи кажуть, що це дещо завищений показник. «Якесь аж підозріло кругле число»²¹, — зауважував один із найвідоміших дослідників, британський політик Рой Дженкінс.

Хай там як, підсумовує Кон Кафлін, знавець раннього періоду Черчиллевої біографії, леді Рендольф Черчилль вела, «м'яко кажучи, активне світське життя»²². У ті часи, коли татуювання можна було побачити хіба що у завсідників найсумнівніших портових закапелків, вона хизувалася змією, набитою на лівому зап'ястку²³. Після передчасної смерті першого чоловіка, Вінстонового батька, вона шокувала лондонське товариство, ставши дружиною молодого ферта, однолітка власного сина. Ба більше, коли вона з ним розлучилася, третім чоловіком став також хлопець одного віку з Вінстоном. Уже в похилому віці вона, подекуди, нарікала: «От ніколи не зможу звикнути до того, що я — не найвродливіша жінка в кімнаті!»^{VII}.

Якось, на різдвяні канікули, зайняті власними справами Вінстони батьки підкинули малого бабусі, герцогині Мальборо. За кілька тижнів вона з полегшенням відписала їм: «Вінстон сьогодні повертається до школи. *Entre nous*^{VIII}, мені анітрохи не шкода, бо він — просто кара Божа»²⁵.

У першій школі, де вчився Вінстон, широко практикувалися тілесні

Найімовірніше, йдеться про спеціальну відзнаку, яку Черчилль отримав, процитувавши без жодної помилки 1200 рядків з

«Пісень Давнього Риму» англійського історика й поета Томаса Баббінгтона Маколея. — Тут і далі посторінково прим. пер.

Між нами кажучи (фр.).

покарання— аж до крові. «Як же я ненавидів цю школу!»^{2,6}— писав у мемуарах Черчилль. Згодом батьки перевели його в маленький прогресивний навчальний заклад у Брайтоні, де Черчиллеві, який, схоже, страждав від чогось подібного до синдрому дефіциту уваги, мудрі вчителі дозволили вивчати лише ті предмети, які його цікавили. За його словами, це були «французька, історія, поезія — численні вірші я зубрив напам'ять, — а насамперед верхова їзда й плавання»^{2,7}. Попри те що в цій школі юний Черчилль почувався значно Щасливішим, він примудрився стати найгіршим у поведінці²⁸. ' ' - і -

Згодом вихователь цієї Школи зазначав, що Черчилль вирізнявся «забудькуватістю, недбалістю, непунктуальністю й безладністю в усіх сенсах цього слова»²⁹. І все одно, незважаючи на ці недоліки, підлітком він усе ж таки навчився писати. «У мою кров і плоть увійшла базова структура звичайного англійського речення—а це річ шляхетна»³⁰, — згадував він. Хист до англійської мови стане його головним активом на обох теренах — у політиці й у літературній кар'єрі. Обсяг опублікованих ним за життя творів складе 15 мільйонів слів³¹. Проте формальна освіта на цьому завершилася, тож серйозні прогалини в знаннях залишаться на все життя. д -

Черчилль, як він згадував, завершив шкільне навчання «серйозно розчарованим»³². Батьки вирішили, що він недостатньо тямущий, аби стати юристом, тому відрядили сина до армії — звичайна доля нездарнащадків британських аристократичних родин. У сухопутних військах тумануватому юнакові служити було б легше, ніж у військово-морському флоті, який вважався значно важливішим для оборони розташованої на острові держави, а тому практикував меритократичний підхід до підбору новачків.

Але навіть попри низькі критерії відбору, Черчилль лише з третьої спроби спромігся потрапити до Сендгерсту, військової академії піхотних військ і кавалерії³³. Його взяли в кавалерію, конкурс туди був менший, бо багато юнаків не мали достатньо коштів, щоб утримувати коней і стайників. Як сформулював це сам Черчилль: «Тим, хто опинився в нижній частині списку, запропонували потрапити в кавалерію за спрощеною процедурою»³⁴. Це також відповідало Черчиллеві прихильності до комфорту й розкошів. Тепер він міг їздити верхи замість ходити пішки, а до того ж, відзначав він, «однострій у кавалеристів був значно пишніший, ніж у піхоти»³⁵.

Лист, який надіслав йому батько в серпні 1893 року, дізнавшись, що сина нарешті прийняли до Сендгерсту, вартий того, щоб процитувати його повністю — це допоможе відчутти непосильний тягар батьківського розчарування, який Черчилль тягнув на карку все життя. Лист неймовірно

жорстокий. Лорд Рендольф написав синові:

Попри всі ті переваги, що ви їх мали, попри всі здібності, які ви з дурного розуму собі приписували і заперукою яких мали би бути певні ваші родинні зв'язки, попри всі зусилля, які доклали, щоб зробити ваше життя легким і приємним, а вашу роботу необтяжливою і не- марудною, оце такий він, ваш видатний результат! Ви опинилися серед учнів другого і третього списків, які придатні лише для кавалерійського полку.

Я не писатиму вам більше із цього приводу, і вам немає сенсу утруднювати себе відповіддю на цю частину мого листа, бо відтепер я не зважатиму на жодні ваші розповіді про ваші досягнення й походеньки...

Ви станете звичайнісіньким світським жевжиком, що марнотратить власним життям, одним із сотень невдах, що завершили навчання в привілейованих приватних школах, ваше життя змиршавіє на нещасливе, пустопорожнє, жалюгідне існування. І якщо так воно й буде, винуватити в цьому вам доведеться тільки самого себе³⁶.

О тій порі лорд Рендольф Черчилль уже стояв на Божій дорозі — найімовірніше, причиною тому був сифіліс — і це почасти може пояснити дещо нарваний тон цього листа. «Він страждав на прогресуючий розумовий параліч, від якого йому судилося померти»³⁷, — писав його онук, Вінстонів син Рендольф. Утім навіть умирущому лорду вистачило снаги й надалі принижувати сина, який тоскно написав матері, що, на думку лорда Рендольфа: «Я взагалі нічого ніколи не можу зробити як годиться»³⁸. Батько Черчилля помер у січні 1895 року, коли Вінстонові було двадцять.

Після його смерті в душі Черчилля наче запалили гніт. Син, який пережив таке ставлення до себе, мав вирости або психологічно скаліченим, або, якщо пощастить, неймовірно впевненим у собі. Черчиллю поталанило просто дивовижно. Смерть батька наче звільнила його. Кілька наступних років він стрімголов носиться світом — з Англії в Індію, аж до афганського кордону, знову в Англію, звідти — до Судану, потім — назад в Індію, тоді в Англію, аж потім — у Південну Африку — і весь цей час стрімко будує блискучу для такого молодика кар'єру.

Пізніше Черчилль стверджуватиме: «Я багато чого домігся завдяки тому, що замолоду не перевантажував розум»³⁹. За власним звичаєм, він намагався перетворити цей недолік на чесноту, заявивши в 1921 році, що «...читати в молодості забагато добрих книжок — це помилка... Молодь мусить ставитися

до читання помірковано, так само як літні люди до харчування. Не варто багато їсти. Краще ста- 40 ранно розжовувати страву» .

Черчилль не відвідував університет. Його справжня освіта, схоже, почалася, коли він був уже майже дорослим, молодим кавалерійським офіцером у Бангалорі, в Індії. Там, далеко від рідної домівки, узимку 1896 року, його раптом «здолало бажання вчитися»⁴¹. Він заповзято студіював Арістотеля, Платона, Маколея, Шопенгауера, Мальтуса й Дарвіна⁴².

Варто зазначити, що він проковтнув також «Історію занепаду й загибелі Римської імперії» Гіббона. «Мене одразу захопили і оповідь, і стиль. Усі ті довгі сліпучо-світлі індійські полудневі години, відтоді як ми поверталися зі стайні і аж до тієї миті, коли надвечірні тіні свідчили, що час іти грати в поло, я присвячував Гіббонівським нові»⁴³. Вплив цього автора на стиль Черчиллевої прози очевидний. Це речення, обране практично навмання з кадрів третього тому Гіббонівської «Історії», могло б належати самому Черчиллеві:

«Тримаючи довгі списи напереваги, рицарі несамовито стискали острогами своїх коней; вони мчали просто на ворога, і легка кавалерія турків і арабів лише дивом могла встояти проти цього стрімкого наступу»⁴⁴. Порівняйте цей уривок із фрагментом опису Черчиллем битви під Омдурманом, біля Хартума, яка відбулася в 1898 році: «Коли спадкоємці сарацинів спустилися довгими положистими схилами, що вели до річки, де були противники, їх зустрів рушничний вогонь двох із половиною піхотних дивізій, які вишикувалися у два щільні ряди. Цей вогонь підтримали щонайменше сімдесят гармат і канонірок з узбережжя, які стріляли з методичною байдужою влучністю»⁴⁵. Черчилль поставив собі за мету читати по 25 сторінок з Гіббона щодня, а на додачу — удвічі більший обсяг із п'ятитомної «Історії Англії» Томаса Маколея⁴⁶.

Джордж Орвелл якось писав: «Гарна проза схожа на віконну шибку»⁴⁷. Але якби Черчиллева проза була шибкою, то це був би вітражу трансепті кафедрального собору. Його стиль іноді міг бути барвистим, навіть надміру пишномовним, але він добре усвідомлював, що робить. Черчилль просто п'янів від мови, від звучання слів і найтонших відтінків їхніх значень. «Він любить використовувати по чотири-п'ять слів поспіль з одним і тим самим значенням — так дідусь демонструє вам свої орхідеї. Не задля того, щоб

48

похвалитися, а просто тому, що прикипів до них» , — пригадував Чарльз Вілсон, лікар, що опікувався ним під час війни.

Ісайя Берлін зазначає, що «мова Черчилля — це посередник, медіум, якого він створив, бо конче потребував допомоги. Його мову характеризує впевнений, ваговитий, майже одноманітний, легко впізнаваний ритм, який доволі зручно пародіювати (зокрема й самому мовцю), так само, як усі яскраво індивідуальні стилі мовлення»⁴⁹. Утім стиль цей вподобали не всі. Романіст Івлін Во, мабуть, чи не єдиний, хто віддавав перевагу не Черчиллю, а його питушому й злосливому синові Рендольфу, знущально характеризуючи Вінстона як «майстра псевдобарокової прози»⁵⁰.

Як багато хто із самоуків, Черчилль протягом усього свого життя вирізнявся неймовірною самовпевненістю щодо власних знань і щасливим невіданням того, які прогалини в них є. Він добре знався на тому, що було йому відоме, але величезний масив літератури він мало того що не читав — узагалі не здогадувався про

його існування. У 1903 році він познайомився за ланчем з Генрі Джеймсом⁵¹, але коментарі митця зацікавили його значно менше, ніж іще одна гостя з Америки, яка сиділа за цим-таки столом, вродлива молода актриса Етель Беррімор. Через двадцять років він знову зустрівся за обідом із Джеймсом і знову його проігнорував. У однієї з гостей, які були присутні під час тієї учти, склалося враження, що «він ніколи не чув про Генрі Джеймса й збагнути не міг, чому ми всі з такою побожною увагою й недоречним, на його думку, терпінням слухаємо цього балакучого літнього джентльмена. Він ігнорував Джеймса, суперечив йому, перебивав, узагалі не виказував жодної поваги»⁵².

Коли його приятелька Вайолет Асквіт, згодом Вайолет Бонем Картер, на той момент дев'ятнадцятирічна дівчина, під час званого обіду процитувала Кітсову «Оду до солов'я»⁵³, виявилось, що Черчилль про неї й не чув, попри те що цей твір є одним із сотні най- популярніших англомовних віршів.

Черчилль, мабуть, помітив, що дівчина була приголомшена, бо коли вони зустрілися наступного разу, з'ясувалося, що він вивчив напам'ять цей вірш, і, про всяк випадок, ще п'ять Кітсових од, які

заходився по черзі декламувати їй. Його лікар якось написав, що

Черчилль, схоже, уперше прочитав «Гамлета» вже у віці добряче за вісімдесят⁵⁴, але цей факт не підтверджений, бо він цитував фрагменти із цієї п'єси під час розмов, коли був ще значно молодшим. Хай там як, підсумував його радник під час війни сер Десмонд Мортон, загальний обсяг фактологічних знань Черчилля «був просто неймовірно поверховим»⁵⁵.

Коли Черчилль опинявся на публіці, він майже ніколи не мовчав — а публікою для нього були майже всі без винятку. Єдине, за згадкою Вайолет Асквіт, чим він займався мовчки, — це було малювання, хобі, яке в нього з'явилося вже в зрілому віці, коли він втратив посаду й опинився в такому собі політичному засланні⁵⁶. Під час розмови, коли власні думки вичерпувалися, Черчилль усе одно не стуляв рота, цитуючи величезні за обсягом уривки поезії, зазвичай Байрона чи Поупа⁵⁷.

Як у багатьох митців, особливо тих, які цим заробляють собі на життя, у Черчилля сформувалося професійне ставлення до красного письменства. «Писати книжку — це майже те саме, що зводити будинок»⁵⁸, — якось сказав він. Треба підготувати матеріали, забезпечити надійні підвалини. Черчилль розмірковував над тим, як важливо впевнено будувати речення, формувати з них абзаци, які «мусять поєднуватися, наче зчеплення залізнич-
них вагонів» .

Навчившись писати і завершивши поставлену перед собою задачу самоосвіти, Черчилль відчув, що готовий підкорити світ. Він почав шукати війни, про які можна було б написати, маючи на меті завоювати таке-сяке визнання, яке мусило стати підґрунтям для подальшої політичної кар'єри.

Протягом наступних кількох років він відчайдушно намагався потрапити до театру воєнних дій. У 1897 році, коли на афгано-індійському кордоні відбулося незначне зіткнення між англійцями й місцевими племенами тубільців-пуштунів, Черчилль помчав туди з місця своєї служби в Бангалорі, здолавши більше 2400 кілометрів, що відділяли його від подій, які розгорталися на північно-західному кінці субконтиненту. Коли призначення до зони конфлікту отримати не вдалося, мати зуміла домогтися для нього нової роботи — висвітлювати цей конфлікт для лондонського *Daily Telegraph*. Саме з цього розпочалося тривале співробітництво Черчилля із цим виданням. Згодом, коли внаслідок неминучих втрат, з'явилася вакансія, він перейшов на діючу військову службу. Вже незабаром його зарахували до зі-го Пенджабського піхотного полку.

Взагалі-то, Черчиллю випало бути свідком не справдешньої війни, а кількох тижнів зіткнень. Операція, яка проводилася у вересні 1897 року, нині залишилася в історичній хроніці лише тому, що Черчилль брав у ній участь і потрапив під обстріл. «Ніщо так не бадьорить, як коли в тебе стріляють, але марно», — зауважив •

'60

ВІН ТОДІ .

Його товаришам по службі, мабуть, здавалося, що цей досвід викликав у нього справжню ейфорію. Лейтенант Дональд Маквін⁶¹, який нетривалий час жив із ним в одному наметі під час зіткнень на афганському кордоні, зазначив у щоденнику, що єдине побоювання Черчилля полягало в тому, що його буде поранено в рот.

Зіткнення з афганськими племенами були єдиною війною, у якій брав участь Вінстон, тому він скористався цією можливістю на повну. За два місяці письменства він розтягнув ці кілька тижнів дрібних сутичок, свідком яких став, у невеликий твір під назвою «Розповідь про Мелекенд: Епізод з прикордонної війни». Якби цей нарис написав хтось інший, твір навряд чи пішов би в друк. Але в юнака був непоганий тил у Лондоні. Мати звернулася до літературного агента й видавця з пропозицією перетворити нашвидкуруч зроблені нотатки на книжку⁶². Коли за кілька місяців її було видано, мати пообіцяла синові^Л що «методично її просуватиме»⁶³. Саме цим вона й зайнялася, розхвалюючи її лондонським літературним оглядачам і редакторам газет.

«Розповідь про Мелекенд: Епізод з прикордонної війни» — юнацький твір, що дещо зловживає дотепами, оповідаючи про коротку наступальну операцію британців. Щодо протистояння між християнами й мусульманськими племенами, Черчилль зауважує з дещо неоковирною іронією: «На щастя, представники миролюбної релігії зазвичай краще озброєні»⁶⁴. У Черчиллевій прозі добре помітно, як хизується цей «крутий хлопець»: «Єдиним наслідком десь із півдесятка пострілів у бік табору було те, що вони сколошкали тих, хто надто сторожко спав»⁶⁵. Той, кому випадало прокидатися через ворожий обстріл, навряд чи повірить у щирість цієї заяви хоча б тому, що не можна передбачити, скільки триватиме стрілянина і чи не посиляться вона.

Сам Черчилль про книжку впевнено заявляв: «Мій стиль чудовий, почасти навіть класичний»⁶⁶. М'яко кажучи, перебільшення. Але в цій заяві вже помітний той, майбутній, Черчилль.

Можливо, найважливішим для Черчилля було те, що книжка отримала кілька схвальних відгуків. Для юнака, який упродовж двадцяти років почувався зневаженим, нікчемним і приниженим, схвалення було незвичним і довгоочікуваним задоволенням. «Схвальні відгуки в пресі просто неймовірно його бадьорили», — зазначає Саймон Рід у дослідженні, присвяченому цьому періоду Черчиллевої біографії. «Ніколи досі Черчилля так не хвалили. Протягом свого дорослішання він звик до нарікань батька і вчителів, які постійно наголошували, що він — суцільне розчарування»⁶⁷.

Черчилль в Африці

Отже, так почався шлях до успіху молодого Вінстона Черчилля. Узявши відпустку в полку, він сів на корабель, повернувся назад до Англії і почав з'являтися в лондонському товаристві як автор свіженького новодруку. Свою книжку він використав, аби запізнатися з важливими людьми, а згодом скористався цими знайомствами, щоби домогтися нового призначення — тоді саме готували британську експедицію для боротьби з ісламістами в Судані. Отже, всього лише за рік після того, як він уперше потрапив до театру воєнних дій, Черчилль знову опинився в центрі протистояння. Він брав участь у наступі кавалерії під Хартумом — під час цього зіткнення британці винищили суданських тубільців. Цей досвід став основою чергової його книжки, «Річкова війна: Історичний нарис про завоювання Судану». Відтак він повернувся назад в Індію, взяв участь у турнірі з поло й попрощався з армією.

Черчилля вабила політична кар'єра. Завдяки своїм дописам у газетах і двом книжкам він став достатньо відомим, щоби балотуватися в парламент. У липні 1899 року, у двадцятип'ятирічному віці, Черчилль узяв участь у виборах і програв з маленьким відставанням у кількості голосів. Цей результат був достатньо вагомим, аби Вінстонів дебют на політичній арені можна було вважати перспективним.

Воїнська удача не полишала його. На задвір'ї імперії наростав черговий конфлікт. Ще й чотирьох місяців не минуло після виборів, а Черчилль уже вирушив до Південної Африки висвітлювати події, які незабаром стануть Другою англо-бурською війною⁶⁸. Але зазнавати злигоднів він не збирався. Із собою Черчилль захопив 2 ящики вина, 18 пляшок віскі, по 6 пляшок портвейну, бренді й вермуту. У Південну Африку він прибув наприкінці жовтня 1899 року. До Англії повернувся менше ніж за рік — уже відомим.

Його пригоди почалися 15 листопада 1899 року. Черчилль пробув у Південній Африці заледве два тижні, коли опинився в британському панцерному потягу, який відрядили на фронт у межах розвідної операції. «Прагнучи вскочити в халепу»⁶⁹, як він сам потім пригадував, Черчилль домігся участі в ній. Щойно панцерник, пихкаючи, опинився на території, що перебувала під контролем

бурів, як негайно потрапив під ворожий обстріл — по ньому гатили зручних кулеметів. Машиніст піддав газу, частина вагонів зійшла з рейок — найімовірніше, бури замінували колії.

Черчилль хутко почав діяти. Годину під ворожим обстрілом він допомагав британським офіцерам організовувати людей, розчищати колії й

наново підчіпляти вагони до локомотива. Нарешті потяг повільно, зі швидкістю пішохода, зрушив з місця у зворотному напрямку. У ньому було повно пораних, а ті з військових, хто в змозі був триматися на ногах, відступали, ховаючись за ним. Аж тоді, усупереч нашвидкуруч укладеному плану, панцерник почав набирати швидкість, і вояки відстали. Черчилль наказав машиністові зупинитися, коли переїхали міст через річку Блу Кранц, а сам рушив колією назад, назустріч піхотинцям. Уже незабаром він побачив двох людей — але то були не британці. До нього наблизився вершник, озброєний рушницею.

Черчилль потягнувся був за револьвером і виявив, що кобура порожня — він витяг зброю, коли допомагав розчищати колії. Він здався й опинився в полоні у бурів.

Для цього нестримного молодика перебування в статусі військовополоненого було справдешніми тортурами. Його, разом із іншими британськими офіцерами, тримали в будівлі школи в Преторії, бурській столиці. «Години повзли, ніби розбиті паралічем стони. Ніщо мене не тішило. Читати було важко, писати — неможливо... Я щиро ненавидів кожну хвилину своєї неволі дужче, ніж будь-який інший період власного життя»⁷⁰, — пригадував Черчилль. Він спробував довести, що є військовим кореспондентом, але бури заперечили, що він був озброєним і допомагав британським військовим під час бою.

Якось уночі, у середині грудня 1899 року, ще й місяця не пробувши в полоні, Черчилль видерся на стіну, проскочив повз вартових — певно, не минулося без хабаря! — і, орієнтуючись за зірками, рушив до залізничних колій, що, як йому було відомо, мусили бути десь за півмилі. Коли потяг, пихкаючи, рушив геть від станції, Черчилль, який досі сидів, зачаївшись, під схилом, «кинувся до вагонів, схопився за щось, не втримався, схопився знову, й удруге зірвався, учепився у щось типу билець, повиснув на них, перераховуючи носачами черевиків рейки»⁷¹. Він видерся на стос порожніх міхів з-під вугілля й заснув. Йому здавалося, що немає на світі солодшої колискової, ніж «гуркіт потяга, який віз бранця-уті- кача зі швидкістю 9 кілометрів за годину геть із ворожої столиці».

Це була просто-таки ідеальна пригода для молодого перспективного імперіаліста. Черчилль прямував до кордону з Португальською Східною Африкою¹, що був на відстані 440 з гаком кілометрів. Удень спав, знайшовши собі сховок десь у глушині, вночі застрибував на черговий потяг. Знесилений і зголоднілий, він наважився зайти в будинок управителя вугільної шахти, шотландця, який підтримував британців. Черчилль змальовує цей момент біографії як щасливу випадковість, але в читача виникає підозра: можливо, йому порадили звернутися саме до цієї людини? Шотландець переховував

його на глибині бо метрів під землею, у закинутій шахті. Від свого рятівника Черчилль отримав свічки, віскі, сигари й смажену курятину, а також пригодницький роман Роберта Луїса Стівенсона «Викрадений». Уже незабаром усіх необхідних домовленостей було досягнуто, і молодого втікачд сховали серед паків із вовною, які віз вантажний потяг, що прямував до португальської колонії. Діставшись до Лоренсу-Маркіш, столиці Португальської Східної Африки, Черчилль постав перед британським консулом. Переймаючись, що в разі, якщо Черчилль залишатиметься в місті, його можуть знову захопити бури, дипломат тієї ночі доправив його на пароплав, що прямував назад до Південної Африки. Там Черчилль виступив із промовою, а далі знову приєднався до британського війська у подвійній ролі офіцера й кореспондента, що за тих часів вважалося цілком прийнятним.

Протягом наступних кількох місяців Черчилля неабияк тішили присвячені його пригодам статті, що з'являлися в британських газетах. Ішлося в них не тільки про випадок із панцерним потягом, ай про втечу з полону. «Газети... аж захлиналися, віддаючи мені хвалу, — пригадував він. — На якийсь час я став доволі відомим»^{IX}. Утім ця війна, що поступово змінилася партизанським протистоянням, його вже не цікавила.

Без особливого натхнення набазгравши ще кілька репортажів, він вирушив додому, аби використати свою новонадбану славу для

перезапуску політичної кар'єри. Коли Черчилль повернувся в Англію влітку 1900 року, мати його навіть не зустріла— вона саме збиралася йти під вінець із другим чоловіком. Капітан Джордж Корнуолліс-Вест, красень, на 20 років молодший за неї, був лише на 16 днів старший за самого Вінстона⁷³. Через багато років після того Черчилль присвятить окремий розділ мемуарів випадку з бро- непотягом. І недарма, бо ця пригода стала трампліном, який допоміг йому з другорядних знаменитостей стрибнути до лав найвизначніших постатей британського суспільного життя.

Уже від самого початку Черчиллевої кар'єри, багато сучасників вважали, що йому бракує виховання, сили характеру й витримки. «Серед торі і в суспільних колах він... був аутсайдером, який прокладав собі шлях, розштовхуючи довколишніх і без упину співаючи собі хвалу»⁷⁴, — розповідала Вайолет Асквіт. І справді, уже в жовтні, через дванадцять місяців після полону і втечі, Черчилля обрали в парламент. - . . .Л •.

португальська Східна Африка — термін, яким позначався Мозамбіку історичний період, коли він був португальською колонією.

Шукач пригод стає подітиком і чоловіком

Це був лише початок стрімкого злету. За чотири роки після того, як Черчилль потрапив у Палату громад, він вийшов із лав Консервативної й приєднався до Ліберальної партії. Це була одна з причин, чому тривалий час опісля консерватори йому не довіряли. У квітні 1908 року, коли Черчиллеві було тридцять три, новообраний прем'єр-міністр Герберт Генрі Асквіт (батько Вайолет) запропонував йому стати членом кабінету міністрів. Король Едвард VII від цього був не в захваті й поскаржився синові, що Черчилль «в уряді ще нестерпніший, ніж був у лавах опозиції»⁷⁵.

У тому самому році Черчилль освідчився й одружився з жінкою, яка понад півстоліття залишатиметься його найближчою довіреною особою. До того Черчилль роками залицявся до різних жінок, але успіху особливого не мав. Попри те що він надзвичайно зблизився з Вайолет Асквіт, можливість розвитку якихось романтичних стосунків між ними він, схоже, не розглядав. Вона ж, своєю чергою, чекала, що Черчилль їй освідчиться. Але, він цього так і не зробив. Натомість навесні 1908 року його увагу привернула

інша, не така видатна, жінка, Клементина Гозьєр. Вона була нащадком молодшої гілки зубожілого шотландського аристократичного роду й навіть якийсь час змушена була давати уроки французької, аби заробити собі на життя.

У серпні 1908 року Вайолет дізналася, що Черчилль освідчився Клементині. «Не знаю, чи зрозуміє він колись, що вона дурна як ступа, — писала вона своїй найкращій подрузі Венеції Стенлі. — Він не бажає, — хоча йому це конче потрібно! — мати поряд критично налаштовану, рішучу дружину, яка заповнила би прогалини у його смаках і не давала би йому помилятися»⁷⁶. Але от вони, ці химерні складнощі британського світського життя! — батько самої Вайолет через кілька років закохається в ту ж таки Венецію. Під час засідань уряду, присвячених Першій світовій, він відволікатиметься на писання їй любовних листів.

Хай там як, навряд чи Вайолет змирися б із тим, що Черчиллю бракувало романтичності. Кількома роками пізніше він стояв біля неї на кормі яхти, що вирушила в круїз Атлантикою. Вайолет і досі залишалася близькою подругою Вінстона. «Просто ідеально!» — зітхнула вона. «Так, — озвався Черчилль. — Ідеальна берегова лінія, ідеальна видимість»⁷⁷. І заходився розповідати, як обстрілювати прибережні міста.

Що ж до Клементини Гозьєр — стосовно її походження існували певні

питання. Дехто з біографів вважає, що її біологічним батьком був Бертрам Мітфорд⁷⁸, дідусь шістьох сестер Мітфорд, які стануть дуже відомими у Великій Британії в 1930-ті-1940-ві. «Клементина була не зовсім впевнена в особі власного батька»⁷⁹, — зазначає письменник і політик Борис Джонсон. .

Для Черчилля особистість Клементини важитиме значно більше за її походження. Одруження із цією жінкою було, можливо, найрозумнішим вибором, який він зробив за все своє життя. Стримана, спокійна й обачна у ставленні до світу, вона була геть не схожа ані на нього самого, ані, тим паче, на його матінку: вона знала, що таке страх безгрошів'я і як живеться маленькій людині. Крім того, вона не була потенційною політикинею, як Вайолет. Замість намагатися перевершити чоловіка й конкурувати з ним, вона допомагала йому спуститися на грішну землю, коли він надто заносився, і підтримувала, коли він ладен був піти на дно. Через

багато років вона казатиме: «Саме тому, що я звичайна жінка й кохаю тебе, я знаю, що для тебе правильно і, зрештою, добре»⁸⁰. Вінстон і Клементина побралися у вересні 1908 року, за кілька тижнів після оголошення про заручини. Можливо, показовим є той факт, що під час церемонії біля матері Клементини сидів Бертрам «Бер-ті» Мітфорд⁸¹.

* * *

У 1911 році Черчилль здобув високу посаду першого лорда Адміралтейства, що керував Королівським військово-морським флотом. Саме цю посаду він обіймав, коли почалася Перша світова війна. У 1915 році Черчилля вважали одним із головних ініціаторів висадки британських військ на півострові Галліполі в Туреччині. Ця операція була повним провалом. Після дев'яти місяців протистояння війська союзників мусили піти з півострова. Їхні втрати вбитими склали понад 50 тисяч людей, а домогтися не вдалося майже нічого. .
-і ...т 77, 747. у'

Черчилль, який узяв на себе провину за цю згубну операцію, несподівано опинився без роботи. Він був приголомшений. «Наче в мешканця морських глибин, якого витягли на Повітря, чи в нирця, що зашвидко піднявся нагору, вени мої мало не вибухали від тиску», — пригадував він. Міркуючи над подіями війни, він додавав: «Я відчував неймовірну тривогу й не знав, як її позбутися». Прагнучи знайти собі бодай якусь справу і вгамувати нерви, він зайнявся малюванням. Це хобі залишатиметься його розрадою багато років. -

< "

Проте втечі від суспільного життя й споглядання англійських замських пейзажів виявилось недостатньо ані щоб полегшити його страждання, ані щоб

запропонувати шлях повернення до Олімпу. Черчилль не почувався винним у трагедії в Галліполі, але все ж таки вирішив спокутувати це, а тому записався добровольцем на війну у Франції. Він прибув на фронт у листопаді 1915 року й кілька місяців командував батальйоном на передовій. «Страшне місце, — писав він Клементині. — Всюди бруд і сміття, могили викопують просто в оборонних укріпленнях, нечистоти зусібіч; а в яскравому місячному сяйві панують над усім цим полчиська здоровенних щурів. Вони повзуть, підкрадаються дедальближче

під безугавний акомпанемент гвинтівок і кулеметів, під злостиве виття й дзижчання куль, що шугають над головами»⁸³. Водночас його неабияк дивувало, наскільки краще він почувався у Франції, ніж в Англії. «Я знайшов щастя і втіху, яких не мав багато місяців», — відзначав він.

Після того як упродовж тривалого часу Черчиллеве життя було сповнене шампанського й вишуканих наїдків, він раптом опинився пліч-о-пліч з іншими у брудному шанці — і це була найкраща нагода відчутти, яке воно, життя пересічної людини⁸⁴. Але й у цій ситуації Черчилль намагався полегшити власне становище. Він просив дружину прислати йому «величезні шматки солонини, сир “Стілтон”, вершки, шинку, сардини, сушені фрукти. Можете також спробувати передати великий м’ясний пиріг, але консервовану куріпку не треба, й усі ті інші консервовані смаколики також. Що простіше, то краще й ситніше; м’ясо в нашій пайці жорстке й несмачне»⁸⁵.

Клементина, яка відчувала його мінливий настрій, намагалася підтримати чоловіка, коли той втрачав самовладання. «Любий мій, — писала вона йому в лютому 1916 року, — один із листів, який я отримала вчора, був написаний вами в мить розпачу. Благаю, не дозволяйте цьому відчуттю глибшати й постійно затьмарювати ваше серце й думки!» .

Коли Черчилль, отримавши відпустку, приїхав додому, вона помітила, що він забагато уваги приділяє політиці й майже не зважає на її потреби. Клементина лагідно дорікала чоловікові: «Любий мій, ці важливі суспільні турботи такі виснажливі! Коли я наступного разу побачу вас, сподіваюся, ми матимемо трохи часу, аби побути вдвох!»⁸⁷. Вона не казала напругу, що потребує більшої сексуальної близькості, але майже зізнавалася в цьому: «Ми й досі молоді, але час спливає, він краде кохання й лишає по собі лише дружбу, яка заспокоює, але не надихає й не зігріває».

Памела Дігбі, яка стане дружиною Рендольфа Черчилля під час Другої світової війни, відверто обговорюватиме з Клементиною, своєю свекрухою, родинні негаразди. Через кілька десятиліть та згадає, що в неї склалося враження, ніби чоловіки родини Черчиллів не могли похвалитися

надмірними сексуальними апетитами. Її інтимне життя з Рендольфом залишало бажати кращого,

зізнавалася Памела своєму біографові. «Щодо сексу, Рендольф, як і деякі інші Черчиллі, взагалі не демонстрував жодної ініціативи. До того ж він забагато пиячив, а це заважало йому проявляти себе краще й частіше»⁸⁸. Утім цьому одкровенню дещо суперечить той факт, що у Вінстона й Клементини в 1909, 1911, 1914, 1918 і 1922 роках народилися діти.

Та частина фронту, де опинився Черчилль, була відносно спокійною, бо на цьому етапі головні бойові дії відбувалися поблизу Вердена, розташованого південніше. Але навіть попри це Вінс- тонові товариші по службі гинули. У травні 1917 року чисельність батальйону скоротилася так, що його розформували, а особовий склад перевели до інших підрозділів. Черчилль скористався цією можливістю, аби вирушити додому й знову повернутися до політики. У липні цього самого року він знову опинився в складі уряду, уже на посаді міністра озброєння.

Проте перевибори, що відбулися в 1922 році, він програв, як і наступну кампанію в 1923 році. У квітні 1924-го він писав дружині, яка відпочивала у Франції, що насолоджується разом із дітьми заміським життям. «Я п'ю шампанське під час кожної учти, а між ними цілі цебра кларету й содової. Кухня тут, хоч і простенька,, дивовижна. Увечері ми вмикаємо грамофон і граємо в ма- 89 джонг» .

Того самого року він повернувся в парламент, коли вперше було сформовано лейбористський уряд. Через те що Ліберальна партія переживала важкі часи, він вийшов із неї і знову приєднався до консерваторів. Після цього, подекуять, Черчилль навіть хвалився: «Перебіжцем може стати будь-хто, а от подвійним перебіжцем — то вже потребує неабиякої майстерності»⁹⁰. Колишні соратники- консерватори від його повернення були не в захваті. Серед торі, як писав його друг і політичний союзник лорд Бівербрук, «його ненавиділи, йому не довіряли, його боялися»⁹¹. ,

Але попри це, наприкінці 1924 року, коли новонароджений лейбористський уряд зазнав поразки й влада знову опинилася в консерваторів, Черчилль отримав важливу посаду канцлера казначейства, еквівалентну посаді міністра фінансів в інших державах. Це мало для нього неабияке значення з психологічного погляду, бо саме призначення на цю посаду колись стало апогеєм стрімкої кар'єри його батька. Лорд Рендольф був канцлером казначейства у 1886 році лише п'ять місяців.

До КІНЦЯ 1920-Х Вінстон повторив батьків шлях ще в дечому — посварився з очільниками своєї партії, сподіваючись узяти гору в їхній суперечці. Натомість, коли в 1929 році на зміну консерваторам прийшов другий лейбористський уряд, Черчилль знову випав з урядової обойми. Його

фінансовий стан на той момент був просто жахливим через невдалі біржові спекуляції. Намагаючись його покращити, він зайнявся письменством і почав читати лекції. Саме тому в грудні 1931 року він опинився на П'ятій авеню, глянув не в той бік і потрапив під американську автівку.

3 Орвелл: поліціант

Якщо молоді літа Черчилля минули в гонитві за владою й визнанням, то Орвелл присвятив їх пошуку своєї основної теми. Урешті-решт він її знайшов: зловживання владою.

Цей мотив простежується в усій його творчості, від ранніх текстів і аж до самого кінця. \

Письменник, сьогодні відомий нам як Джордж Орвелл, при народженні отримав ім'я Ерік Блер. Він народився в червні 1903 року в Бенгалії, в Індії, де його батько, син офіцера армії Британської Індії, служив дрібним клерком у відділі адміністрації, що наглядав за вирощуванням і переробкою опіуму.

Більша частина наркотичної сировини після переробки експортувалася в Китай, щоб у такий спосіб дещо врівноважити величезні обсяги імпорту до Британії китайського чаю, порцеляни й шовку. Статистика свідчить, що в середині XIX століття на торгівлю опіумом припадало 15 відсотків прибутків, що надходили з Індії⁹². Мати майбутнього письменника походила з французької родини на прізвище Лімузен, яка займалася вирощуванням чаю в Бірмі.

Утім сам маленький Ерік не довго залишався в Бірмі. Йому ще й року не виповнилося, коли мати забрала його й старшу сестру та подалася до Англії. Там вони оселилися в Генлі-он-Темзі, містечку трохи західніше від Лондона. Кілька років малюк жив неподалік від Вінстона Черчилля, який служив тут в Оксфордширському гусарському ескадроні. Коли майбутньому письменнику було сім місяців, першої ж своєї зими він занедужав на бронхіт⁹³.

Перше слово, яке маленький Ерік Блер промовив у півторарічному віці, було «бридкий»⁹⁴. Так само як Черчилль, Орвелл був нещасною дитиною. Його зведений брат Гамфрі Дейкін, який знав Орвелла з дитинства й страшенно його не любив, згадував «маленького товстуна... скиглія, який постійно підлещувався, скаржився дорослим і все таке інше»⁹⁵. У нього було дві сестри, старша й молодша. А от братів, ані старших, ані молодших, майбутній письменник не мав, попри те що саме він є автором відомого словосполучення «Старший Брат».

Так само як Черчилль, Орвелл майже не бачив батька, який приїжджав із Бірми навідати родину в 1907 році, але приєднався до них лише в 1912 році, коли вийшов на пенсію, а самого Орвелла вже відрядили до школи-пансіону. «Я до восьмирічного віку майже не бачив тата»⁹⁶, — писав згодом Орвелл. Віддалена постать батька ввижалася хлопцю «просто літньою людиною з хрипким голосом, яка постійно товкмачила “Не можна”»⁹⁷. Це стало підґрунтям Орвеллового скептицизму щодо влади, яким письменник вирізнятиметься протягом усього свого життя.

Малий Ерік ненавидів свій перший пансіон, школу Святого Кіпріана, розташовану в Східному Суссексі. Згодом він описував її в есеї «О, ці радощі дитинства» — з таким обуренням, що цей твір не був виданий за життя письменника через побоювання можливих позовів за наклеп. «У восьмирічному віці вас раптом забирають з теплого гніздечка й вкидають у світ примусу, брехні й таємниць — геть чисто наче золоту рибку в акваріум, де повно щук»⁹⁸, — пригадував згодом Орвелл.

У школі, самотній і наляканий, хлопчик почав дзюрити в ліжко. Через це його відшмагав різками директор, повторюючи «ти-ж- бруд-ний-хлоп-чись-ко!» в такт посвисту батога з кістяним пужалном. Після першого в житті тілесного покарання Орвелл запевнив інших дітлахів, що йому зовсім не було боляче. Цю пихату заяву почув хтось із викладачів, і хлопця знову покликали на езекуцію. Потім він згадував, що цього разу шмагали його так, що аж батіг зламався. Це змусило Орвелла усвідомити, що він живе у світі, де хорошим бути неможливо, — він не хотів дзюрити в ліжко, він намагався цього не робити, але це все одно відбувалося. Він назвав це гірке відкриття «великим, значущим уроком дитинства»⁹⁹.

І хотів досягнути успіхів у навчанні й потрапити до якоїсь із найпрестижніших середніх шкіл— Ітона чи Герроу, таким чином додатково покращивши репутацію свого першого навчального закладу. У цьому хлопцеві, який усвідомив, що учнів з багатих родин ніколи не карають, хоч як вони бешкетують, уже маячить майбутній дорослий соціаліст. «Страждали винятково бідні, але “розумні” хлопчаки. Наші мізки були золотою копальнею, з якої він [директор] отримував гроші, з нас треба було витиснути прибуток»¹⁰⁰. Школу Орвелл закінчив, засвоївши два найпотворніші життєві правила: сильні завжди перемагатимуть слабких, а будь-яка справа, до якої він візьметься, неодмінно провалиться.

А втім, він зробив те, чого від нього очікували, — отримав стипендію на навчання в Ітоні. Дивина та й годі, завершивши навчання в дев'ятнадцятирічному віці, він навіть не спробував потрапити в університет, а натомість подався до Індійської колоніальної поліції, яка відрядила його до Бірми. Навіть зараз важко зрозуміти, що саме спонукало Орвелла до цього. Один із засвоєних ним у школі уроків, як він згадував, був: «Порушуй правила або помри»¹⁰¹. Геть нічого в ньому не виказувало людину, яка здатна запроваджувати законність, а тим паче сприяти пригнобленню населення колоній. А проте наступні чотири роки саме в цьому полягала його робота. Можливо, майбутній письменник прагнув побачити, як воно — опинитися на боці сили, стати одним із тих, хто наділений владою.

Отже, так само як і в Черчилля, дорослішання Орвелла відбувалося в найвіддаленіших закопелках Британської імперії. У його випадку це була провінція Верхня Бірма, розташована приблизно за 2600 кілометрів на південний схід від афганського кордону, де за 25 років до того служив у кавалерії Черчилль, який згодом змалював цей досвід у «Розповіді про Мелекенд: Епізод з прикордонної війни».

Орвелл ЖИВ у Бірмі 3 КІНЦЯ 1922 до середини 1927 року, коли служив офіцером колоніальної поліції. Він опинився в тих краях, бо британці анексували неколонізовані центральні й північні регіони Бірми в 1886 році, під час воєнних дій, що відбувалися під

контролем Вінстонового батька, лорда Рендольфа Черчилля, який тоді нетривалий час обіймав посаду британського міністра у справах Індії.

Своєму керівництву Орвелл з першого ж погляду не сподобався, тому його відрядили геть з очей до міста Ката, розташованого на північному кінці Бірманської залізниці, у 129 кілометрах від кордону з Китаєм. Саме там, у віддаленому містечку на річці Іра-ваді, він змужнів, сформувавши переконання, які визначатимуть його творчість протягом усього життя. Погляньмо на цей дуже реалістичний уривок з його раннього есею «Повішення», де йдеться про те, як він був одним із конвоїрів, що 36 метрів супроводжували засудженого індуса до шибениці.

Раптом, незважаючи на чоловіків, які вчепилися йому попідруки, він ступив злегка вбік, щоб оминати калюжу на своєму шляху. Дивно, проте аж до тієї миті я ніколи не розумів, що означає знищити здорову, свідому людину. Коли я побачив, як в'язень ступає вбік, щоб оминати калюжу, я побачив таємницю, невимовну неправильність стинання життя в його повноті. Цей чоловік не вмирав — він був живий, як і ми¹⁰³.

Саме спираючись на враження, отримані під час свого перебування тут, Орвелл написав перший роман «Бірманські будні», який радше був мемуарами, ніж художнім твором, породженим уявою. Згодом в одному з листів він зазначив: «Багато в чому це — просто звіт того, чому я був свідком»¹⁰⁴.

Найкраще ця книжка сприймається як розвідка щодо зловживання владою в найрізноманітніших формах. В одному з найкращих своїх есеїв, «Застрелити слона», Орвелл написав, що на власні очі бачив щодня з близької відстані

брудні обладки імперії. Злиденні в'язні, що юрбилися у смердючих клітках в'язниць, сірі, перелякані обличчя каторжників на довгі роки, пошрамовані сидниці чоловіків, яких шмагали бамбукови- • 105
ми різками ...

Орвелл полишив службу в поліції ще молодим, коли йому було лише двадцять чотири. Відтак повернувся додому й почав тинятися Лондоном і Парижем. «Бірманські будні» він завершить за

На додачу він усвідомив, що відвідує школу на умовах пільгової оплати навчання — як учень-стипендіат. З боку шкільної адміністрації це було аж ніяк не проявом доброчинності. Радше вже Орвелл мав досягти

кілька років, а надрукують цей роман уже після другої написаної ним книжки «У злиднях Парижа і Лондона». Насправді ж Бірма в житті Орвелла була до Парижа й Лондона.

Його розповідь про життя в Бірмі доволі прямолінійна. Анти-героєм «Бірманських буднів» є Флорі, знуджений, вічно невдово-лений, непевноліберальних поглядів торговець лісом. Він живе в маленькій колоніальній заставі на далекій півночі Бірми, на узбережжі річки Іраваді. Флорі нагадує самого Орвелла, яким той міг би стати, якби залишався в Бірмі ще років десять — це глибоко нещасна людина «близько тридцяти п'яти», із чорним жорстким волоссям, підстриженими чорними вусами й жовтуватою шкірою. «Його обличчя було змарнілим... із запалими щоками й набряклими, зморшкуватими повіками»¹⁰⁶. Головною відмінністю між Флорі й Орвеллом є найпомітніша з фізичних особливостей персонажа, родимка кольору портвейну на лівій щоці, через яку він постійно почувався ніяково.

Флорі знайомиться, з Елізабет Лакерстін, молодою британкою, яку відрядили до Бірми шукати собі чоловіка. Він їй не подобається, вона відверто зневажає його захоплення мистецтвом і літературою, її верне від його цікавості до бірманського життя й культури. Її ставлення до нього лагідніше суто тоді, коли він починає поводитися, як справдешній представник імперії — от, наприклад, коли поцілить у голуба. Однак ця імперіалістська частина особистості в самого Флорі викликає відразу, він шкодує, що не має сміливості остаточно здолати її в собі. Проте Елізабет і сама в розпачі, бо щоночі її домагається власний дядько, у якого вона зупинилася. Зважаючи на ці складні обставини, вона вже ладна змиритися навіть із Флорі в ролі залицяльника, аж раптом підступний бірманський дрібний чиновник, окружний суддя-продай-душа, провокує скандал, вмовивши колишню бірманську коханку Флорі, яку той колись прогнав, привселюдно зганьбити його. Це змушує Елізабет розірвати стосунки із Флорі. Знемагаючи від сорому й самотності, опинившись у глибокій емоційній ізоляції, Флорі пускає собі кулю в скроню. Після смерті «огидна»¹⁰⁷ родимка на його щоці зникає.

Усе це присмачене антуражем соціальних і політичних сварок британців і бірманців через якісь дрібні питання престижу й репутації — наприклад, кого з бірманців запросити в міський Європейський клуб — адже британські можновладці наказали пом'якшити расистську політику членства в ньому. Сповнений спостережень за нескінченними дрібними жорстокими проявами

соціальної влади, цей роман іноді здається якоюсь сумішню творів Джейн Остін і Е. М. Форстера, чия «Поїздка до Індії» вийшла за чотири роки до того, як Орвелл почав писати чернетку власного роману про занепад імперії.

Змальовуючи місце дії на початку свого роману, Орвелл пише: «У будь-якому з індійських міст Європейський клуб — це духовна цитадель, справжній осередок британської влади, рай, до якого марно прагнуть потрапити всі місцеві чиновні й грошовиті цабе»¹⁰⁸. Той клуб, про який ідеться в романі, маленький і ізольований, пасе задніх і досі не запросив до членства нікого з місцевих. Коли виникає потреба це зробити, троє з членів клубу несамовито проти. «Якесь дрібне чорнопике барило смердітиме тобі часником в обличчя просто за ломберним столом!»¹⁰⁹ — зумиснобрутально змушує автор обуритися одного з них. Але з двох інших членів клубу один, сам Флорі, не проти, і фактичний голова британської спільноти, по-батьківському налаштований містер Макгрегор, зважується виконати інструкції.

Сюжетні перипетії майже завжди спрямовані на те, щоб домогтися якоїсь глобальної мети, навіть попри доволі незграбну ідеологічну структуру, яку використовує Орвелл. Так, наприклад, британка, нарікаючи на «неробство» своєї бірманської челяді, зауважує: «Часом вони такі само огидні, як і наш простолюд удома»¹¹⁰. Коли британський офіцер, що опинився тут проїздом, дає стусана бармену в клубі, один із членів клубу зауважує: «Це ми, а не ви, маємо влаштовувати прочуханку нашим челядникам»¹¹¹. Флорі скаржиться лікарю-індусу, єдиному своєму справжньому другу, що йому соромно «жити з брехнею, буцімто ми з'явилися тут, аби допомогти нашим бідним темношкірим братам, а не для того, щоб їх пограбувати»¹¹².

Імперія, каже Флорі, ґрунтується на будівництві банків і в'язниць, що чомусь називається прогресом¹¹³. Загалом, визнає він, «Британська імперія — це просто засіб забезпечити торговельну монополію англійцям — чи то пак єврейським і шотландським бандам»¹¹⁴.

Анітрохи не схоже нате, що Орвелл просто іронізує, вгативши цього ляпаса одразу двом народам, особливо зважаючи на те, що він асоціював себе із Флорі. І справді, з історичного погляду це відповідає дійсності — в експорті опіуму з Індії до Бірми головували дві компанії: шотландська Jardine Matheson і представники іраксько-єврейської родини Сассун, які отримали британське підданство. (До цієї родини належав і Зігфрід Сассун, мемуарист і поет часів Першої світової).

«Бірманські будні» — роман другорядний, але непоганий. Він значно кращий за ранні твори Черчилля (а надто за його єдину спробу в белетристиці, роман «Саврола», який спіткало цілком справедливе забуття), але почасти тому, що Орвелл у цей період творчого шляху був набагато досвідченішим письменником.

Якби Орвелл не написав значно потужніших інших книжок, наразі «Бірманські будні», певно, згадувалися б як пересічне, але подекуди доволі цікаве літературне дослідження буття імперії. Через багато років Орвелл зізнавався:

...мені хотілося писати величезні натуралістичні романи з нещасливим кінцем, сповнені детальних описів, приголомшливих порівнянь і квітчастих пасажів, де слова були б використані частково лише заради власного звучання. І справді, мій перший дописаний роман «Бірманські будні», який я створив у тридцять, хоч задумав значно раніше, був багато в чому саме такою книжкою¹¹⁵.

Хай там як, а роман і досі читають, і уваги він вартий передусім через можливість зазирнути в глибинну природу імперії й імперіалізму загалом. «Жоден із європейців не потребує доказів»¹¹⁶, — стверджує У По Кін, зовсім макк'явелівського типу бірманський чиновник, у першій же сцені роману. «Коли йдеться про темношкірих, підозра — то вже доказ» — і це спостереження він використовує згодом собі на користь. Незабаром оповідач нагадує читачеві, що Флорі «забув, що більшості людей цілком приємно жити в чужій країні, лише коли вони принижують місцевих»¹¹⁷, — не універсальна істина, але, безперечно, так воно й є, коли йдеться про жалюгідну маленьку британську спільноту в «Бірманських буднях».

У фіналі твору Флорі у відчаї, він ненавидить себе, він просто жалюгідний. Його останні слова — брехня. «Господар тебе

не скривдить»¹¹⁸, запевняє він свого наляканого собаку. А потім вбиває його й себе.

Спочатку Орвелл примусив Флорі написати собі самому епітафію, але потім викинув її з остаточного варіанта роману. «Учіться в мене, як не треба жити»¹¹⁹. Наприкінці «Бірманських буднів» Флорі виявляється ще однією жертвою імперії. Одна з головних ідей твору полягає в тому, що англійці, так само як і бірманці, понівечені колоніальною системою.

Це, вочевидь, найважливіший висновок, який Орвелл зробив зі свого життя в Бірмі. Якщо в школі він навчився скептицизму щодо представників

влади, то під час свого перебування в Азії дізнався, як влада може розбестити людину. Він ненавидів те, що влада, за його спостереженнями, робила з ним самим, і боявся того, що з ним могло би статися, якби він залишився в Бірмі в ролі стовпа колоніального ладу. Як він зазначав у «Застрелити слона»: «Коли біла людина стає тираном, вона знищує лише власну свободу. Біла людина стає якимось порожнім опудалом у певній позі, такою собі звичаєвою постанню сагіба»¹²⁰. Цей висновок рівнозначний повному запереченню власного досвіду роботи в бюрократичній машинерії британських колоній. ■

Зараз важко уявити, яким ляпасом для представників англійського середнього класу, усіх тих гвинтиків щоденного функціонування Британської імперії, став роман про британців у Бірмі. Ще в 1930-ті в англійській культурі побутувало зображення імперії як сили добра, яка прищеплює освіту, торгівлю й закон у найвіддаленіших куточках Азії й Африки. Для британського письменника було незвично змалювати її як зло, що керується найбільш нищими мотивами. «Я вважав цю книжку трохи злостивою, якщо ви розумієте, про що я, — пригадував Орвеллів брат Гамфрі Дей-кін, також держслужбовець. — Він вишукував бруд, гидь і все таке і врешті знаходив їх»¹²¹.

Через побоювання отримати судові позови від людей, які впізнали себе у персонажах роману, книжка була вперше надрукована в Сполучених Штатах Америки. Деякі читачі навіть розглядали можливість застосувати до письменника певні радикальні

заходи. Так, колишній поліцейський інструктор Орвелла, кажуть, заприсягся: якщо той ще бодай раз трапиться йому на очі, то отримає нагаєм¹²².

Головним висновком, який зробив Орвелл зі свого перебування в Бірмі, було те, що «пригнічувані завжди мають рацію, а гнобителі завжди неправі»¹²³. Орвелл навіть згодом визнавав, що це була «помилкова теорія, адже вона стала природним результатом того, що він сам був одним із гнобителів».

Аби спокутувати своє перебування в ролі гнобителя, Орвелл, повернувшись у Європу, поринув у тривалий процес самозаперечення. Якийсь час волоцюгою вештався Англією. Потім, навесні 1928 року, пірнув на паризьке «дно». Орвелл жив і працював просто в жахливих умовах. Саме тоді він захворів на пневмонію — це була перша з легеневих хвороб, які дошкулятимуть йому протягом тих двох десятиліть життя, що йому залишилися. Сидів на голодному пайку. Усе-це він робив переважно з власної волі — у Парижі жила його тітка, Неллі Лімузен, яка б допомогла йому, якби він лише попросив. Але не цього він прагнув. Згодом він розповідав приятелеві, що всі його заощадження якось поцупила дівчина на ймення Сюзанн, «маленька хвойда», яку він підчепив у кафе. «Вона була вродлива, з хлопчачою фігурою, стрижкою «під хлопчика» й була жаданою у всіх сенсах цього слова»^{12,4}.

Крім того, саме тоді він почав писати заради публікації, наприкінці 1928 року продавши свої перші нариси до французьких й англійських газет. Він і досі писав під власним іменем — Ерік Блер.

Із Франції до Англії він повернувся наприкінці 1929 року. Оселився у своїх батьків, які перебралися до розташованого на південно-східному узбережжі міста Саусволд, що користувалося прихильністю серед колишніх чиновників із колоній. Таку-сяку копійчину він заробляв приватним викладанням, згодом отримав посаду вчителя в благодійній середній школі. На додачу Орвелл закохався в Бренду Салкелд, неабияк начитану викладачку фізкультури. Він кілька разів освідчувався їй, але врешті-решт змирився з її постійними відмовами й закрутив коротенький роман із іншою жінкою.

А потім Орвелл почав вивчати життя нижчих верств британського суспільства. Разом із волоцюгами збирав хміль у полях.

Спав на бруківці на Трафальгарській площі. Усіляко намагався домогтися, аби його заарештували. Кочував по нічліжках, де людей годували баландою й поводитися з ними, наче із собаками.

Досвід, отриманий в Англії і Франції, Орвелл поєднав у таких собі белетризованих мемуарах, які вийшли друком у 1933 році під назвою «У злиднях Парижа і Лондона». Цей твір першим побачив світ під псевдонімом Джордж Орвелл — автор поєднав типово англійське ім'я й назву річки Орвелл, що

протікала на південь від Саусволда.

Орвелл творив у добу, коли для багатіїв вважалося цілком припустимим не лише ігнорувати, а й зневажати спосіб життя й роботу переважної більшості довколишніх. Британська романістка Віта Секвілл-Вест і її чоловік, талановита посередність Гарольд Ніколсон — яскраві тому приклади. Вони вважали себе вершиною досконалості — гідні, порядні, толерантні, витончені люди, представники найкращого прошарку найкращої нації на Землі. «Я щаслива, чесна, любляча людина»¹²⁵, — якось зізнався Ніколсон у власному щоденнику. Одним із тих, з ким він щедро ділився власною любов'ю, був Гай Берджес, якого в 1950-ті викриють як представника аристократичного осередку радянських шпигунів, завербованих Г. А. Р. «Кімом» Філбі^X ще в 1930-ті в Кембриджі¹²⁶.

Ніколсон був просто неймовірним снобом. Якось він написав власній дружині: «Ми гуманні, добросерді, щирі й невульгарні. Хвалити Бога, що ми невульгарні»¹²⁷. Він із задоволенням погоджувався з гоноровим зауваженням ще одного свого коханця, літературного критика Реймонда Мортімера: «Широким масам начхати на правду так, як переймаємося нею ми»¹²⁸.

«Я ненавиджу демократію, — якось зізналася Секвілл-Вест Ніколсону. — Я хотіла би, щоб *la populace*^{XI} ніколи не заохочували підніматися з місця, що йому належить. Як на мене, хай би

^X Філбі Гарольд Адріан Рассел (Кім) — один з керівних офіцерів британської розвідки, водночас підпільний комуніст і радянський шпигун, який працював на розвідку СРСР з 1933 року. Один із «Кембриджської п'ятірки» — ядро мережі радянських шпигунів у Великій Британії, завербованих у 30-х роках XX сторіччя під час навчання в Кембриджському університеті.

^{XI} Натовп (фр.).

їх добре годували й дбали, як про Т.Т. корів, але щоб і думки свої ті висловлювали не чіткіше за них». («Т.Т. корови» — це тварини, яких перевірили на туберкульоз, що в Англії середини XX століття й досі вважався загрозою, як згодом судилося переконатися самому Орвеллові).

В іншому листі, написаному за тиждень, вона додавала, яке полегшення відчуває, бо народилася не пересічною: «Хіба не жахливо було б виявитися звичайною людиною, яка просто існує собі, просто шкандибає крізь дні, сповнені дурнуватого шарварку, що не має жодного значення? Я маю на увазі все це прибирання, намівання ганку й плитки про сусідів»¹²⁹.

Словом, Орвелл мав певні підстави, аби в романі «У злиднях Парижа і Лондона» спитати: «Що більшість освічених людей знають про бідність?»¹³⁰. Саме у «вульгарний» світ важкої праці й виживання, в існування переважної більшості людства він прагнув зануритися сам, аби потім розповісти про нього світові. Іноді він буквально тицяє читача в нього носом. Саме це, наприклад, відбувається на початку книжки, коли, автор нейтральним тоном змальовує Шарлі, молодого французького неробу, який вчащає до місцевого бару. Герой розповідає, як він заплатив, аби згвалтувати двадцятирічну жінку, яку утримували в борделі. «Без жодного слова я стягнув її з ліжка й жбурнув на підлогу. А тоді накинувся на неї, наче тигр!... Я навідав знову і знову, усе лютіше й лютіше. Знову і знову дівчина намагалася втекти, щоразу благаючи про милосердя, але я наце лише сміявся»¹³¹.

Мабуть, присвятити шість сторінок цієї коротенької книжки (обсяг якої складає 213 сторінок) цій жахачці в стилі Едгара По було помилкою. Орвелл відволікся від справжньої теми, від тих нагальних питань, які хвилювали бідноту Парижа й Лондона в 1930-ті: як поїсти, не змерзнути, виспатися, аби потім прокинутися й повернутися до роботи, і налігатися дешевим вином у суботу ввечері.

Цю книжку Орвелл мусив написати не лише для читача, а й для себе самого; це був принципово важливий крок на його життєвому й літературному шляху. Занурюючись у бруд, утому, голод бідних трудяг, Орвелл ніби спокутував своє попереднє колоніальне життя. У Бірмі він із власної волі приєднався до європейців-поневолювачів. Зараз він спокутував це, з власної волі живучи між поневолених європейців.

розвідку, коли познайомився з Орвеллом у Парижі наприкінці Другої світової війни.

Роман «У злиднях Парижа і Лондона» вийшов друком у січні 1933 року. Цей твір має надзвичайно велике значення як проміжний, як частина Орвеллових пошуків самого себе як письменника й спостерігача. Він вирізняється деякою

непевністю, нестійкістю тону, особливо в першій третині тексту. Як багато хто з молодих авторів, Орвелл піддався спокусі шокувати читача за допомогою простих засобів — от, наприклад, цією сценою зі згвалтуванням. Ще один фрагмент на початку книжки свідчить, що у світі бідноти він не завсідник, а лише тимчасовий відвідувач, що він не замкнений у ньому. Герой, зголоднівши, бачить, що в склянку з молоком падає комаха. І негайно робить висновок: «Не залишається нічого, крім як усе вилити й сидіти голодним»¹³³. Людина, яка й справді тривалий час знемагає від голоду, а не просто вирішила дізнатися, що то за відчуття, найімовірніше, викинула б комаху й випила б молоко. Бідноті до комах не звикати.

«У злиднях Парижа і Лондона» подекуди сприймається як похмурий путівник по екзотичному світу міської бідноти. У кількох фрагментах цієї книжки Орвелл змальовує кастову систему пролетарського суспільства¹³⁴ — цим він демонструє несвідомий, але такий типово-британський потяг до статусів. У ресторані, де він працює, головним був адміністратор, за ним — метрдотель, а потім, по низхідній, головний офіціант, головний кухар, завідувач персоналу, інші кухарі, інші офіціанти, офіціанти-стажери, покоївки. Ближче до завершення книжки оповідач повертається в Англію, живе на лондонських вулицях і бачить таку саму чітку кастову систему серед жебраків: «Жебраки бувають різні, й існує чіткий поділ на тих, хто просто жебрачить, і тих, хто намагається щось робити, аби отримати гроші»¹³⁵.

Найзаможнішими жебраками є вуличні артисти, акробати, катеринники й вуличні художники. За ними йдуть ті, хто продає сірники, шнурівки, пакетики з лавандою чи співають псалми, — їм слід удавати, ніби вони працюють, пояснює оповідач, бо просто

жебракувати — це злочин. Як справжній автор дорожніх нарисів, Орвелл навіть наводить словник вуличного сленгу, де згадує такі слова, як «трюкач», «прохач» і «стрибун»¹³⁶ — це останнє означає «вуличний танцюрист».

Орвеллові було лише двадцять п'ять, коли він приїхав у Париж, і недоліки книжки типові для молодого митця, який тільки набирається майстерності. У нього був дуже загострений нюх, тому подекуди здається, що роман «У злиднях Парижа і Лондона» присвячено винятково смороду знедолених, а не їхнім поневірянням чи тому, як їм доводиться виживати. Уранці, під час поїздки в паризькому метро, оповідач стоїть «затиснений у хиткому натовпі пасажирів, обличчям до обличчя з якоюсь огидною французькою пикою, що тхне кислим вином і часником»¹³⁷. На відміну від «Бірманських буднів»; читачеві не уточнюють, чи всі, від кого тхне часником, — «барिला».

Орвелл вирізнявся надзвичайною чутливістю до запаху часнику. Коли він був фермером узимку 1939 року в Марокко, то не міг пити молоко, тому що корова його маленької фе^лми нажерлася дикого часнику¹³⁸. Але він використовував це молоко для приготування страв. Пізніше в романі згадується: «Простирадла так смерділи потом, що я відсунув їх подальше від носа»¹³⁹. Загалом Орвелл у своєму творі згадує якісь запахи, переважно огидні, ще вісім разів.

Тут слід зробити два уточнення. По-перше, чутливість до запахів фігурує в більшості Орвеллових творів. По-друге, і це засмучує, його лякає запах людства як такий. Про запахи природи, навіть скотоферми, він говорить значно прихильніше. А от людство його відлякує.

Ще одна відразлива характерна риса книжки — звичне упередження автора проти всіх без винятку євреїв, які трапляються йому на шляху. У кав'ярні він помічає: «У кутку самотньо сидів єврей, всунувши пику в тарілку, і з винуватим виглядом пожирав бекон»¹⁴⁰. Оце «всунувши пику» пасувало б опису тварини і справляє надзвичайно неприємне враження. В іншому фрагменті він згадує розповідь свого приятеля Бориса, колишнього радянського офіцера, як йому для сексуальних послуг запропонував власну доньку «страшний старий єврей з бородою рудою, як у Юди Іскаріота»¹⁴¹. Орвелловий недбалий антисемітизм з'являється і в інших

«Як на мене, це був... акт спокути за те, що він п'ять років служив британському колоніалізму, поки був у Бірмі офіцером колоніальної поліції»¹³², — писав філософ А. Дж. Айєр, який працював на британську

«Краще довіряй змії, ніж єврею, і краще єврею, ніж греку, але ніколи не довіряй вірменину»¹⁴².

Річ утім, що Орвелл ніколи не був особливо чутливим щодо кон'юнктури єврейської теми. Під час Другої світової війни він багато разів засуджуватиме

антисемітизм¹⁴³, але водночас йому не спаде на думку передивитися власні твори, написані десятима роками раніше. Після війни він надзвичайно мало написав про Голокост, одну з головних подій того часу¹⁴⁴. Протягом усього свого життя він залишався антисіоністом, але це, мабуть, слід сприймати радше в контексті його нелюбові до націоналізму, ніж у контексті антисемітизму деяких його ранніх творів. При цьому його приятель, журналіст Малкольм Маггерідж, вважав, що «в душі Орвелл був затятим антисемітом»¹⁴⁵.

Найвдаліші сторінки «У злиднях Парижа і Лондона» демонструють, як боротьба за виживання нівечить людей щодня. Ця головна особливість життя робочого люду найяскравіше змальована в середині роману, коли розповідається, як герой працював посудомийником у ресторані готелю. Усе починається зі сходження на дно життя, яке багато в чому нагадує пекло, до якого потрапляє оповідач:

Він повів мене вниз гвинтовими сходами у вузький коридор глибоко під землею, такий низький, що часом я мусив пригинатися. Там було задушливо жарко й дуже темно — світилися лише тьмяні жовті лампочки, вмонтовані на відстані кількох ярдів одна від одної. Здавалося, що там милі лабіринтів — насправді, мабуть, було лише кількасот ярдів...

Один із проходів відгалужувався в пральню, де стара жінка з обличчям мумії видала мені блакитний фартух і стос кухонних рушників. Тоді *chef du personnel*^{xii} відвів мене до маленької підземної комірчини — підвалу під підвалом, — де стояли раковина й кілька газових плит. Там було надто низько, щоб я міг нормально випростатися, а температура сягала десь тую градусів за Фаренгейтом¹⁴⁶.

Далі йде фрагмент, який чи не найглибше врізається в пам'ять. Автор змальовує сморід і бруд у кухні й бездоганну вишуканість зали ресторану поряд з нею — ресторану, який є одним із найдорожчих закладів у Парижі. Клієнти смакують наїдками серед свічад, квітів, білосніжних скатертин і визолочених карнизів. А за дверима кухні панує

справді відразлива нечистота. Часу мити підлогу не було аж до вечора, тож ми ковзали туди-сюди по мішанині з мильної води, листків латуку, пошматованого паперу й розчавленої їжі. Десяток офіціантів без фраків, демонструючи спітнілі пахви, сиділи за столами, перемішуючи салати й пхаючи свої пальці в горщики зі сметаною. Кімната гидко тхнула їжею й потом. По всіх буфетах за стосами посуду псувалися запаси їжі, вкраденої офіціантами. Раковин було тільки дві й жодного рукомийника, тож не було нічого незвичайного в тому, що офіціантумивав обличчя у воді, у якій полоскали чистий посуд. Але клієнти нічого цього не бачили¹⁴⁷.

^{xii} Завідувач персоналу (фр.).

Після перебування в середовищі багатіїв Ітона й бідноти з підвалу паризького готелю й лондонських вулиць Орвелл твердо переконався, що «й пересічний мільйонер є лише пересічним посу- домийником, одягненим у новий костюм». Про тих, хто боявся, що натовп, мовляв, вийде на вулиці, він казав: «Насправді натовп на волі вже зараз — в особі багатіїв»¹⁴⁸. Інакше кажучи, на думку Орвелла, багатії ведуть класову боротьбу проти бідноти, хоча й не визнають цього. '

* ii ii

У цей період Орвелл уже почав сприймати себе як письменника. Середину 1930-х він провів у богемному районі північного Лондона— Гемпстеді. Він мешкав на другому поверсі над букіністичною крамничкою «Куточок читача», писав погані романи зранку й увечері, а вдень продавав книжки. Він описував свій прихисток як могилу: «Маленька темна кімната, у якій тхнуло пилом і старим папером... напхана старезними книжками, які годі було продати»¹⁴⁹.

Навряд чи той період його життя можна назвати перспективним. «Він не був природженим романістом»¹⁵⁰, — якимось доволі делікатно висловилося про нього письменниця Мері Маккарті. Його його творах. Не надто втішає, що й до інших національностей він ставиться не вельми прихильно; в «У злиднях...» він схвально цитує приказку:

обмежені можливості в ролі традиційного белетриста одразу зрозумілі кожному, хто почне передивлятися його романи, написані в середині 1930-х: «Донька священика» (1935), «Нехай квітне аспі- дистра» (1936), «Ковток повітря» (1939). Усі вони майже нечитабельні. От, наприклад, неоковирний початок «Доньки священика»:

Будильник на креденці вибухнув маленькою огидною брязкітливою бомбою. Дороті, яка виринула з надр якогось важкого жахіття, рвучко здригнулася й перегорнулася горілиць. Вона лежала, вдивляю- чисьутемряву, геть виснажена¹⁵¹.

На додачу до тих романів, що вийшли друком, Орвелл також написав два ранні твори, які згодом знищив. Від них нічого не залишилося¹⁵². Орвеллів приятель Джек Коммон, ще один письменник- соціаліст, казав, що Орвелл «писав свої романи у 1930-ті якомога швидше, заробляючи цим заледве достатньо грошей, щоб так-сяк • 153 ЖИВОТИТИ».

Усі ці романи зневажливо схарактеризував письменник Енто- ні Павелл, який був Орвелловим другом: «За винятком проекцій його самого, персонажі цих творів не схожі на реальних людей, хоча іноді є доволі вправними маріонетками, які висловлюють по- .. 154 точні авторські переконання».

Сам Орвелл згодом писав одному другу, який попросив у нього примірник «Нехай квітне аспідистра»:

Є дві чи три книжки, яких я соромлюся і не дозволяю їх перевидавати чи перекладати, а цей роман — одна з них. Є ще одна, така сама паршива, зветься «Донька священика». Вона була написана просто як вправа, і не слід було її видавати, але мені шалено потрібні були гроші, так само яктоді, коли написав «Нехай квітне...». Тоді в мене всередині просто не було книжки, але я мало не помирав із голоду й мусив набазграти щось, аби отримати сотню фунтів¹⁵⁵.

Ці ранні твори ще далекі від справжнього Орвеллового таланту, який він сам до пуття не відкрив. Два видатні романи, які він напише вже незадовго до смерті, «Колгосп тварин» і «1984», будуть не натуралістичною белетристикою, притаманною XX століттю, а радше варіантами жанрів, що завжди розглядалися як другорядні— казки й страшилки. Але, відображаючи дійсність досконаліше,

ніж більшість звичайних романів, і «Колгосп тварин», і «1984» побудовані на розумінні політики в її базовому сенсі як засобу організації соціуму й на тому, які стосунки складаються в неї з окремою особистістю.

Найвдалішим епізодом біографії Орвелла в 1935 році стало знайомство з його майбутньою дружиною. Ейлін О'Шонессі була привабливою, яскравою молодою жінкою, яка вивчала англійську літературу в Оксфорді. Завершила навчання в 1927 році. На момент їхнього знайомства з Орвеллом вона працювала над дисертацією в Університетському коледжі Лондона. Темою дослідження було оцінювання інтелекту й уяви в дітей.

За кілька місяців нарешті вийшло друком британське видання «Бірманських буднів». Тепер Орвелл мав дві видані книжки. Саме тоді в нього виникла підозра, що у книжці про Париж і Лондон він зосередився не на тій верстві суспільства. «Хоч як це прикро, неможливо вирішити класову проблему, потоваришувавши з волоцюгами, — визнавав він. — Волоцюги, жебраки, злочинці й покидьки суспільства — зазвичай виняткові створіння. Вони не більш типові для робочого класу, ніж, скажімо, інтелігенція, що займається красним письменством, для буржуазії»¹⁵⁶. Тепер Орвелл прагнув зануритися в саме серце британської економіки, у вугільні шахти північної Англії, пожити серед людей, які гарували в них.

У січні 1936 року він полишив книжкову крамницю в Гемпстеді й вирушив на вивчення робітничого класу. Першу ніч своїх мандрів він провів у Ковентрі. «Тхне, як у звичайних мебльованих кімнатах, — записав він у щоденнику. — Нахабна покоївка з величезним тілом, маленькою головою й валиками жиру на карку химерно

• 157 нагадує прожилку сала в шинці».

Він вирушив на північ потягом і провів два місяці, тиняючись вуглевидобувним районом поблизу Ліверпуля. Більшість часу подорожував пішки, мандруючи з міста до міста під снігом і дощем. Дванадцятого лютого 1936 року він пройшов крізь Віган, місто ву-¹ гілля й каналів на півдорозі між Манчестером і Ліверпулем, де було повно багнюки й териконів. «Пронизливий вітер. Довелося

відправити пароплав, аби ламати кригу перед вугільними баржами на каналі... Кілька щурів повільно лізуть крізь сніг, дуже сумирні, певно, охлялі від голоду»¹⁵⁸.

Книжка, написана як підсумок цього досвіду, «Дорога на Віган- Пірс», є найвідвертішим із написаних Орвеллом публіцистичних творів. Насправді це не розповідь як така, а втілення простого, але геніального плану детально змалювати життя робітничого класу у вуглевидобувному районі в період Великої депресії. Це не означає, що дослідити матеріал чи написати цю книжку було легко. Варто згадати одну з найвідоміших цитат Орвелла: «Аби побачити те, що відбувається просто в тебе перед носом, потрібні неаби- • 159 які

зусилля» .

Повернувшись на південь з Вігана, Орвелл відкрив крамничню

ку , орендувавши невеличкий двоповерховий котедж у селищі Воллінгтон у Гертфордширі на півшляху між Лондоном і Кембриджем. Це було крихітне селище, з тридцятьма чотирма будиночками, двома пабами й церквою. У котеджі не було електрики, гарячої води й водогону, але була вітальня, з якої письменник зробив крамничку. Вхідні двері були заввишки близько 1,2 метра, через що довготелесий Орвелл мав неабиякий клопіт. Між нападами творчості він продавав бекон, цукор, солодощі, а також яйця від курей, яких тримав, й овочі з власного городу¹⁶¹. «У них була хороша беконорізка, — згадував Фред Бейте, один з робітників місцевої ферми. — Оце чудовезний у них був бекон!»¹⁶².

Прибутки від продажів перекривали орендну плату, що складала менше двох фунтів на місяць.

Книжка, яку Орвелл написав у цьому котеджі, ніби складається з окремих фрагментів. Перша половина «Дороги на Віган-Пірс» — це збірка свідчень безпосереднього самовидця про умови життя англійської бідноти — де ці люди живуть, що їдять, як вони намагаються зігрітися, як працюють, і як, коли глибшає криза, стають безробітними. У цій половині вперше з'являється той письменник Джордж Орвелл, якого ми знаємо сьогодні. Подекуди в романі «У злиднях Парижа і Лондона» вже маячила його постать, але тепер Орвелл змужнів як майстер слова. Він уже не намагається експлуатувати шокуючою сенсаційністю, як у ранньому романі, а просто перелічує дрібні серйозні факти. Раціон робітників,

розповідає він, складається з «білого хлібу, маргарину, солонини, чаю з цукром і картоплі»¹⁶³. Може, саме через брак кальцію, зазначає письменник, більшість уже у віці тридцяти років не має зубів. У Ланкаширі Орвелл спостерігає, як жінки на териконах біля копалень «стоять навколішки в золотому багні під шпарким вітром», збираючи шматки вугілля. «Вони тішаються, що мають змогу це зробити. Узимку палива страшенно бракує, воно важливіше за харч. А навкруги, скільки око засягне, самі терикони й лебідки копалень, і [через економічну депресію] жодна із цих копалень не може продати все вугілля, яке здатна видобути»¹⁶⁴.

Частина книжки є Орвелловими «Записками з підпілля» — у прямому сенсі цього слова. У романі про Париж і Лондон він спустився в підземний світ готельної посудомийні, а зараз вирушив до вугільної копальні й переконався, що вона відповідає його уявленню про пекло. «Тут було все, що, за нашими уявленнями, мусить бути в пеклі: спека, гамір, безлад, сморід, а головне — неймовірно обмежений простір»¹⁶⁵. Якось під землею йому довелося, згорбившись, іти близько 1,6 кілометра до вугільної нори тунелем, який заввишки був лише 1,2 метра. На це Орвеллові знадобилося близько години, тож він почувався жахливо. А це ж, зазначає він у нотатках, усього лише той шлях,

який доводиться здолати шахтареві перед тим, як той почне працювати. І попереду в нього — цілий день важкої праці «аж поки не потьмариться перед очима, з горлом, забитим вугільним пилом»¹⁶⁶. От він, Орвелл, який дістався самого серця проблеми.

Але він ще не повністю сформувався як письменник. Друга половина книжки — це таке собі химерне, незвично розлоге есе, у якому Орвелл препарує англійський соціалізм, намагаючись зрозуміти, чому ці ідеї не підкорили уяви англійського середнього класу й не спромоглися завоювати прихильності соціалістів-робітників. Ця частина визначна своїми недоліками так само, як і сильними місцями, тож у результаті «Дорога на Віган-Пірс» є «навдивовижу нерівним досягненням», як сформулювали це Пітер Стенскі й Вільям Абрагамс у біографії Орвелла¹⁶⁷.

Незвично для Орвелла, ця друга частина не така спостережлива, а місцями й погано написана. Крім того, вряди-годи в ній присутнє зловтішання — наприклад, коли Орвелл кепкує з дивацтв

ваблять до себе з якоюсь магнетичною силою кожного любителя фруктового соку, нудиста, поціновувача сандалетів, сексуального маніяка, квакера, “натуропата”-шахрая, пацифіста й феміністку Англії»¹⁶⁸.

А вже за вісім сторінок він знову виводить на чисту воду «все це жахливе плем'я схильних до мудрування жінок і любителів сандалетів, бороданів, які ковтають фруктовий сік, — тих, які мчать на запах “прогресу”, як гнойові мухи на мертвого кота»¹⁶⁹.

Вражає, що в цій частині книжки міститься також один із найхимерніших Орвеллових задумів — спроба вибудувати політичну теорію на підґрунті власного гіпертрофованого нюху. «Справжній секрет класового розмежування на Заході... зводиться до трьох жахливих слів... “Нижчі класи смердять”¹⁷⁰. Майже всі інші недоліки можна подолати, — пише він. — Можна співчувати вбивці чи содоміту, але не можна заприязнитися з людиною, у якої з рота тхне — себто постійно тхне... Ви цю людину просто ненавидітимете»¹⁷¹. І про це він розводиться кілька сторінок, що, мабуть, найкраще зрозуміють ті, хто також страждає на гіперчутливість нюхових рецепторів. Ця проблема має назву «гіперосмія».

Не дивно, що «Дорога на Віган-Пірс» обурила багатьох друзів і колег-соціалістів Орвелла. «Як на мене, це просто жахлива книжка, — зазначала Кей Іквол, одна з тодішніх лівацьких приятельок Орвелла. — Вона просто зганьбила всіх соціалістів, а весь робочий клас виставила в поганому світлі»¹⁷². Особливо їй не сподобалося те, як Орвелл змалював шахтарів. «Шахтарі на той момент були страшенно політизовані; вони були, тією чи іншою мірою, авангардом профспілкового руху. А він наче проігнорував усе позитивне, що відбувалося в політиці, і зосередився винятково на найогиднішому». Тут також можна почути відлуння тієї критики, якій старі імперіалісти піддали «Бірманські будні».

Навіть видавець, який надрукував цю книжку, зробив це знехотя. Передмова, написана

Віктором Голланцем, може розцінюватись як розлоге вибачення за те, що твір узагалі вийшов у серії його «Лівацького книжкового клубу». Він шокований, що Орвелл змалював соціалістів дивакуватими шалапутами. Він намагається

нівелювати Орвеллову теорію щодо запахів як свідчення класових відмінностей, інтерпретуючи її як щире покаяння сноба із середнього класу. Він постійно засуджує Орвеллову «хімерну нечемність», з якою той називає радянських комісарів «напівграмо- фонами- напівгангстерами»¹⁷³. На додачу він вправно вибиває ідеологічну чечітку, яку Орвелл висміюватиме в пізніх своїх текстах; «У “Лівацького книжкового клубу” “немає політики”... було б навіть неправильно казати, що Народний фронт є “політикою” “Лівацького книжкового клубу”... Інакше кажучи, Народний фронт— це не “політика” “Лівацького книжкового клубу”, а саме існування Клубу тяжіє до Народного фронту»¹⁷⁴.

Зрештою, попри всю її неоднорідність і суперечливість, «Дорога на Віган-Пірс» демонструє, що письменник швидко просувається вперед, але поки що збивається на кроці. Найкраще в цій книжці те, що Орвелл завершив свій період учнівства й віднайшов свої справжні вміння й справжню тему. Його літературним методом стало відкриття фактів і

розповідь про них . Його бачення полягало в тому, що можновладець

майже

завжди

намагатиметься в якийсь спосіб спотворити правду.

Орвелл не міг цього знати, але тоді, наприкінці 1920-х, він уже стояв на порозі своєї величі. Він став особливо чутливим до відмінностей між теорією й реальністю, між тим, якими люди намагаються здаватися, і тим, якими вони є насправді. Він без заперечень, ба навіть залюбки, намагався вхопити неприємну й незручну правду. Цей спосіб мислення підготував його до написання про смертоносне зіткнення ідеології й реальності, спочатку на національному рівні, під час громадянської війни в Іспанії, потім — на глобальному, під час Другої світової війни¹⁷⁵.

Орвелл і Ейлін О'Шонессі побралися в червні 1936 року¹⁷⁶, коли він саме переробляв свої щоденникові записи з подорожі на Північ у книжку. Зі свого котеджу вони вирушили до воллінгтонської церкви. Нагадаймо, що в селищі мешкало близько двох сотень людей. Після церемонії відбулося святкування в пабі.

Ейлін була норовливою дружиною. Якось під час сніданку чоловік у присутності гостей заявив, що «виробники бекону» домоглися ухвалення державних заходів, що унеможливлюють для фермерів виробництво власного бекону, а Ейлін заперечила проти його англійського середнього класу, що асоціюються з англійським соціалізмом. «Виникає враження, що самі слова “соціалізм” і “комунізм”

десятирічного хлопчика, вона навчила його читати достатньо добре, аби той зміг відвідувати школу¹⁷⁸.

Через місяць після їхнього весілля в Іспанії почалася війна між лівим урядом і повстанцями — переважною більшістю іспанської армії й флоту, яких підтримували фашисти, ультранаціоналісти й деякі католицькі організації¹⁷⁹. Війна негайно привернула увагу молодят. У грудні, щойно був завершений рукопис «Дороги на Віган-Пірс», Орвелл віддав його своєму видавцеві. Заставив родинне срібло, аби мати гроші на дорогу, і вирушив до Барселони. Через два місяці Ейлін поїхала за ним.

Орвелл вирушив в Іспанію боротися з фашизмом, але натомість його зацькували комуністи. Це головний досвід його участі в громадянській війні і, мабуть, ключовий факт його біографії. Але якби куля снайпера пройшла крізь його шию в травні 1937 року трохи під іншим кутом, Орвелл ніколи не написав би своєї першої видатної книжки «Данина Каталонії». І, авжеж, світ ніколи не отримав би видатного письменника, який навіть зараз привертає нашу увагу.

4 Черчилль: у ЗЛИДНЯХ 1930-Х

тже, обидва герої цієї книжки стоять на порозі нового періоду свого життя — періоду, що зробив із них людей, яких ми досі осмислюємо, людей, важливих для розуміння не тільки їхньої, а й нашої доби.

Тридцять роки ХХ століття були жахливим періодом у багатьох аспектах. Більшості здавалося, що наближаються нові Темні віки. Ці побоювання почалися із серйозних економічних і соціальних струсів усесвітньої Великої депресії. Тривала й жорстока війна, де в 1940-ві загинуть десятки мільйонів людей, почалася в Азії й от-от мала вибухнути в Європі. Як писав поет Стівен Спендер, виникало загальне відчуття, що теперішнє покоління побачить «завершення західної цивілізації»¹⁸⁰.

Багато хто, переважно молоді й активні люди, вважав, що ліберальна капіталістична демократія вичерпала себе й зазнала фіаско. Вони вбачали лише два варіанти для подальшого прогресу: фашизм або комунізм. Ці енергійні нові ідеології просували Берлін, Рим і Москва. Завершення західного способу життя, зокрема смерть ліберальної демократії, стало пересічною темою культурної дискусії, її щоденно обговорювали в газетах, писали про неї в особистих щоденниках¹⁸¹. Історик Арнольд Тойнбі на початку 1930-х зазначав, що дедалі більше людей вважають, нібито «західна система суспільного ладу може зламатися й стати недієвою». А наприкінці десятиліття, у 1939 році, він прочитав у Лондонській школі економіки лекцію про «Занепад цивілізацій». У 1935 році дослідник творчості Шекспіра А. Л. Роуз писав у щоденнику: «Рятувати будь-який лібералізм уже запізно, та й соціалізм, очевидно, також». (Через 20 років Роуз опублікує захоплену оповідь про

«огульного твердження»¹⁷⁷. Орвелл уперто продовжував нарікати на санітарні норми, попри те що доказів власним словам не мав жодних. Ейлін відповіла: «Таке міг би стверджувати безвідповідальний журналіст». Крім того, вона брала активну участь у житті села. Дізнавшись про місцевого неписьменного родину Черчиллів). Луїс Фішер, журналіст і симпатик сталінізму, писав

Беатріс Вебб у 1936 році, що «вся система збанкрутувала». У 1937 році Гарольд Лассвелл, провідний американський політолог, видав есе, що пророкувало піднесення «гарнізонної держави», у якій «біля керма стоятиме фахівець із насильства, а організоване економічне й соціальне життя буде ретельно підпорядковано збройним силам»¹⁸². Після Мюнхенської угоди між британським прем'єр-міністром Невілом Чемберленом і Адольфом Гітлером у вересні 1938 року Вірджинія Вульф у листі до своєї сестри Ванесси Белл оплакувала «неминучий кінець цивілізації». Через три роки вона вкоротить собі віку.

На тлі всіх цих ознак наближення катастрофи Вінстона Черчилля відтіснили на узбіччя. Чи не всі 1930-ті він був фактично в ізоляції у власній партії, і багато хто вважав, що його політична кар'єра вже завершена. Гарольд Ніколсон, зустрівшись із Черчиллем, казав, що той «дуже змінився відтоді, як я востаннє з ним бачився. Величезне кругле біле обличчя, наче пухир... Настрій у нього також підупав, він скаржиться, що втратив колишню бійцівську снагу»¹⁸³. Приблизно тоді ж Джордж Бернард Шоу і Ненсі Астор, політичні опоненти Черчилля, разом з'їздили в Радянський Союз і відвідали Сталіна в Кремлі¹⁸⁴. Коли під час обговорення ан-тирадянської політики Британії виринула тема Черчилля, леді Астор зневажливо відмахнулася, запевнивши Сталіна, що Черчилль «закінчився». Шоу підтакував, заявивши, що Черчиллеві ніколи не стати прем'єр-міністром. Сталін піддав ці твердження сумніву, припустивши, що англійський народ може звернутися до Черчилля під час кризи.

Черчилль так багато розводився про політику стосовно Індії (він був противником її незалежності) і Німеччини (вважав, що загрозу з її боку недооцінюють), що це набридло його партії, очільники якої вирішили, що не дозволять йому потрапити до складу уряду. Так само як перебування в Бірмі змусило Орвелла стати ліваком і відмовитися від служби, що приносила йому непогані гроші, Індія підштовхнула Черчилля до правих переконань і водночас віддалила від влади, змусивши в 1931 році посваритися з лідером Консервативної партії Стенлі Болдвіном і вийти зі складу комітету з питань бізнесу¹⁸⁵. Після цього Черчиллева риторика стає

значно жорсткішою. Якось у Палаті громад він назвав колишнього прем'єр-міністра Великої Британії, лейбориста Джеймса Рем-зі Макдональда, цирковим клоуном, «безхребетним створінням, що сидить на міністерській лаві»¹⁸⁶. Одна з причин того, що його пророчі попередження щодо Німеччини за кілька років сприйматимуться вкрай скептично, полягає в тому, що він так само палко попереджав і про небезпеку незалежності Індії.

Багато часу Черчилль приділяв роботі над книжками й газетними статтями. Якось, коли Evening Standard відмовилася брати в друк його статтю, Малкольм Маггерідж, тоді молодий журналіст цього видання, зустрівся з ним і вирішив, що Черчилля спіткало якесь лихо. «Це людина, у якої кепські справи, якій не щастить, яка геть збанкрутувала»¹⁸⁷, — подумав Маггерідж, сидячи у відділі новин біля Рендольфа Черчилля, Вінстонового шалапутя сина.

Як і підозрював Маггерідж, у Черчилля й справді були серйозні фінансові проблеми¹⁸⁸. Вони триватимуть все десятиліття, врешті примусивши його всерйоз задуматися про продаж обожнюваного заміського маєтку, Чартвелла, який був його прихистком від метушні довколишнього світу.

У мемуарах про період війни Черчилль називатиме 1930-ті періодом перебування «у політичній пустці»¹⁸⁹. Дехто із сучасних дослідників піддає сумніву, що ця політична ізоляція була аж такою глибокою¹⁹⁰, але факти й спостереження сучасників підтверджують, що Черчилль мав рацію.

Повернення Черчилля до влади було тривалим і важким. Більшу частину десятиліття він продовжував шукати своє місце в політиці, ідучи зовсім не в ногу із власним часом, уособленням якого стало ухвалене в лютому 1933 року рішення Оксфордського Союзу, університетської дискусійної спілки, «за будь-яких умов не воювати за свого короля й свою країну»¹⁹¹. Лідери нації, багато з яких поділяли позицію учасників оксфордських дискусій, почали політику умиротворення Німеччини з позиції слабшого.

••• W

Сутність політики умиротворення — що це таке, як її впровадити, коли припинити — залишалася ключовим питанням британської дипломатії більшу частину 1930-х.

Тут важливо не забувати, що між частиною англійської аристократії й Німеччиною тягнулася тоненька, але міцна ниточка симпатії до фашизму й навіть до самого Гітлера. Найвидатнішим серед симпатиків Німеччини був маркіз Лондондеррі, родич Черчилля, член уряду на початку 1930-х років, а

пізніше — очільник Палати лордів. Якось Орвелл зазначив: «Злочинні британські можновладці чи просто тупі — це одне з найскладніших наразі питань, а в певні моменти — ще й найважливіше»¹⁹². Цілком можливо, що коли він писав це, то мав на увазі саме маркіза Лондондеррі.

Тупуватий і легковірний, Лондондеррі водночас звик до загального шанобливого ставлення через свої статки й суспільне становище, до якого сам завжди ставився дуже чутливо. Король називав його «Чарлі», а тоді таке панібратство означало неабиякий статус. Він був однією з головних постатей лондонського світського товариства. «Ріббентропів і Лондондеррі пов'язує дружба»¹⁹³, — казав сер Генрі «Чіпс» Кеннон, представник лондонського світського товариства й політик-торі. Він мав на увазі німецького посла у Великій Британії, який уже невдовзі мав стати міністром закордонних справ у Гітлера. Після знайомства з Гітлером, яке відбулося того самого року, Лондондеррі заявив, що німецький лідер — «дуже приємна людина»¹⁹⁴, і закликав британський уряд знайти «точки дотику» з німцями в боротьбі проти комунізму. Він навіть схвалював захоплення Німеччиною Австрії в березні 1938 року — як, можливо, радикальний, але потрібний крок, що мав наметі попередити різанину. Троюрідний брат Черчилля, Лондондеррі підтримував із ним приятні стосунки аж до різкої розмови за столом у обідньому клубі Grillions, що відбулася в жовтні 1938 року. Тоді Черчилль висміяв його політику¹⁹⁵.

Лондондеррі був найяскравішим прикладом симпатії до Німеччини, але не єдиним — ані у схваленні деяких елементів фашизму, ані в тому, що ставився до них прихильно й був водночас далеким Черчиллевим родичем. З родиною Мітфордів Черчилль був пов'язаний навіть тіснішими узами. Дружина Клементина була кузиною батька сестер Мітфорд, а можливо, як ми вже зазначали, мала з ними тісніший родинний зв'язок, залежно від того, хто насправді був її батьком. Син Клементини й Вінстона, Рендольф Черчилль, був у якийсь період свого життя «дуже закоханий»¹⁹⁶ в одну із сестер Мітфорд, Діану. Художник, який малював Діанин портрет, розповів Ненсі Мітфорд, що буцімто чув, ніби в її сестри був роман із Рендольфом. Ненсі розповіла про це самій Діані в листі. У наступному абзаці вона згадала свою розмову під час ланчу з сестрою Фреда Астера, Адель, яка заявила: «Я не проти того, що люди втрачають голову й злягаються, але проти всього цього віль- 197 ного кохання» .

Іншими манівцями аристократичних пристрастей заблукав небіж Клементини, Есмонд Ромілі, який воював в Іспанії в 1936 році на боці республіканців, а через рік занадто зблизився зі своєю троюрідною сестрою Джессікою Мітфорд. Тривалий час подекували, що насправді Есмонд був сином Вінстона Черчилля. Мабуть, сам Есмонд сприяв цим чуткам, бо в компанії друзів «страшенно влучно», за висловом Джессіки

Мітфорд, пародіював Черчилля¹⁹⁸. Хай там як, згодом Есмонд перебрався до Канади, пішов у льот- чики-добровольці й загинув у бою в 1941 році за штурвалом бомбардувальника.

Що ж стосується Діани Мітфорд, то вона завбачливо розійшлася з Рендольфом Черчиллем і стала дружиною спадкоємця пивної імперії Гіннесів. Утім її наступний вибір виявився не таким розважливим: за кілька років вона покинула Гіннеса й захопилася Освальдом Мослі, головою Британського союзу фашистів. їхнє весілля відбулося в 1936 році, у будинку голови лідера нацистської пропаганди Йозефа Геббельса, а серед гостей був Гітлер. Третя із сестер Мітфорд, Юніті, заприязнилася з Гітлером у середині 1930-х. «Мені здається, Гітлеру вона дуже сподобалася, він не міг очей відвести від неї»¹⁹⁹, — розповідала ще одна сестра Мітфорд, Дебора. Під час ланчу в грудні 1935 року Юніті розповіла Діані: «Він багато говорив про євреїв, це було так зворушливо»²⁰⁰.

Фашизмом захопилася не лише дурноверха молодь. Невістка Невілла Чемберлена, яка жила в Римі, запевняла Муссоліні, що британський уряд прийде до сердечних стосунків з Італією, попри воєнні авантюри цієї країни в Африці²⁰¹. Відверто кажучи, Черчилль у 1920-ті також висловлював симпатію до італійського лідера²⁰². Арнольд Тойнбі, наразі майже забутий, але на той момент один із найвидатніших британських істориків, зустрічався з Гітлером у 1936 році й доповів британському міністерству закордонних

справ, що німецький лідер щиро бажає миру. «Він переконаний у щирості [Гітлера] щодо прагнення миру з Європою й тісної дружби з Англією», — зазначав Томас Джоунс, один із функціонерів Консервативної партії, після замиської прогулянки з Тойнбі²⁰³. Волдорф Астор, пер, який народився в Сполучених Штатах Америки, пояснив Джоунсу, що американці налаштовані проти нацистів «переважно через інтенсивну й поширену антинімецьку пропаганду, яку провадять євреї й комуністи.

На газети впливають компанії, які дають у пресі багато реклами, а вони переважно належать євреям»²⁰⁴. Гарольд Ніколсон за вечерею в травні 1938 року в одному з найаристократичніших лондонських клубів Pratt's був вражений, ставши свідком розмови трьох молодих лордів. Ті запевняли, що «радше побачать у Лондоні Гітлера, ніж уряд соціалістів»²⁰⁵. За чотири дні Ніколсона навідав Чарльз Ліндберг, найвидатніший у світі пілот, а також провідний американський ізоляціоніст. «Він каже, що воювати ми, вочевидь, не зможемо, бо зазнаємо поразки, — записав Ніколсон. — Він вважає, що нам варто поступитися, а потім укласти союз із Німеччиною».

У травні 1939 року Арчибальд Ремзі, шотландець, член парламенту від Консервативної партії, сформував пронімецьку антисемітську групу «Правий клуб»^{2,06}. На емблемі був зображений орел, що вбиває змію, і стояли літери PJ, тобто «Perish Judah»^{xiii}.

Лондонська Times, співвласником якої на той момент був ще один представник клану Асторів, Джон Астор, була щоденним часописом британської влади. Як зазначав лорд Галліфакс, міністр закордонних справ в уряді Чемберлена, у Британії напередодні війни «особлива вага надавалася поглядам, що були висловлені в педовицях [себто редакційних статтях], бо вважалося, що вони • • • 207

санкціоновані, якщо не схвалені, урядом».

Газета несамовито підтримувала політику умиротворення протягом 1930-х, аж до того, що ладна була змиритися з тактикою Гітлера й навіть схвалювати її. Після «Ночі довгих ножів», серії шокуючих політичних чисток, які були проведені за наказом Гітлера в середині 1934 року, газета заспокоювала своїх читачів: «Герр

Гітлер, хай там що думають про його методи, і справді намагається трансформувати революційний шал у помірковану й конструктивну роботу й запровадити високі стандарти державної служби в лавах націонал-соціалістів»²⁰⁸.

У 1937 році Джеффри Доусон, редактор Times, зізнавався своєму кореспондентові в Женеві: «Я всіляко намагаюся, вечір за вечором, щоб у газеті не з'являлося нічого такого, що може образити їх»²⁰⁹. Згідно з

^{xiii} «Хай загинуть євреї» (англ.).

власною офіційною історією газети, яка була надрукована в 1952 році, ті, хто виступав проти політики умиротворення, зазвичай були «інтелектуалами, утопістами, сентименталістами й пацифістами, яким досить було самої програми опору навіть без засобів опору». Автори історії видання хвацько обвинувачують саме ці гарячі голови в тому, що катастрофічна політика замирення агресора взагалі стала потрібною, заявляючи, що газета, «як і уряд, була безпорадна перед очевидним ізоляціонізмом країн Співдружності й пацифізмом Британії»^{2,10}. Але це пояснення ігнорує той факт, що роль провідної газети полягає не в проголошенні позиції, а у спробах сформувавши її, особливо коли політика уряду спирається на хибні припущення. І, авжеж, роль редактора не передбачає того, що він замовчуватиме новини з місць, бо вони можуть стривожити людей чи змусити державних можновладців передивитися власну політику.

Сам король Едвард VIII під час свого перебування на троні впродовж одинадцяти місяців 1936 року підтримував політику умиротворення. Згідно зі свідченнями, коли Гітлер відрядив війська до Рейнської демілітаризованої зони в березні 1936 року, тим самим порушивши умови Версальського договору, король покликав німецького посла в Лондоні й повідомив йому, що «озвучив власну позицію» прем'єр-міністру Болдвіну²¹¹. А саме: «Я сказав цьому старому самі- знаєте-кому, що зречуся престолу, якщо він розв'яже війну. Сцена була потворна. Але не хвилюйтеся. Війни не буде». Король і справді зрікся престолу того року, але із зовсім іншої причини. Під час війни його ультраправі погляди й зв'язки були приводом для постійної тривоги Черчилля й британської розвідки.

Багато хто з прихильників політики умиротворення вважав себе прагматиками. Вони стверджували, що їхні переконання

ґрунтуються на тому факті, що Німеччині, яка збирається на силі, може протистояти винятково сильна європейська коаліція, готова до ведення воєнних дій. Утім, відзначали вони, такого альянсу не було. Отже, вважали прихильники цих поглядів, з огляду на відсутність альянсу й на те, як повільно Британія переозброюється, умиротворення агресора було розумним кроком. Цей курс підтримували значно холодніші голови, ніж Черчилль. У листі, що датується січнем 1938 року, Невілл Чемберлен писав: «Як реаліст, я мушу робити все, щоб убезпечити цю країну»^{2,12}.

Попри аргументи Times і очільників уряду, яких видання палко підтримувало — спершу Стенлі Болдвіна, потім Чемберлена, — тепер зрозуміло, що умиротворення радше базувалося на самоомані, ніж на поміркованому розрахунку. Його передумовою була віра, що Гітлер при здоровому глузді й вартій довіри. Сам Чемберлен в особистій розмові із

сестрою казав, що Гітлер — «людина, на яку можна покластися, якщо вже вона щось обіцяє»²¹³. Колишній прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж, зустрівшись з німецьким очільником, заявив, що той — «видатна людина», у якої «не почало наморочитися в голові від усезагального захоплення»²¹⁴.

Черчилль на всі аргументи на користь умиротворення казав, що влада в Берліні належить нацистам, а це зрештою призведе до війни. «Досягнення Німеччиною хоча би приблизної рівності з Францією, Польщею чи малими державами означає відновлення ~ ~ 215 • •

загальноєвропейської війни», — стверджував він під час виступу в Палаті громад у квітні 1933 року, приблизно <і>через три місяці після того, як Гітлер став канцлером і почав перетворювати Німеччину на однопартійну державу. В іншій промові, яка була виголошена Черчиллем у Палаті громад наприкінці року, він наголошував: «Головний факт полягає в тому, що Німеччина переозброюється, уже почала переозброюватися»²¹⁶.

Через рік він спитав: «Який важливий новий факт приголомшив нас за останніх вісімнадцять місяців?». І сам же й відповів на власне запитання: «Німеччина переозброюється. Це найважливіше викриття, яке привертає увагу кожної держави Європи, та й усього світу, і майже всі теми порівняно з нею відступають на задній план»²¹⁷. Черчилль особливо переймався через зростання потужності німецької авіації. «Німеччина вже володіє міцною,

добре устаткованою армією, з чудовою артилерією і величезним резервом озброєних і навчених вояків. Німецькі збройні заводи працюють практично у воєнному режимі, потік озброєння з них не вщухає, ба більше, за останні дванадцять місяців він став ще дужчим. Багато з цього, поза всякими сумнівами, суперечить підписаним угодам. Німеччина переозброюється на суші, вона частково переозброюється на морі, але найбільше нас турбує те, що переозброюється вона в повітрі».

Але позиція британського уряду щодо цього лишалася зовсім протилежною. Шлях до миру, вважали його лідери, полягав в утриманні від участі в перегонах озброєнь, ба навіть узагалі в роззброєнні²¹⁸. Гітлер наприкінці 1930-х вважав, що Велика Британія надто слабка, аби воювати, і багато хто з британських лідерів потай поділяв його точку зору. Коли Німеччина й справді почала нарощувати військову міць, офіційна реакція Британії полягала в тому, щоб змусити французький уряд піти на поступки, аби умиротворити німців^{21*}. Елемент Еттлі, на той час один із лідерів Лейбористської партії, озвучив загальну думку, коли в 1935 році зазначив, що, прагнучи миру, «цього навряд чи можна домогтися шляхом національної оборони. Ми вважаємо, що цього можна досягти лише переходом до нового світу, світу закону, через відмову від національних збройних сил, шляхом переходу до світової армії й усесвітньої економічної системи»²²⁰. Проте наприкінці 1930-х Еттлі вже поділятиме позицію Черчилля й стане непохитним противником чемберленівської політики умиротворення Гітлера. •

Водночас інші представники політикуму наполягали на курсі умиротворення. Коли в травні 1937 року Чемберлен став прем'єр-міністром, він прагнув примиритися з Німеччиною, запропонувавши їй під управління колоніальні території²²¹. У листопаді 1937 року міністр закордонних справ уряду Чемберлена, лорд Галіфакс, зустрічався з Гітлером. Він повернувся заспокоєний, доповівши уряду, що німці «не планують наразі жодних авантур»²²². У березні 1938 року Еттлі звинувачуватиме Чемберлена в тому, що той «веде політику перемовин із людьми, які продемонстрували, що вірять у силу і використовують її навіть тоді, коли він веде з ними ці перемовини»²²³.

Спільники торі відчували, що, аби задовольнити Гітлера, треба змістити Черчилля з лідерських позицій. Томас Джоунс, який був довіреною особою прем'єр-міністра Болдвіна, роками дбав про те, щоб Черчилль лишався на узбіччі політичного життя. В 1934 році Джоунс зізнавався другу, що «мають вони рацію, чи ні, всі люди, які зустрічалися з Гітлером, переконані, що він горою стоїть за мир»²²⁴. Сам Джоунс з Гітлером теж зустрічався, й написав два роки потому: «У нас є численні свідоцтва прагнення всіх верств німецького населення підтримувати з нами дружні стосунки»²²⁵. Після власного паломництва до німецького лідера Джоунс доповів Болдвіну: «Гітлер вірить у вас, він вірить, що ви — єдиний у цій країні, хто може домогтися переорієнтації Англії, Франції й Німеччини, яких він прагне»²²⁶. Джоунс закликав «рішучо виступати за альянс із Німеччиною»²²⁷, і цей крок вразив навіть декого з його політичних соратників.

У результаті цього політичного розколу аж до 1939 року Черчилля вважатимуть, як підсумував історик Тоні Джадт, «неймовірно талановитим аутсайдером: він надто хороший, щоб його ігнорувати, але надто незвичний і ненадійний, щоб його призначити на високу посаду»²²⁸. Водночас інші політики вважали його нерозважливим, були переконані, що енергії в нього більше, ніж поміркованості, і що він упертий у власних переконаннях, але нездатний бути вірним партії. «Ми всі знаємо, що в нашій політиці немає нічого такого застарілого, як Вінстон Черчилль десятирічної давнини»²²⁹, — знущально зауважив один із лідерів Ліберальної партії Герберт Семюел під час парламентських дебатів у березні 1930 року. За кілька років Семюел порівнюватиме²³⁰ Черчилля в питаннях оборонної політики з «малайцем, на якого накотив амок»^{XIV}. Коли Черчилль під час виступу в Оксфордському університеті 1934 року заявив, що його турбує безпека Англії, відповіддю йому був, як писав його офіційний біограф Мартін Гілберт, «знущальний сміх»²³¹. У лютому 1935 року сер Семюел Гор, видатний торі, звівся редактору Manchester Guardian, що «немає, найімовірніше, жодного торі, який ладен був би прийняти Черчилля як лідера партії чи прем'єр-міністра»²³².

Мабуть, найболючішим виявилось висловлення одного з парламентарів Консервативної партії, яке Черчилль почув у травні 1935 року. «Попри небажання критикувати когось на завершенні його кар'єри, ніщо не може виправдати вельмишановного члена парламенту від Еппінга [себто Черчилля] в тому, що вся його промова просто просякнута твердженнями, що Німеччина озброюється, готуючись до війни»²³³, — зауважив тоді Томас Мур.

Ще один консерватор після обіду з Черчиллем у щоденнику зазначив,

^{XIV} Амок — психічний синдром, що виникає в результаті розладу свідомості, властивий жителям Малайзії, Філіппін і прилеглих регіонів, що характеризується різким руховим збудженням і агресивними діями, безпричинними нападами на людей.

що той здався йому «вельми неврівноваженим»²³⁴. Зважаючи на цей шквал критики, не дивно, що наприкінці 1936 року Черчилль дійшов, хоча б на коротку мить, думки, що його політичну кар'єру «завершено»²³⁵. Черчилль не зізнається у мемуарах, що сам у це повірив, але відзначає, що «існувала майже загальна думка, що моя політична кар'єра скінчилася»²³⁶.

Сумнів у тому, що Черчилль колись обійматиме посаду прем'єр-міністра, став однією з ключових тез його опонентів. «Хай там які небезпеки на нас чатують у цій країні, перспектива уряду, сформованого містером Вінстоном Черчиллем... й іншими, не є тим, що мусить викликати наші побоювання»²³⁷, — зі смішком зауважив барон Понсонбі де Шульбред під час виступу в Палаті лордів²³⁸. Понсонбі, чий батько був особистим секретарем королеви Вікторії, а дідусь воював під Ватерлоо, за якийсь час знову порушив цю тему, заявивши під час свого виступу в Палаті лордів, що, можливо, Черчилля варто буде якоїсь миті запроторити до в'язниці: «Я з усім можливим захопленням ставлюся до талантів містера Черчилля у парламентських дебатах, до його літературного й художнього хисту, але я завжди вважав, що під час кризи він має бути ізольований одним із перших»²³⁹. Приблизно тоді само лорд Моем заявив, що Черчилля краще за все «розстріляти чи повісити».

Ізоляція Черчилля поглибилася в грудні 1936 року, коли він підтримував короля Едварда *він* під час кризи, яку спровокував конфлікт, чи мусить король відмовитися від свого бажання одружитися з розлученою американкою Волліс Сімпсон. У підтримці Черчиллем короля дехто побачив шпильку проти аристократії, яка намагалася приборкати норовливого монарха, доволі популярного серед

традиціоналізм Черчилля, його любов «до короля й країни» вплинули на його позицію щодо цієї ситуації.

Коли Черчилль виступив проти власної партії в Палаті громад, його несамовито засвистали. Аж побуряковівши від люті, він вигукнув, звертаючись до Болдвіна: «Ви ж не вгамуетесь, допоки не зламаєте його, так?»²⁴¹. Своєму другові він у той день розповів, що вважає свою політичну кар'єру завершеною.

На короля й справді чинили неабиякий тиск. Під час різдвяних святкувань того місяця англійські школярі шокували вчителів і батьків, співаючи:

Земле, чи чуєш янгольський спів?

То наш король місіс Сімпсон уздрів!²⁴²

«Для вищих верств населення те, що вона американка, було навіть гірше за те, що вона виявилася розлученою»²⁴³, — казав затятий сноб Гарольд Ніколсон.

Німці зовсім не були впевнені, що з Черчиллем усе скінчено, а тому продовжували до нього придивлятися. Якось у 1937 році його запросили в німецьке посольство на сніданок до Йоахіма фон Ріббентропа, на той момент німецького посла в Лондоні. Нацистам тоді вже було відомо, що Черчилль — головний, хто висловлюється проти них у Великій Британії. Ріббентроп одразу ж почав казати Черчиллю, що Німеччина прагне дружніх стосунків з Англією, що вона не хоче руйнації Британської імперії, що все, чого їй треба, — свобода дій у Східній Європі, щоб отримати Lebensraum, необхідний життєвий простір. Задля досягнення цієї мети, зазначив він, указуючи на карту на стіні посольства, Німеччині доведеться поглинути Польщу, Україну, Білорусь. Усе, чого просила Німеччина, — це аби Британія не втручалася.

Стоячи перед картою, Черчилль відповів, що Британія не згодна із цим планом. Ріббентроп «рвучко» відвернувся від карти й промовив: «У цьому разі війна неминуча. Іншого виходу немає. Фюрер уже все вирішив. Ніщо не зупинить його, ніщо не зупинить нас».

Обоє знову сіли за стіл. Черчилль попередив Ріббентропа, що не варто недооцінювати Велику Британію. «Якщо ви вкинете нас в іще одну велику війну, Англія, як і минулого разу, згуртує і поведе проти вас цілий світ».

Німець піднявся. І дещо «гарячково» заявив, що то не його особиста думка. «Англія, може, і дуже розумна. Але цього разу вона не згуртує й не поведе весь світ проти Німеччини»²⁴⁴.

Черчилль продовжував свій хрестовий похід проти політики умиротворення. У квітні 1937 року він попередив Палату громад: «Схоже, ми рухаємося, невинно сповзаємо, проти нашої власної волі, проти волі кожної раси, кожного народу, кожної верстви населення, до жахливої катастрофи. Усі бажають її зупинити, але й гадки не мають, як саме це

зробити»²⁴⁵.

Його погані передчуття посилювалися протягом 1938 року, коли чемберленівська політика умиротворення сягнула піку— і на практиці, і у своїй популярності.

Свою особисту чорну смугу Черчилль пройшов уночі 20 лютого 1938 року, коли до світанку пролежав без сну. Він обмірковував той факт, що Ентоні Ідей, міністр закордонних справ, щойно полишив посаду через Чемберленову рішучість продовжувати умиротворення агресора. «Я спостерігав, як денне світло повільно заповзає у вікна, і перед моїм духовним зором поставало видиво Смерті»²⁴⁶. Через місяць він сумовито відзначить у промові в Палаті громад: «П'ять років я говорив про це перед Палатою громад без особливого успіху. Я бачив, як наш славетний острів сповзає нестримно й бездумно до шляху, що веде в темне провалля»²⁴⁷.

Чотирнадцятого травня 1938 року, коли британська футбольна збірна зіграла з Німеччиною на «Олімпіаштадіон» у Берліні на очах у сотисячного натовпу, її гравці скинули руки у нацистському вітанні під час виконання німецького національного гімну²⁴⁸. Це було зроблено за особливим розпорядженням британського міністерства закордонних справ, яке тепер очолював лорд Галіфакс.

Також тієї весни лорд Галіфакс під час засідання кабінету міністрів повідомив, що в інтересах миру Британії, можливо, доведеться натиснути на Чехословаччину, щоб та пішла на більші поступки Гітлерові. «Це паскудна справа, — зізнався він, — яку нам народу. Черчилль, уставши на бік Едварда, кинув виклик власній Консервативній партії і її лідеру, прем'єр-міністру Болдвіну. Підтримка Черчиллем короля спантеличила істориків, особливо зважаючи на профашистські симпатії Едварда, що проявилися згодом. Найімовірніше,

доведеться залагодити якомога пристойніше»^{2,49}. Ця неоковирна фраза могла би бути квінтесенцією політики умиротворення — і водночас її епітафією.

* * ЙГ

Наприкінці вересня того самого року прем'єр-міністр Чемберлен, здійснивши три короткі подорожі в Німеччину, дійшов до підписання Мюнхенської угоди з Гітлером. Із цього пакту почнеться Черчилльове повернення до політики.

Спочатку, певна річ, так не здавалося. Восени 1938 року Чемберлен був надзвичайно популярним. Пишаючись власним дипломатичним хистом, він доповідав після перших перемовин із Гітлером: «Я твердо переконався, що й було моєю метою, і зі свого боку можу стверджувати, що попри жорсткість і безжальність, які я побачив у його обличчі, у мене склалося враження, що переді мною людина, на яку можна покластися, якщо вона щось обіцяє»^{2,50}. Під час другої зустрічі з Гітлером, яка відбудеться того самого місяця, Чемберлен поступиться всім його вимогам. Уряди Франції й Великої Британії накажуть Чехії віддати населену етнічними німцями західну частину країни, Судетську область. Таким чином Чемберлен фактично розв'язав Німеччині руки, давши тій змогу почати розчленування Чехословаччини з третини її населення й системи оборони кордонів.

Черчилль казав: «Віра в те, що можна отримати безпеку, віддавши вовкам цю маленьку країну, — це фатальна помилка»^{2,51}. Чемберлен заявив кабінету міністрів, що переконаний у тому, що Гітлер йому довіряє.

Двадцять дев'ятого вересня Чемберлен вилетів у Німеччину на третю за місяць зустріч із Гітлером. Повернувшись до Лондона, він проголосив, що «забезпечив мир для нашої епохи». На вулицях його вітав радісний натовп.

Наступного тижня під час засідання в Палаті громад Чемберлен почав свій виступ із того, що радісно заявив: «Хмара тривоги полишила наші серця». За його словами, він «заклав підґрунтя миру». Він запевнив парламент, що ні про що не шкодує. Коли мізерна кількість опонентів почала вигукувати «Ганьба!», він відповів на це: «Мені немає чого соромитися. Хай соромляться ті, в кого є причини для цього».

вправне керівництво» Чемберлена. У будь-якому випадку, додав він, «було лише дві альтернативи, війна чи замирення». Більшість підтримувала другий варіант.

Генрі Райкес, ще один консерватор, зазначав, що Чемберлен забезпечив собі почесне місце в історії: «Ми, представники цього боку Палати, маємо право пишатися тим, що ми підлеглі, бо над нами головує прем'єр-міністр. Ми маємо право стверджувати, що, замість знущань із тези, що для нашої доби нарешті настав мир, має бути повне усвідомлення того факту, що наш лідер увійде в історію як найвидатніший європейський державний діяч нашого й усіх інших часів».

Черчилль вичікував перший і другий день дебатів щодо Мюнхенської угоди. На третій і останній день, опісля п'ятої вечора у середу, 5 жовтня, він нарешті почав свою промову. «Я почну з того, що скажу те, що всі воліють проігнорувати або забути, але що, однак, треба визнати. А саме — що ми зазнали цілковитої, остаточної поразки»^{2,53}.

Леді Астор, його затята політична опонентка аж до смерті, палка прихильниця політики умиротворення, перервала його, вигукнувши: «Дурня!». Черчилль відповів: «Максимум того, що мій вельмишановний друг прем'єр-міністр спромігся забезпечити всіма своїми колосальними зусиллями й намаганнями й мобілізацією, які відбулися в цій країні, усією напругою й горем, які нам довелося пройти в цій країні, усе, чого він домогся...».

Його знову перервали крики парламентарів: — Це мир!

Черчилль підвищив голос: «Найвидатніше його досягнення, отримане за Чехословаччину... полягає в тому, що тепер німецький диктатор, замість тягати шматки зі столу, із задоволенням їсть те, що йому підносять страва за стравою».

І продовжив: «Ми — свідки катастрофи найпершої величини». Після чергового короткого втручання леді Астор, яке він знову проігнорував, Черчилль завершив свій виступ майже біблійським застереженням: «Відлік щойно почався. Це — лише перший ковток, перша крапля з тієї гіркої чаші, з якої нас напуватимуть рік за роком, аж допоки, дивом відновивши моральне здоров'я й військовий дух, ми не піднінемося й не постанемо за свободу, наче в старі часи».

Але того дня Черчилль виступав для історії, а не для інших членів Палати громад. Погляди його колег найкраще відобразилися в промові члена парламенту від Ліберальної партії Томаса Мегні, який представляв Гейтсгед, поблизу Тайна. Він риторично запитав, анітрохи не цікавлячись відповіддю: «То що воно таке — Че- хословаччина?».

Прем'єр-міністр Чемберлен завершив триденні дебати, підкресливши персональний характер своєї зацікавленості:

Кожен, хто пройшов через те, через що мені доводилося проходити день за днем, сам на сам із усвідомленням, що врешті саме мені, мені одному, доведеться проказати «так» чи «ні», що визначать долі моїх співвітчизників, їхніх дружин, їхніх родин—людина, яка крізь таке пройшла, цього не забуде²⁵⁴.

Тому, за його словами, керуватиметься він не критикою парламентарів, а власним сумлінням. «Коли людина доживає до мого віку й обіймає мою посаду, то, як на мене, вона схильна вважати, що критика й навіть лихослів'я значать для неї мало, якщо її дії виправдані власним сумлінням». Палата громад підтримала його політику 366 голосами проти 144.

У розпал дебатів щодо Мюнхенської угоди Черчилль стикнувся з протидією власних виборців. «Це відомий факт, — пише Рой Дженкінс, — що приблизно шість тижнів восени 1938 року, а потім упродовж наступних чотирьох місяців були сумніви, чи збереже він місце в парламенті від консерваторів» .

• • ■ • 255

Четвертого листопада 1938 року осередок консервативної партії Еппінга зібрався, аби вирішити, чи надалі підтримувати Черчилля як свого представника в парламенті. Його підтримали юо голосами проти 44- Дженкінс каже, що лише 30 учасників того

Більшість членів Палати громад підтримала Чемберлена^{Гґ}. Джордж Лансбері, літній представник Лейбористської партії, виступив на підтримку прем'єр-міністра-консерватора, заявивши під час виступу: «Я чую всі ці наклепи на герра Гітлера й синьйора Муссоліні. Я зустрічався з ними обома, і можу сказати, що вони дуже схожі на всіх інших політиків і дипломатів». Сиріл Калвервелл, представник консерваторів, схвально відгукувався про «сміливість, щирість і

голосування, якби вони змінили свою думку, могли б змінити хід історії, бо це, можливо, примусило б Черчилля зійти зі свого шляху, а потім, склавши повноваження, брати участь у довиборах за місце у парламенті, найімовірніше, проти якогось із прихильників Чемберлена.

Сам Чемберлен тим часом був на піку популярності^{2,56}. Мер вельського Кардифа наказав, аби на його честь підняли прапор зі свастикою. Перегрин Кат, шостий барон Браунлоу, який був персональним камергером короля Едварда УІІІ, подарував Чемберленові портсигар з вигравійованою картою Європи й сапфірами, які позначали місця в Німеччині, де відбувалися перемовини між Чемберленом і Гітлером — Берхтесгаден, Годесберг і Мюнхен. Чемберлен знову звернувся до членів уряду наприкінці жовтня, підтвердивши свою позицію: «Наша зовнішня політика — це політика умиротворення»²⁵⁷. Чарльз Ліндберг, приїхавши до Лондона, у розмові з власниками будинку, де гостював, повідомив, що, на його думку, якщо розпочнеться війна, «усі демократії будуть зруйновані остаточно й назавжди»²⁵⁸.

Але Гітлер, вочевидь, розумів наслідки Чемберленової позиції краще за британських можновладців. Словами й діями він почав демонструвати справжнє значення домовленостей у Мюнхені. У двох промовах, виголошених на початку листопада, він критикував Черчилля, назвавши його «божевільним», і заявив, що його діяльність може призвести до війни²⁵⁹.

Невдовзі після цих промов нацисти почали на державному рівні переслідування німецьких і австрійських євреїв, спалили сотні синагог і зруйнували 7000 підприємств, що належали представникам цієї нації. Напади 9 й 10 листопада 1938 року, що зараз відомі як Kristallnacht («Кришталева ніч») через кількість розбитих під час погрому вітрин, зараз сприймаються деякими істориками як початок Голокосту, адже ознаменували перший випадок організованого державою масового насильства проти євреїв у Німеччині й Австрії.

Чемберлен відреагував на Kristallnacht не надто активно, зізнавшись сестрі, що він «нажаханий», проте водночас нарікнучи: «Мабуть, доведеться щось сказати з цього приводу»²⁶⁰. Утім насправді він майже нічого не сказав, ані напругу, ані завуальовано,

коли згодом цього самого місяця в Палаті громад обговорювалося питання єврейських біженців^{2,61}. Його мовчання помітили. Невіл Ласкі, президент ради директорів британських євреїв, зауважив редакторові Manchester Guardian, що Чемберлен «не промовив ані слова співчуття до євреїв Німеччини»^{2,62}. Прем'єр-міністр, додав він, був таким само небагатослівним під час особистої зустрічі з видатними

британськими євреями. Чемберлен усе ще тішився у відблисках мюнхенської слави. На різдвяній листівці цьогогоріч гордовито маячитиме світлина його повітряного судна, моноплана «Локгід Електра» — двомоторного, двокільового моноплана, — що прямує до Німеччини²⁶³.

Черчилль був глибоко обурений. У приватних розмовах він погрожував: «На наступних загальних виборах я з кожної соціалістичної трибуни в цій країні виступатиму проти уряду»²⁶⁴. (З незрозумілих причин він не згадав Kristallnacht у своїх багатотомних мемуарах про Другу світову — навіть попри те, що чи не щохвилини згадував кроки, які призвели до війни, наприклад, присвятив кілька сторінок аналізу наслідків заміни Максима Літвінова на В'ячеслава Молотова на посаді міністра закордонних справ Радянського Союзу, що сталася за кілька місяців. Це одна з найдивніших прогалин у його мемуарах).

Велика Британія мала гроші на укріплення оборони, але Чемберлен виступив проти цього. Попри те що профіцит бюджету складав 20 мільйонів фунтів, він наполягав, що це буде хибним кроком. Як колишній міністр фінансів, він повідомив кабінету міністрів, що фінансове становище країни є «надзвичайно небезпечним»²⁶⁵.

Загалом Чемберлен був задоволений власними досягненнями. Він написав сестрі: «Тепер потрібно буде трохи часу, поки все владнається, але ситуація розвивається саме в бажаному напрямку»²⁶⁶. Коли німецький уряд поцікавився в британського посла в Берліні, як сприймати Черчиллеві промови, той запевнив, що з цього приводу можна не перейматися.

У середині березня 1939 року Гітлер наказав німецькій армії почати наступ на решту території Чехословаччини, яку за півроку до того Чемберлен привселюдно схарактеризував як «далеку країну», залучену в «протистояння між людьми, про яких ми ні- 267 чого не знаємо» .

Тепер уже стало не до жартів. Вторгнення в понівечену Чехословаччину свідчило, що політика замирення провалилася, і Чемберлен разом із нею. Кілька останніх десятиліть стає дедалі популярнішим ревізіоністське переконання, буцімто Чемберлен виграв для Британії час на підготовку до війни, але при цьому ігнорується кілька ключових чинників. По-перше, Гітлер за той проміжок часу неймовірно набрав сили, зокрема захопивши австрійське золото й військову промисловість Чехословаччини, а також отримав людський ресурс, який міг використовувати на фабриках і в армії. По-друге, Чемберлен у жодний спосіб не продемонстрував, що й справді прагнув виграти час. Ба більше, найімовірніше, він сам чи хтось із його політичних союзників, припустімо, лорд Галіфакс, якби мав таку змогу, то запросив би мир у 1940 році. Дехто з ревізіоністів стверджує²⁶⁸, що затримка нібито мала на меті дати Королівським військово-повітряним силам (RAF) час на зміцнення своїх ресурсів, але при цьому ігнорується той факт, що Чемберлен фінансував конструювання винищувачів лише тому, що це було дешевше, ніж розробка бомбардувальників.

Тепер ми знаємо, що 23 травня 1939 року Гітлер зібрав військових очільників у власному кабінеті, аби розповісти про плани війни²⁶⁹, яка, за його словами, була неминучою. По-перше, він збирався «атакувати Польщу за першої ж нагоди». Згодом мала тривати «боротьба до загину» з Англією. Він визначив умови, потрібні для перемоги Німеччини в цьому протистоянні. «Якщо Голландію й Бельгію вдасться окупувати й утримати, якщо Франція також зазнає поразки, то основні умови для успішної війни з Англією будуть забезпечені. Англію можна буде відрізати від Західної Франції під час безпосередніх бойових зіткнень за допомогою авіації, а флот із його підводними човнами може збільшити масштаби блокади». Сполучених Штатів Америки в цій промові він не згадував, якщо судити з її перекладу, який використовували під час післявоєнного Нюрнберзького процесу. Є свідчення, що на той момент Гітлер замислювався над війною зі Сполученими Штатами, але тільки після підкорення Європи й Радянського Союзу²⁷⁰.

Британці дивилися, як Гітлер підкорює території за межами Німеччини, і тон стосовно загального посміховиська Черчилля почав змінюватися. «Вельмишановний джентльмен продовжує

Прем'єр-міністр розповів своєму політичному союзникові Джеффри Доусону, редакторові Times, що «не має наміру поступатися тиску й повертати Вінстона»^{2,72}.

Тиск на користь Черчилля зростав. У серпні 1939 року, напередодні війни в Європі, Елеанор Ретбоун, незалежна членкиня парламенту й захисниця прав жінок, яка представляла англійські університети, крім Оксфорду, Кембриджу й університету Лондона (вони мали привілей висувати власних представників до парламенту), заявила під час виступу в Палаті громад, що Черчилль «увесь час пророкував, що це відбудеться, але його порадами нехтували»²⁷³.

Орвелл стає «Орвеллом»

Іспанія, 1937

Орвелл надіслав рукопис «Дороги на Віган-Пірс» своєму видавцеві 15 грудня 1936 року, а за тиждень вирушив до Іспанії.

Він зупинився в Парижі, аби поспілкуватися з Генрі Міллером — письменником, яким захоплювався. Міллер подарував йому вельветовий піджак, наказавши носити його в Іспанії. До Барселони Орвелл прибув напередодні Різдва.

Так почалися сім місяців, що мали стати найважливішими в політичному житті Орвелла. Те, що йому довелося побачити під час громадянської війни в Іспанії 1937 року, визначатиме зміст усіх наступних його творів. Між вулицями Барселони 1937 року й камерами тортур у «1984» — прямий зв'язок.

Але, коли наприкінці 1936 року він прибув у Барселону, столицю Каталонії, усе ще було зовсім по-іншому. Місто, розташоване на північному сході Іспанії, було головним центром спротиву в протистоянні правих і Другої Іспанської республіки. Формально Орвелл вирушив туди писати про громадянську війну, але натомість негайно приєднався до тих, хто протистояв правим. Він аж нетямився від захоплення, побачивши, що в Барселоні панує по-справжньому революційна атмосфера загального братерства. Уперше в житті, як йому здавалося, він став свідком, як до влади прийшов робочий клас. «Крім того, люди вірили в революцію та світле майбуття, сподівалися, що настала доба рівності й свободи»²⁷⁴, — писав він.

Інші гості міста були в такій самій ейфорії. Кітті Бовлер, молода американська антифашистка, писала в листі до матері: «Тут народжується новий світ»²⁷⁵. Лоїс Опп, ще одна американка, була в захваті, що анархісти обрали своїм талісманом моряка Папая²⁷⁶.

з'являтися в цій Палаті й попереджати уряд, — зазначив під час дебатів Реджинальд Флетчен у червні 1939 року. — Уряд постійно відкидає його попередження, але ми знову й вкотре бачимо, як влада виявляється змушеною приймати його пропозиції, хоча вони зрештою коштують їй дорожче, ніж якби до нього дослухалися раніше»^{2,71}. Але навіть тоді Чемберлен уперто заперечував, що Черчилль здобув лідерську позицію.

Гроші для своєї політсили вони збирали продаючи значки й шарфи із зображенням цього мультяшного героя, який розмахував червоно-чорним прапором їхньої партії. Водночас, відзначала вона, Міккі Мауса визнали позапартійним. (В есеї про Діккенса, який буде написаний за кілька років, Орвелл зазначить, між іншим, що Палай і Міккі є варіаціями Джека — убивці велетнів²⁷⁷). Прибувши в Барселону, австрійський марксист Франц Боркенау наче «висадився на континенті, який не був схожий на жоден з тих, що я бачив раніше»²⁷⁸. Тут усім керували робітники, поліція майже не потрапляла на очі, а всі здавалися братами. Боркенау й гадки не мав, що вже наступного року його мордуватиме поліція комуністичної Іспанії за брак віри в комунізм. Лоїс Опп так само вже невдовзі мала опинитися в'язниці²⁷⁹.

Вивчаючи ситуацію в місті, Орвелл спитав якусь англійку, як потрапити на фронт. Та подивилася на незнайомця з підозрою й попросила показати документи. «Він підкорив мене, вказавши на армійські чоботи, що висіли в нього за плечем», — згодом згадувала вона²⁸⁰. Це була переконлива відповідь, бо доводила, що він усвідомлює, на що йде, і, можливо, має певний воєнний досвід. У документах, які заповнював перед зарахуванням на військову службу, він указав, що є «бакалійником»²⁸¹, і це можна було трактувати як правду, зважаючи на його нещодавній екскурс у царину сільської торгівлі.

Орвелл вирушив на фронт, що був приблизно в 120 кілометрах на захід від Барселони. Його зустрів Боб Едвардс, координатор британських добровольців у цьому районі. Едвардс так згадував Орвеллову появу: «Він широкими кроками наблизився до мене — 1,9 метра заввишки! — вбраний у якийсь гротескний строкатий одяг: вельветові бриджі для їзди верхи, краги кольору хакі, здоровенні черевики, заляпані багном, жовта коротка курка зі свинячої шкіри, шоколадного кольору підшоломник і довжелезний плетений шарф кольору хакі — багато разів обкручений довкола шиї, він сягав йому аж до вух. На додачу в нього була німецька гвинтівка старого зразка за плечем, а на поясі теліпалися дві ручні гранати»²⁸².

Орвелл був Орвеллом: перше, що його вразило, коли він прибув у зону бойових дій, — це всюдисущий сморід: «Зараз ми перебували близько до лінії фронту, відтак відчували характерний запах війни — для мене це запах екскрементів і зіпсованої їжі»²⁸³. Це речення, мабуть, — квінтесенція всього Орвелла: він прямо говорить про похмурі речі й аж двічі використовує слово «запах».

На фронті нічого романтичного він не побачив. Це було сумно, тоскно, а час від часу лиховісно:

Щойно ми скинули свої речові мішки й навколішки вибралися з окопу, почувся ще один постріл, і один з дітлахів нашого батальйону побіг геть від бруствера, з обличчя юшила кров. Він вистрілив так, що розірвало затвор гвинтівки. Уламки патронної гільзи пошматували шкіру на його голові. Це було перше поранення, до того ж спричинене самим солдатом⁸⁴. ..

Майже випадково, як він сам зізнавався, Орвелл приєднався до загону,

сформованого РПМЕ (Partido Obrero de Unificación Marxista, або Робітничою партією марксистської єдності). Це було ультраліве угруповання, певна річ, опозиційне до фашистів Франко, але в політичному сенсі видатне насамперед своїм антисталінізмом. Угрупування стояло на непевнотроцькістських позиціях — і це в той період, коли Троцький уособлював серйозну загрозу для радянської картини світу, стягуючи до себе соціалістів, які не були сталіністами. Тому для контрольованої Радами комуністичної партії Іспанії РПМЕ була під анафемою. У Каталонії тільки газета Робітничої партії марксистської єдності критикувала показові судові процеси, які почалися в Москві влітку 1936 року, коли Сталін розправився з більшістю своїх колишніх соратників-більшо-виків²⁸⁵.- '

Приєднуватися до РПМЕ було небезпечно для Орвелла, значно небезпечніше, ніж він на той момент уявляв. Але завдяки цьому він отримав ідеальну позицію для спостереження, з якої мав змогу осягнути поглядом усю ідеологічну кризу цієї доби. Орвелл не міг знати, що НКВС, радянське розвідувальне відомство, глибоко залучене в ситуацію в Іспанії, уже накинуло на РПМЕ СВОЇМ безжальним оком. Олександр Орлов, голова радянської розвідки в Іспанії, за три місяці до того запевнив своє керівництво: якщо колись і виникне така потреба, «троцькістська організація РПМЕ може бути легко ліквідована»²⁸⁶. Коли навесні 1937 року РПМЕ була знищена, Орвелл і його побратими отримали тавро ізгоїв.

Опинившись у шанцях, Орвелл помітив, що за ним іде пес із літерами РПМЕ, чи то витаврованими, чи то намальованими на боці. Можливо, саме вигляд цієї «політизованої» тварини сприяв появі задуму книжки, яку він напише через сім років, — про сви- ней-сталіністів. Ба більше, згодом він заведе чорного пуделя, якого назве Маркс²⁸⁸, — хоча залишиться незрозумілим, на чию честь — Карлачи Граучо^{xv}.

Облаштовуючись на фронті, Орвелл скаржився, як постійно скаржаться солдати, що «все й далі було спокійно, як завжди, нічого не відбувалося»²⁸⁹. Його підрозділ отримав наказ повідомляти про церковний подзвін, бо війська націоналістів проводили католицьку відправу, перш ніж іти в серйозну атаку. Відомостей, чи це хоча б раз попередило про небезпеку, не збереглося.

Солдатом Орвелл був «дуже тямущим»²⁹⁰, як згодом пригадував ще один із британських добровольців, Стеффорд Коттман. Враховуючи його досвід напіввійськової служби в Бірмі, Орвелла майже одразу призначили провідником загону з дванадцятьох людей. Він пильно стежив, щоб солдатські гвинтівки солдатів завжди були начищені й змащені. Також він робив вилазки на нейтральну смугу між лініями укріплень противників — щоб зібрати картоплю²⁹¹. Лише один-єдиний раз він порушив дисципліну — це сталося вночі, коли він підстрелив щура. Його товариші вирішили, що ворог розпочав атаку. Едвардс, лідер британських добровольців у цьому

^{xv} Джуліус Генрі «Граучо» Маркс (1890-1977) — американський актор, комік, учасник комік-трупі, відомої як Брати Маркс.

районі, розповідав, що в Орвелла була справжня фобія гризунів, які вночі зазіхали на солдатські чоботи. Цей випадок він пригадував з помітним роздратуванням. «Довкола була повна тиша, аж раптом пролунав страшний гуркіт. Це був Орвелл. Він підстрелив щура у власному бліндажі. Луна від пострілу розійшлася по всьому фронту. Фашисти, авжеж, вирішили, що то ми почали наступ. Полетіли снаряди, над нами з'явилися бомбардувальники. Вони зруйнували вщент нашу їдальню, автівки, усе інше. Якось задо- рого нам став цей постріл у щура»²⁹².

Але більшу частину часу на ділянці фронту, де перебував Орвелл, була тиша, навіть застій — такий, що Орвелл уже почав

обмірковувати, чи не варто бува вирушити на південь у Мадрид і приєднатися до Інтернаціональної бригади. Едвардс відмовив його, заявивши, що політрук цієї бригади страчує бійців, які де- . . .

монстру ють «троцькістські СХИЛЬНОСТІ»²⁹³.

У лютому 1937 року Орвеллова дружина Ейлін прибула до Барселони. Тут вона почала працювати в осередку Незалежної лейбористської партії (ІЛР). Вона знайшла номер у готелі «Континен- таль», на бульварі Ла Рамбла, головній вулиці міста. Готель був розташований лише за кілька кроків від штаб-квартири РПМЕ. У середині березня Ейлін поїхала на фронт, щоб навідати чоловіка. У листі до Орвеллового літературного агента вона писала: «Мені дозволили залишатися в шанцях на лінії фронту весь день. Фашисти гатили з артилерії, і був сильний кулеметний вогонь»²⁹⁴. У листі до матері про обстріл вона не згадувала, зауваживши лише: «На фронті мені страшенно сподобалося».

Стоячи на чатах, Орвелл перебував час, мріючи, як отримає відпустку й вони з Ейлін поїдуть до моря. «Ото ми тоді відпочинемо!»²⁹⁵ — писав він їй у листі. Крім того, він сподівався, що випадє нагода «й порибалити також» — це була одна з найулюбленіших його розваг. Наприкінці квітня, пробувши на передовій 115 днів, Орвелл таки отримав відпустку й поїхав до Барселони. Крім решти, від мріяв про дезінсекцію й гарячу ванну.

Але жаданої відпустки на узбережжі не вийшло. Натомість він опинився в зовсім іншому місті, з якого «революційна атмосфера зникла»²⁹⁶. Його неабияк здивувало й те, що поки він був на фронті й страждав від браку екіпірування, республіканські офіцери розгулювали містом у чудовій екіпіровці з особистою зброєю. «Навряд чи бодай один із двадцяти насправді був на фронті, проте кожен мав на поясі автоматичний пістолет. Ми на передовій ніде не могли таких дістати»²⁹⁷, — писав Орвелл. А ще проводилася офіційна пропаганда проти ополченців, які не були членами комуністичної партії²⁹⁸. Росіяни, що підтримували республіканські сили, дійшли висновку, що ліві антисталіністи — то нагальніша загроза, ніж франкісти, атому НКВС розпочав кампанію проти РПМЕ. Зокрема, біля Барселони було збудовано таємний крематорій, де знищували тіла вбитих. То було «дивне відчуття»²⁹⁹ небезпеки, яка нависла над містом.

Усе почалося з травня, приблизно через два тижні після того, як Орвелл прибув у Барселону з фронту³⁰⁰. Він був у холі готелю «Континенталь», коли друг промовив: «Кажуть, на телефонній станції якась колотнеча». Це була спроба поліції повернути під власний контроль будівлю станції, яку зайняли анархісти. Ця будівля розташовувалася на іншому боці вулиці, навскіс від готелю «Колон», де зупинявся Черчилль, коли приїжджав на відпочинок у грудні 1935 року. Тамтешня кухня здалася йому дивовижною³⁰¹. Спільники місцевого осередку іспанської комуністичної партії також уподобали цей готель. Коли розпочалася громадянська війна, вони зайняли його й зробили своєю регіональною штаб-квартирою.

За кілька годин, коли Орвелл був на бульварі Ла Рамбла, почалася стрілянина. Американець, з яким він познайомився на фронті, ухопив його за руку й сказав, що побратими з РПМЄ збираються в готелі «Фалькон» у віддаленому кінці бульвару. Там Орвелл побачив очільників РПМЄ, які роздавали гвинтівки й патронташі. Ніч він провів у кабаре, що захопили ополченці РПМЄ, ковдрою йому слугувала завіса, зірвана зі сцени.

Уранці на вулицях з'явилися барикади з бруківки й жорстви. За однією з них розклали багаття, і бійці смажили яєчню. На Площі Каталонії, згадував Орвелл, «у вікні біля останньої літери “О” на величезній вивісці готелю “Колон” було встановлено єдиний на весь готель кулемет, що своїм вогнем накривав площу»³⁰².

Досвід вуличних зіткнень того травня став основою книжки, підштовхнувши Орвелла до роздумів про політику того часу. Його вразило, що побратимів по РПМЄ оголосили «троцькістами, фашистами, зрадниками, убивцями, боягузами, шпигунами й таке інше»³⁰³. Члени РПМЄ виявилися особливо вразливими, бо осередок був маленький, погано озброєний, а на додачу вони не сподівалися, що доведеться йти в підпілля, а тому не були підготовані до цього.

Орвелла поставили на сторожу на даху театру «Поліорама» на бульварі Ла Рамбла, де було дві однакові бані, звідки добре проглядалася вулиця в обидва боки. «Поліорама» була розташована навпроти готелю «Континенталь», де мешкали вони з Ейлін. На даху розмістилася також точка ведення вогню для захисту штаб-квартири лідерів РПМЄ, що була на тій самій вулиці.

Поки Орвелл чатував на даху «Поліорами», прибув один із його давніх колег з букіністичної крамниці в Гемпстеді, Джон Кімчі. «Більшість зіткнень відбувалася за 1,5-3 кілометри звідси», — пригадував він. Орвелл розповів, що ополченці РПМЄ погано навчені й кепсько екіпіровані. Знудившись, Орвелл прочитав кілька книжок у м'яких обкладинках видавництва Penguin, які купив за кілька днів до того.

Сьомого травня у другій половині дня урядові війська отримали поповнення у складі приблизно шести тисяч людей. Протистояння завершилося.,! знову Орвелла вразило, як добре були споряджені

тиловики порівняно з його фронтовим загоном. На його обурення, уряд обвинуватив РПМЕ у початку вуличного протистояння, бо це була найслабша з ультралівих фракцій. -

Дивлячись на все це, Орвелл дійшов висновків, які не монтувались-з лівими догмами його часу. У період, коли лівацька солідарність вважалася обов'язковою позицією, і єдиноправильною, Орвелл почав плекати сумніви. Спостерігаючи за протистоянням у Барселоні між різними антифашистськими угрупованнями, він зауважив: «Мене повсякчас гризла страшна думка, що той, хто колись був тобі другом, може донести на тебе таємній поліції»³⁰⁴.

Фактично події в Барселоні змусили його досліджувати лівацький рух так само, як раніше він досліджував імперіалізм і капіталізм. Орвелл дійшов висновку, що «комуністична партія, за якою стояв Радянський Союз, кинула всі свої сили на недопущення революції»³⁰⁵. Вона була рішуче налаштована методично знищити всі антикомуністичні осередки лівацького руху — спочатку рпме, ' потім анархістів, відтак соціалістів.

Однак сказати це вголос — означало би стати сучасним єретиком. Орвелл вражено усвідомив, що лівацькі газети висвітлюють ситуацію неточно, ба більше, навіть і не прагнуть до точності. Навпаки, вони з радістю вірять брехні. «Сумно, але війна все ж навчила мене, що ліві газети брешуть не менше, ніж праві», — писав він³⁰⁶, А відтак метою його творчості всього життя стало встановлення фактів, хай як це було важко чи Непопулярно³⁰⁷.

Десятого травня 1937 року Орвелл полишив Барселону й повернувся на фронт, де РПМЕ й досі брала участь у воєнних діях, попри те що в Барселоні її діяльність придушував той самий уряд, чию територію вона захищала. Одинадцятого травня в газеті Daily Worker РПМЕ назвали «п'ятою колоною Франко»³⁰⁸. На стінах будинків у Барселоні з'явилися плакати зі слоганом «Зірвати машка- ру». На них було зображено обличчя з написом «РПМЕ», з-під якого маячило обличчя фашиста. Така собі класична пропаганда в дусі «великої брехні»³⁰⁹.

Бійцям РПМЕ на фронті не повідомили, що в Барселоні політси- лу дають, а в газетах про зачистки не було ані слова.

Орвелл мав на думці залишатися на фронті до кінця літа, але на . світанку 20 травня, коли проходив траншеєю, перевіряючи пости, його було поранено. Він знав, що піддає себе небезпеці, бо його шанець був розташований обличчям до заходу, сонце підсвічувало письменника в спину, і таким чином, він, довготелесий, був чудовою мішенню для снайперів. Про своє .поранення він згодом написав: «Загалом відчуття таке, ніби опинився у самому центрі вибуху. Щось голосно гупнуло, і я побачив яскраво-сліпуче сьйво. Я відчув неймовірно потужний поштовх, ніби тебе б'є струмом. Болю

не було. Враз я ослаб, відчув запаморочення й немов очманів. Мішки з піском, що лежали просто переді мною, раптом опинилися десь далеко-далеко»³¹⁰. Він упав на землю. «Усе сталося за якусь секунду. На мій подив, боляче зовсім не було. Тіло моє оніміло, я заціпенів, розуміючи, що поранення важке, проте в звичному сенсі слова болю не відчував».

Вартовий американець, з яким він щойно розмовляв, кинувся до нього: «Чорт.¹ Тебе що, підстрелили?». Цей американець, Гаррі Мілтон, потім пригадував: «Я гадав, він не виживе. Він сильно закусив губу, і я вирішив, що поранення серйозне. Але він дихав, а зіниці рухалися»³¹¹.

Орвелл залишив один із найкращих у красному письменстві описів важкого поранення кулею й відчуття, що от-от помреш. Він знав, що в нього влучили, але не міг збагнути, куди саме. Коли дізнався, що його поранили в горло, то «сприйняв це як свою долю. Я ніколи не чув, щоб людина чи тварина, отримавши таке поранення, змогла вижити»³¹². З кутика вуст стікала цівка крові. Він вирішив, що пробито сонну артерію, а це означало, що жити йому залишалось лічені хвилини. «Перша думка була про дружину. Друга— страшенне розчарування, що мушу покидати цей світ, який, як виявилось, коли надходить кінець, такий прекрасний».

Але кілька хвилин минули, а він був і досі живий. Орвелл не здогадувався, що йому просто неймовірно пощастило. Куля пройшла крізь крихітний, в один сантиметр завбільшки, проміжок між сонною артерією й гортанню, унаслідок чого він отримав забій голосових зв'язок. Якби вона потрапила трохи лівіше чи правіше, якби швидкість її була трохи вищою, він помер би того ж дня. Але куля вдарила його під кутом й вийшла з шиї, не пошкодивши хребта, хоча, схоже, зачепила нерв, бо одна рука тимчасово віднялася.

Орвелла протягнули на ношах приблизно 1,6 кілометра до польової лікарні, де зробили укол морфіну, а потім транспортували до більшого військового шпиталю в сусідньому селі Сієтамо, на схід від Вески, адміністративного центру муніципалітету. Його навідали старі товариші, висловили радість, що він залишився живий, а тоді забрали в нього годинник, пістолет, ліхтарик і ніж, добре знаючи, що вбе це в нього в шпиталі все одно поцуплять, а на фронті їм уся ця амуніція знадобиться. Упродовж кількох тижнів Орвеллів голос лишався хрипким, наче рипкі гальма старого форда Model T, і почути його можна було тільки стоячи впритул, згадував його батальйонний командувач Джордж Копп³¹³.

Але негаразди лише починалися. Після виписки зі шпиталю Орвелла комісували з іспанської армії через поранення. П'ятнадцятого червня був заарештований Андрес Нін, голова РПМЕ, а потім він узагалі зник — найімовірніше, його було вбито НКВС³¹⁴. Шістнадцятого червня було оголошено, що партія поза законом.

Орвелл повернувся в Барселону³¹⁵ 10 червня — у розпал оста-

точного знищення Радами РПМЄ. Сцена, яка відбулася після його повернення, була наче з раннього фільму Хічкока. Увечері він вирушив до готелю «Континенталь», щоб побачитися з дружиною, Ейлін. Вона очікувала його в холі. Невимушено всміхнувшись, вона прошепотіла йому на вухо: «*Йди геть!.. Геть звідси, просто зараз!*»³¹⁶. Орвелл рушив до виходу. Коли він спускався довгими сходами, що вели з холу до Ла Рамбла, до нього підбіг знайомий і наказав хутко забиратися, поки готельна челядь не викликала поліцію. Потім він отримав і третє попередження — від одного зі співробітників готелю, який симпатизував РПМЄ. «РПМЄ заборонили. Захопили всі будівлі. Майже всіх кинули за ґрати. Кажуть, уже й почали розстрілювати»³¹⁷. Орвелл швидко збагнув, що

розумна голова й трохи фашистських грошей. Дуже мало.

. «сталіністи» стали господарями становища, і тому кожен «троць- кіст» був у небезпеці, під підозрою»³¹⁸.

Так Орвелл став утікачем. Уночі він ховався в руїнах церкви. Кілька днів тинявся вулицями, поки вони з дружиною спромоглися отримати документи, аби виїхати з країни. Час від часу він бачив колишніх товаришів, але ті вдавали, що не знайомі з ним: «Ми проминули один одного, ніби ніколи й не бачилися. Жахливе відчуття!»³¹⁹. У відразі Орвелла до того, як поліційна держава може втручатися в людську дружбу, уже відчувається майбутній роман «1984».

Шість співробітників таємної поліції вдерлися з обшуком у готельний номер його дружини. Вони шукали компрометуючі документи. Обшук був ретельний, поліціянти спустошили шухляди й валізи, шукали під ванною й за батареєю, проти світла передивлялися одяг. Не шукали вони лише в ліжку, бо Ейлін залишалася в ньому. Потім Орвелл дуже емоційно згадуватиме цю сцену. «Не забувайте, що поліція була цілковито під контролем комуністів, і ці чоловіки, імовірно, теж були членами партії. А ще вони були іспанцями й не могли собі дозволити витягнути жінку з ліжка. Тож вони просто його обійшли»³²⁰.

І це було щастя, бо в ліжку Ейлін сховала паспорти^{32,1}.

йг *г ☆

Ернест Гемінгвей, який також був у цей період в Іспанії, виступав разуючою протилежністю Орвеллу. Він був політично наївним тією самою мірою, якою Орвелл — спостережливим, почасти тому, що образ великого мачо заважав правильному баченню. У його романі про громадянську війну в Іспанії «По кому подзвін» герой міркує (він так вважає) як бувала, мудра людина: «Під час революції не можна виказувати чужим, хто саме тобі допомагає, або що ти знаєш більше, ніж вони думають. Він тепер теж навчився цього. Якщо справа справедлива по суті, то на обман не варто зважати»³²².

У тому самому розділі «Карков», радянський журналіст, якого Гемінгвей змальовує надзвичайно розумною людиною, підсумовує діяльність РПМЄ. Карков каже герою: «Ет, це зовсім несерйозно. Безглузда витівка психів і шаленців, а по суті, просто інфантилізм. Було там кілька чесних людей, яких збили з пантелику. Була одна

Бідна РПМЄ. Дурні вони все-таки.. Бідна РПМЄ. Вони так нікого й не вбили. Ні на фронті, ні в тилу. Хіба лише кількох у Барселоні»³²³. Гемінгвей також забезпечує росіянину алібі щодо вбивства Ніна, голови РПМЄ: «Єдиною фігурою серед них був Нін. Ми схопили його, та він вислизнув із наших рук». Через вісім років Орвеллів друг Малкольм Маггерідж зустріне з Гемінгвеєм у звільненому Парижі, і той не справить на нього жодного враження: «П'яний, у полоні вигадок замість реальності»³²⁴.

Коли Орвелли 23 червня полишили країну, вони вважали, що їм пощастило вибратися звідти живими, бо багатьом їхнім друзям так не поталанило. Орвелл не здогадувався, що за кілька тижнів, 13 липня, у Барселоні буде проголошено обвинувальний акт, згідно з яким їх із дружиною звинуватять у шпигунстві й державній зраді. Починатиметься цей акт зі слів: «їхнє листування свідчить, що вони — переконані троцькісти»³²⁵. Також у ньому повідомлятиметься, що Орвелл «брав участь у травневих подіях» — себто у вуличних зіткненнях у Барселоні.

Повернувшись додому, Орвелл сів писати «Данину Каталонії», першу свою велику книжку. Як ведеться в усіх найкращих воєнних мемуарах, у цьому романі немає надмірної драматизації. Книжка підтверджує той факт, що всі війни назагал однакові — вони складаються з тривалих періодів нудьги, від якої тупієш, перемежованих з моментами страху й потрясіння. Голод і холоднеча є серйознішими ворогами, ніж фашисти десь там, у віддалених шанцях, — бо проти них гвинтівки республіканців безпорадні.

Роман розпочинається як звичайна розповідь про людину, яка йде на війну, але потім, десь в останній третині тексту, коли Орвелл описує знищення сталіністами ліваків Барселони, перетворюється на похмурий політичний трилер. У своїй оповіді Орвелл знову й знову наголошує на двох моментах. По-перше: іншим лівим не варто довіряти комунізму, у якому повністю домінують Ради. По-друге: ліві ладні сприймати брехню з не меншою готовністю, ніж праві.

Орвелл знав, що жодна із цих тем не здобуде прихильності серед британських ліваків. Розірвавши стосунки з традиційним просталінським лівацтвом, він зробив крок, аналогічний тому, який

зробив Черчилль, коли відмежувався від симпатиків фашизму британської аристократії. Орвеллові було відомо, що багато його друзів — британських соціалістів — вірять, що брехати не лише можна, але й треба, якщо це йде на користь справі Рад^{32,6}.

Книжка завершується чудово й несподівано: Орвелл милується райськими пейзажами південної Англії, повертаючись додому, а відтак попереджає мешканців цієї чудової зеленої землі:

Тут була Англія, яку я знав Із самого дитинства: зарослі польовими квітами залізничні насипи, широкі луки, на яких задумливо пасуться великі лискучі коні, тихо течуть повільні потічки, а навколо них верби, зелені крона в'язів, кущі осоту в садках, а потім неозорі хащі Лондона, баржі на болотистій річці, знайомі вулиці, плакати, що оголошують про ігри у крокет та королівські весілля, чоловіки в котелках, голуби на Трафальгарській площі, червоні автобуси, поліцейські у синіх одностроях. Усе це спить глибоким, непробудним англійським сном, з якого можна прокинутись хіба від звуку вибухів бомб³²⁷.

Це чудовий фрагмент, вартий того, щоб прочитати його вголос. Він сповнений точних спостережень, просякнутий любов'ю до Англії, але, що найважливіше, він є лячно пророчим. Ці рядки були написані в середині 1937 року, коли британські лідери намагалися умиротворити агресора, і більшість населення підтримували пацифізм. Сам Орвелл абсолютно протилежної думки. Він сформулював це в книжковому огляді, який опублікував у лютому 1938 року: «Якщо хтось скидає на вашу неньку бомбу, то підіть і скиньте на його неньку дві»³²⁸.

Повернувшись додому, Орвелл став тим письменником, якого ми сьогодні знаємо за «Колгоспом тварин» і «1984». Бірма зробила його антиімперіалістом, але саме час, проведений в Іспанії, сформував його політичні погляди, а разом із ними — рішучість однаково палко критикувати і правих, і лівих. До Іспанії він був доволі пересічним ліваком, який стверджував, що фашизм і капіталізм — це фактично одне й те саме³²⁹. Доти Орвелл чіплявся за певні погляди ліваків 1930-х.

Він полишить Іспанію, сповнений рішучості боротися проти зловживань владою на обох полюсах політичного спектра. Після Іспанії, як зазначив літературний критик Г'ю Кеннер, він став

«лівим, що перебуває в конфронтації з офіційними ліваками»³³⁰ «Хоч як це прикро, дуже мало людей в Англії наразі усвідомили, що комунізм є

антиреволюційною силою»³³¹, написав Орвелл у вересні 1937 року. Після Іспанії, зазнавши фізичних й духовних страждань, він рушив значно незалежнішим курсом.

«Іспанська війна та інші події 1936-1937 років перехилили шальки терезів, і тоді я усвідомив свою позицію»³³², — пояснював він у «Чому я пишу», чудовому есеї, яке створив між завершенням «Колгоспу тварин» і початком «1984». «Із 1936 року кожен мій рядок був написаний проти тоталітаризму та за демократичний соціалізм, так, як я його розумів». Він ретельно відділяв соціалізм від комунізму, який вважав спорідненим із фашизмом через недемократичність. До кінця свого життя Орвелл віритиме, що «комуніст і фашист у чомусь ближчі один до одного, ніж кожен із них до демократа»³³³.

Після Іспанії своєю місією він вважав змальовувати факти як він їх бачив, незалежно від того, куди це його приведе. Також він почав скептично ставитися до всього прочитаного, а надто, коли воно йшло від можновладців чи мало на меті заспокоїти їх. Це стало його кредо. «В Іспанії я вперше Побачив репортажі в газетах, які до фактів не мали жодного стосунку», — написав він за кілька років. І далі: •,,

Я бачив повідомлення про великі битви там, де бої не велися взагалі, і повну тишу, коли загинули сотні людей. Я бачив, як війська, які хоробро билися, таврували боягузами і зрадниками, а тих, хто жодного пострілу не чув, оспівували як героїв вигаданих перемог, я бачив, як газети в Лондоні переповідали цю брехню, а інтелектуали, захопившись, вибудовували свої міркування на подіях, які не відбувалися насправді, Я бачив фактично, як пишеться історія — не про те, що сталося, а проте, що мусило статися згідно з різними «лініями партії»³³⁴.

Повернувшись до свого сільського будиночка, Орвелл писав і займався садівництвом, але крамничку наново відкривати не став. Вікарій, що, мабуть, з підозрою ставився до партійних переконань подружжя, яке щойно повернулося з Іспанії, заскочив потеревенити. Панотець «геть не схвалює, що ми були на боці уряду» в Іспанії, написав Орвелл одному зі своїх товаришів по зброї. «Певна річ, нам довелося визнати, що відомості про спалення церков

[республіканцями] були правдиві, але він неабияк тішився, дізнавшись, що палили лише римо-католицькі храми»³³⁵.

У березні 1938 року, за шість тижнів до виходу «Данини Каталонії», в Орвелла відкрилася легенева кровотеча. Його ненадовго ушпиталили. У квітні книжка вийшла друком. У вересні вони з Ейлін вирушили до Марокко, аби перебути зиму в кліматі, корисному для Орвеллової дихальної системи. Ця подорож стала можливою винятково тому, що якийсь анонімний благодійник надіслав йому зоо фунтів.

Нині «Данина Каталонії» сприймається насамперед як попередження щодо майбутнього, візія про жахливе зіткнення комунізму й фашизму, коли жодна сторона не сприймає іншої позиції. У передмові до першого американського видання книжки, яке побачило світ 1952 році, літературний критик Лайонел Триллінг назвав її «одним із найважливіших документів цієї доби»³³⁶. У 1999 році консервативний американський журнал *National Review* назвав цей роман третьою за значущістю небелетристичною книжкою століття³³⁷. Першою стали Черчиллеві мемуари про Другу світову, на другому місці, між Черчиллем і Орвеллом, опинився, що цілком логічно, «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина. Орвелл був єдиним автором, який двічі потрапив у топ-ію, його «Вибрані есеї» посіли п'яту сходинку.

Проте в 1938 році «Данину Каталонії» сприйняли значно прохолодніше. Друга після «Дороги на Віган-Пірс» книжка підтвердила, що в англійських літературних колах її автор був відступником. Орвеллові попередні видавці — і книжок, і статей — були незацікавлені в оприлюдненні його поглядів на події в Іспанії. Віктор Голланц за рік до того, зціпивши зуби, видав «Дорогу на Віган-Пірс», але прямі атаки на сталінізм — то для нього було вже занадто, Чесно кажучи, Голланц непогано відчував кон'юнктуру ринку. У квітні 1938 року, коли книжка «Данина Каталонії» вийшла друком в іншому видавництві, її сприйняли доволі тепло, але продажі були низькі. За все життя Орвелла було продано менше 1500 примірників³³⁸. Сама книжка теж стала жертвою бомбардувань, які Орвелл передбачив у фінальному абзаці: друкарські форми першого видання були зруйновані під час атаки німецьких бомбардувальників на Плімут в Англії³³⁹.

«Данина Каталонії» — чудова книжка, це один із найкращих Орвеллових творів. Але все одно, і це неминуче, вона вся просякнута моральним питанням, яке не отримує відповіді. Автор підсумовує, що попри те, чому він був свідком у Барселоні — попри зникнення друзів, які, цілком можливо, були вбиті таємною поліцією режиму, підтримуваного Радами, — він і досі вважає, що було б краще, якби республіканці, за якими стояли комуністи, перемогли фашистів. Комуністи можуть бути ворогами ліваків, що не є членами комуністичної партії, але навіть незважаючи на це, зауважує він, «хай би які вади мав повоєнний уряд, режим Франко набагато гірший»³⁴⁰.

Орвелл натякав на це протиріччя. Підтримуючи повалення режиму Франко, він визнавав, що генералісимум «Франко — це анахронізм», прихильник феодалізму, який представляє інтереси військових, багатіїв і церкви³⁴¹. Ба більше, в одному з розділів книжки, який був доданий у перше видання, але з більшості наступних вилучений, Орвелл писав: «Франко, суворо кажучи, не годиться порівнювати з Гітлером чи Муссоліні»³⁴². Розповідь про шляхетних представників таємної поліції, які не зважилися потурбувати його дружину, також натякає на розуміння: Іспанія, попри всі свої проблеми, не є ані Німеччиною, ані Радянським Союзом. Авжеж, у країні після громадянської війни відбулися широкомасштабні жорстокі репресії, десятки тисяч антифашистів були страчені, тисячі потрапили до концтаборів. Варто лише відвідати могилу Франко у Долині Полеглих, печеру зі стадіон завбільшки, яку вирубали в скелі політичні в'язні з лівацького табору, аби зрозуміти жорстоку атмосферу, яка панувала в Іспанії 1940-х. Це — справжній собор смерті.

Крім того, коли Франко отримав владу, виявилось, що він не має відповіді на жодне з чинних запитань. Програми в нього не було. Він не був гнучким, він був реакціонером. Після його смерті в 1975 році перехід до демократії почався в країні майже негайно. На національних виборах 1982 року лівоцентристська Соціалістична робоча партія, яка в період з 1939 по 1977 рік була під заборобою, перемогла й залишалася при владі впродовж 14 років. Неможливо знати напевне, чи перемога підтримуваного Радами уряду була б кориснішою для Іспанії, і в ретроспективі це питання лишається відкритим.

Хай там як, ці роздуми не є продуктивними. Можна так само легко дійти висновку, що якби республіканці перемогли, уже на початку Другої світової нацисти позбавили би їх влади. Німецька окупація Іспанії чи хоча б її головних середземноморських і атлантичних портів значно ускладнила б операції союзників у 1943 і 1944 роках.

Початкова позиція Черчилля щодо війни в Іспанії полягала в тому, що він не бажав би перемоги жодній зі сторін, але якщо вже якась має перемогти, то хай це краще буде Франко. Але, коли Гітлер почав демонструвати силу, а особливо коли захопив Австрію в березні 1938 року, його думка змінилася. Панування фашизму та його союзників у Європі не відповідало британським інтересам. Тому в грудні 1938 року Черчилль сказав: «Сьогодні здається, що для Британської імперії джерелом значно меншого ризику була би перемога іспанського уряду, ніж тріумф генерала Франко»³⁴³.

Політична освіта Орвелла ще не була до кінця завершена. Останнім етапом стане підписання 23 серпня 1939 року гітлерівською Німеччиною пакту про ненапад зі Сталінським Союзом. Ця угода означала, що тоталітарні праві підписали угоду про мир з тоталітарними ліваками. Це мало для Орвелла такий самий ефект, як за одинадцять місяців до того Мюнхенська угода— для Черчилля. Його побоювання підтвердилися, він остаточно впевнився, що рухатиметься своїм дисидентським політичним курсом, не зважаючи на ліваків- традиціоналістів зі свого оточення. «Уночі напередодні оголошення про радянсько-німецький пакт мені снилося, що почалася війна, — писав Орвелл. — Я спустився на перший поверх і побачив газету з повідомленням про приліт Ріббентропа до Москви. Отже, війна наближалася, а уряд, навіть уряд Чемберлена, був упевнений у моїй лояльності»³⁴⁴.

Угода між нацистською Німеччиною і Радянським Союзом стала екстраординарною подією для західних ліваків. Роками останнім аргументом західних прихильників Рад було те, що попри всі сталіністські ексцеси, комунізм — єдина ідеологія, що є достатньо міцною, аби протистояти фашизму. Але зараз два тоталітарні режими підтримували один одного, хоча й на відстані простягнутої руки.

Для Орвелла це стало миттю остаточного прозріння³⁴⁵. Відтепер його метою було виявляти зловживання владою в усіх формах, а надто — зловживання владою, якого припускається тоталітарна держава, байдуже, ліва чи права. Ще однією підтемою його творчості буде лицемірство деяких ліваків, які вірили, що не лише можна, але й треба замовчувати факти, якщо це допомагає справі Рад. Багато хто з них просто заплющуватиме очі на вервечку катастроф, від Голодомору в Україні й до показових судових процесів у Москві, а зараз і до нацистсько-радянської угоди. Він цього не робитиме.

П - V 'A-

Коли наприкінці десятиліття почалася війна, велич Орвелла, очевидна нинішнім читачам «Данини Каталонії», ще не була визнана його сучасниками. Його вважали другорядним і дещо ексцентричним письменником. Зараз Орвеллова репутація така міцна, що багатьом важко уявити, як майже все своє життя він залишався відносно непоміченим. Такі письменники, як Герберт Велз і Ол- дос Гакслі, які зараз загубилися в минулому, на той момент були значно відомішими. Орвелла жодного разу не згадують ані в мемуарах, ані в щоденниках видатні постаті того часу: Ентоні Іден^{XVI}, Г'ю Далтон^{XVII}, лорд Галіфакс, Клемент Еттли^{XVIII XIX XX XXI XXII}, Генрі Ченнон¹⁷, Олі- вер Гарві⁷ чи сер Александер Кадоган⁷¹. Найвідомішим автором щоденника тієї доби є Гарольд Ніколсон, який жодного разу на всіх 500 сторінках не згадує Орвелла, хай навіть опосередкований зв'язок між ними існував — один із Ніколсонових коханців, літературний критик і редактор Реймонд Мортімер, якимось зчепився з Орвеллом через політичну складову громадянської війни в Іс- —346 пани .

Культурологічні розвідки, присвячені 1930-м і написані невдовзі після цього десятиріччя, не згадують Орвелла. Жодної згадки про нього нема і в книжці поета Роберта Грейвза й історика Ала- на Годжа «Довгий вікенд: соціальна історія Великої Британії, 19181939 роки»³⁴⁷, яка вийшла друком у 1940 році. Навіть Малкольм Маггерідж, який симпатизував йому, не побачив потреби згадати Орвелла у своїй розвідці «Тридцяті», написаній

^{XVI} Сер Ентоні Іден (1897-1977) — британський державний діяч, консерватор, у 19351938 роках та в 1940-1945 роках міністр закордонних справ, у 1955-1957 роках 64-й глава уряду, після того, як переміг на парламентських виборах травні 1955 року.

^{XVII} Г'ю Далтон (1887-1962) — представник Лейбористської партії, економіст, міністр фінансів (1945-1947).

^{XVIII 1,1} Клемент Еттли (1883-1967) — англійськи й політик, лейборист. У коаліційному уряді під час Другої світової війни займав низку важливих посад.

^{XIX} Генрі Ченнон (1897-1958) — письменник, мемуарист, англійський політик-консер- ватор.

^{XX13v} Олівер Гарві (1893—1968) — британський дипломат.

^{XXI} Сер Александер Кадоган (1884—1968)—дипломат Сполученого Королівства Великої

^{XXII} Британіїта Північної Ірландії. Перший постійний представник Великої Британії при ООН.

наприкінці десятиріччя. Лише в ретроспективі зрозуміло, що в період між 1936 і 1939 роками Орвелл став тим Орвеллом, якого ми знаємо сьогодні.

Письменник провів літо 1939 року переважно в котеджі в Гертфордширі, пораючись у саду, доглядаючи за качками й курчатами і роблячи нотатки про новини, поки Європа котилася до війни. Якось він порадив другові не давати курчатам імена, «бо тоді не можеш їх з'їсти»³⁴⁸.

Двадцять четвертого серпня Орвелл посадив 75 цибулин по-рея й записав, що «розквітає» живокість «п'яти різних відтінків». Того самого дня він занотував у щоденнику, що дружина побувала у воєнному міністерстві, де працювала у «відділі цензури», і повернулася «зі враженням, що війна майже неминуча»³⁴⁹. Тридцятого серпня він навів слова друга: «Кілька тижнів тому В. Черчилль висловився з цього приводу доволі песимістично»³⁵⁰. Наступного дня зауважує: «Ожина досягає... в'юрки збираються зграями». Першого вересня Орвелл сухо фіксує: «Вторгнення в Польщу почалося сьогодні вранці. Варшава під бомбардуванням. В Англії оголошено загальну мобілізацію, у Франції так само, плюс воєнний стан»³⁵¹.

6 Черчилль стає «Черчиллем»

Весна 1940

■Ші ільшу частину серпня 1939 року Черчилль відпочивав у Франції, де малював пейзажі й розмірковував про війну, що на- *шяЛ* ближалася. У нього були погані передчуття. «Це — остання картина, яку ми пишемо в мирний час... і це надовго»³⁵², — зауважив він під час розмови з іншим художником. Повернувшись до Англії наприкінці місяця, він визирнув із вікна авто, поглянув на мирний заміський пейзаж, на кукурудзяні поля й повільно промовив: «Перш ніж збиратимемо врожай, прийде війна»³⁵³.

Уранці в п'ятницю, 1 вересня 1939 року, ще до того як достигла пшениця, німецька армія вторглася в Польщу.

За два дні, о 9 годині сонячного недільного ранку з вересня, британський уряд звернувся до Берліна з останнім попередженням: якщо Німеччина не відмовиться від вторгнення в Польщу, Британія і Франція будуть змушені оголосити їй війну. Об її годині термін ультиматуму сплив.

За 15 хвилин прем'єр-міністр Чемберлен виголосив звернення до нації по ввс, оголосивши, що Британія та Німеччина перебувають у стані війни. Щойно він завершив промову, завили сирени повітряної тривоги.

Чемберлен не приховував розпачу. «Це сумний день для всіх нас, але для мене — найсумніший, — казав він. — Усе, заради чого я працював, усе, на що сподівався, усе, у що вірив протягом усієї своєї політичної кар'єри, зруйноване»³⁵⁴. Це цілком відповідало дійсності, але, мабуть, не надто доречно звучало в тій ситуації. Бо наразі проблема була значно серйознішою за особисті переживання чи політичне майбутнє Невіла Чемберлена. На кону була доля Європи і, можливо, усього світу.

Черчилль розумів це. Згодом, згадуючи, як того дня чекав на можливість виступити в Палаті громад, він пригадував, що відчував «...спокій духу — я усвідомлював властиве мені своєрідне піднесене відчуження від людських і особистих справ»³⁵⁵. Коли він звівся виголошувати промову, то спробував передати це відчуття парламентарям.

Черчилль обрав упевненіші, чіткіші інтонації, ніж прем'єр-міністр. «Ідеться не про битву за Данциг чи Польщу. Ми б'ємося за порятунок цілого світу від жахів нацистської тиранії і за захист усього найсвятішого для людства. Це війна не за панування чи звеличення імперії, не за матеріальні здобутки; війна не за те, щоб позбавити якусь країну місця під сонцем чи можливостей розвитку. За своїм внутрішнім єством це — війна за встановлення на непорушних підвалинах прав людини; це — війна за утверджен-

ня й відновлення людської ГІДНОСТІ» . 356

Джордж Орвелл, можливо, і не повірив би Черчиллевим словам, але він, безумовно, погодився б із принципами, що були викладені, а надто з останнім реченням про права й місце особистості. За кілька років він напише: «Інтелектуальна свобода... поза всякими сумнівами, є однією з відмінних ознак західної цивілізації»³⁵⁷. Він також зазначив: «Якщо взагалі варто за щось воювати, то це за свободу думки»³⁵⁸.../.

Через шість днів після Черчиллевого виступу Орвелл написав листа британському уряду з проханням дозволити йому стати до лав учасників воєнних дій. Це мала бути тривала й виснажлива для нього боротьба.

Люди реагували на війну по-різному. Хтось був так приголомшений подіями, що впав у прострацію й соціальну ізоляцію. Обвинуватити в цьому ані Черчилля, ані Орвелла не зміг би ніхто. Обоє були сповнені енергії й рвалися до інтелектуального бою.

Неділя з вересня 1939 року завершилася тим, що Черчилля повернули в уряд. Його зробили першим лордом Адміралтейства, що в Британії є відповідником посади міністра вмс — цю посаду він уже обіймав на початку Першої світової війни. Знадобилася ще одна серйозна війна, аби примусити консерваторів прочинити перед ним двері. (Тим часом тієї-таки неділі в Мюнхені Юніті Мітфорд прийшла в парк і вистрелила собі в голову. Куля застрягла

в мозку, спричинивши серйозне поранення, але жінка померла через 9 років)³⁵⁹.

Одинадцятого вересня Черчилль отримав надзвичайного листа від американського президента. «Я буду вам довіку вдячний, якщо ви триматимете мене в курсі всього, про що мені, на вашу думку, треба знати»³⁶⁰, — написав Франклін Рузвельт. Черчилль швидко відповів³⁶¹. Лист Франкліна Делано Рузвельта від 11 вересня був першим приблизно з 800 листів, які той надіслав Черчиллеві під час війни³⁶². Сам Черчилль напише йому ще більше, 950.

Це було незвично, навіть недоречно: президент Сполучених Штатів Америки, країни, яка начебто зберігала нейтралітет і була в стані миру, спілкувався напряду з членом уряду Британії — країни, залученої у війну. Можливо, причина полягала в тому, що ані Рузвельт, ані Черчилль не довіряли Джозефу Кеннеді, тодішньому американському послу в Лондоні, і, авжеж, батькові майбутнього президента Джона Кеннеді. Гарольд Ікес, головний дорадник Рузвельта, записав у щоденнику: «Президент вважає, що Джо Кеннеді, якби отримав владу, влаштував би нам тут фашистську форму правління»³⁶³. - • .

Якось Кеннеді зізнався Рузвельтові: він вважає, що події вимагатимуть від Сполучених Штатів ввести «можливо, завуальовано, основні риси фашистської держави: аби протистояти тоталітаризму, нам доведеться вдатися до тоталітарних методів»³⁶⁴. Іншому своєму помічникові приблизно під час підписання Мюнхенської угоди Рузвельт казав, що вважає Кеннеді «нелояльним до власної країни»³⁶⁵.

І справді, того самого дня, трохи раніше, Кеннеді вже надіслав Рузвельтові й державному секретарю Корделлу Галлу повідомлення «потрійного пріоритету», у якому радив Сполученим Штатам Америки піти на мирні переговори з Гітлером. Мабуть, це й спонукало Рузвельта звернутися до Черчилля. Він і раніше намагався зв'язатися з британським урядом, написавши прем'єр-міністру Чемберлену в січні 1938 року. Тоді йому просто дали відкоша. Ентоні Ідей, на той момент голова зовнішньополітичного відомства, переймався, що «надто вже різко ми дали відсіч президентові»³⁶⁶. У мемуарах про Другу світову Черчилль зазначить, що відчував «подив», що Чемберлен холодно відреагував на звернення

Рузвельта: «Те, що містер Чемберлен зі своїм обмеженим світоглядом і недосвідченістю на європейській сцені мав досить самовдоволеності, щоб відкинути простягнуту до нього через атлантичний океан руку, навіть сьогодні приголомшує так, що аж забиває дух. Брак усякого чуття сумірності і навіть самозбереження, що його розкриває цей епізод у чесному, компетентному сповненому добрих намірів чоловікові, відповідальному за долю нашої країни і всіх, хто залежав від неї, незмірно вражає. Нині навіть годі уявити собі той стан духу, який уможливив такий жест»³⁶⁷.

Сімнадцятого вересня, сонячної неділі на початку осені, Черчилль був у Шотландії, де інспектував частину британського флоту в затоці Лох-Ю, зокрема, протичовнові мережі на вході до затоки. Звідти він високогір'ям вирушив на авто до залізничної станції в Інвернессі. День був теплий і погожий, тому він зупинився перепочити й попоїсти біля гірського струмка. У цій ідилії його накрили похмурі спогади про Першу світову, і, попри яскраве сонце, його кинуло в холодний піт. «Світло довкола якось потьмяніло», коли він міркував, у якій ситуації опинився і він сам, і цілий світ: «Польща в агонії, Франція — лише бліде відображення свого колишнього бойовничого завзяття; радянський колос—уже не союзник і навіть не нейтральний, можливо, став ворогом. Італія — не друг. Японія — не союзник. Чи вступить Америка у війну знову? Британська імперія й далі непорушна й згуртована, але погано підготовлена, не готова. Ми й далі пануємо на морі. Але жалюгідно відстаємо в кількості нової смертельної повітряної зброї»³⁶⁸. Тоді, занурившись у роздуми, він налаштувався на війну.

За два тижні Черчилль виголосить свою першу важливу промову з моменту повернення в уряд, а потім успішно виступить по національному радіо. За наступні шість років його змусить трохи пригальмувати хіба що запалення легенів, під час якого він муситиме дотримуватися постільного режиму. У перші дні війни він розвернув таку бурхливу діяльність, що в середині вересня, після службової записки з критикою стану Королівських повітряних сил, Чемберлен вирішив з ним «щиро поспілкуватися»³⁷⁰, порадивши Черчиллеві дещо вгамуватися. Черчилля це не збентежило, і до середини жовтня він надіслав Чемберленові із аналітичних документів³⁷¹. «Вінстонів невгамовний запал просто вражає»³⁷², — зауважив

і досі скептично налаштований щодо Черчилля помічник прем'єр-міністра Джо Колвілл у своєму щоденнику за кілька місяців. Черчиллева звичка ретельно вивчати документи, перевіряючи всі деталі, додала необхідного заряду енергії широчезній військовій бюрократичній машинерії, на чолі якої він стояв. Його несамоविта рішучість створила у Колвілла враження, що Англія загине, якщо Черчилль піде в підпілля й продовжуватиме боротьбу як провідник партизанського руху.

Довколишні помічали, як Черчилль пожвавішав, коли почалася війна. Малкольм Макдональд, син колишнього прем'єр-міністра і другорядний політик, зауважив вражено, що «в такій хорошій формі Черчилль уперше за двадцять років»³⁷³. І це попри те, що той і досі щодня вживав алкоголь, і чимало.

Гарольд Ніколсон пригадує, як повернувся з ланчу із Черчиллем, «вражений... неймовірною кількістю портвейну й бренді, які той вихилив»³⁷⁴. У звичайний день, казав його помічник сер Єн Джейкоб, Черчилль пив шампанське й бренді за ланчем, потім, після денного сну, два-три келихи віскі із содовою, потім — шампанське й бренді під час вечері, а відтак знову віскі із содовою³⁷⁵. Джейкоб також зазначав, що іноді за сніданком Черчилль пив біле вино.

st 5t st

На фронті за часів правління Чемберлена все було доволі кепсько — і восени 1939 року, і взимку й напровесні 1940 року. У травні стало зрозуміло, що Чемберленові доведеться піти з посади прем'єр-міністра. Багато хто вважав, що його наступником стане голова зовнішньополітичного відомства, лорд Галіфакс. Один із творців політики замирення, Галіфакс був кандидатом, якому віддавали перевагу Консервативна партія й король Георг VI. Якби він прагнув стати прем'єр-міністром замість Черчилля, то, найімовірніше, почав би мирні переговори з німцями.

Проте Галіфакс вагався. Він був членом Палати лордів, і, на його думку, це завадило б йому стати лідером і для Палати громад. Через його вагання лишився єдиний кандидат — Черчилль.

німецькі запалювальні бомби було скинуто в Кенті, на південному

10 травня 1940 року

Уранці 10 травня³⁷⁶, отримавши повідомлення, що німці почали вторгнення в Голландію й Бельгію, і знаючи, що сьогодні він, цілком імовірно, стане головою кабінету міністрів, Черчилль поснідав яєчною з беконом і викупив сигару. Для літньої людини в сумнівному стані це була нічогенька трапеза. Йому було 65 років, і саме в цьому віці більшість людей полишають активне життя. Натомість Черчилль, після кількох десятиліть боротьби, був за крок до мети всього його життя — крісла прем'єр-міністра Великої Британії.

Це був особливий день. Перша зустріч відбулася о 6 ранку — це були військовий міністр і міністр авіації. О 7:00 було засідання військового координаційного комітету. Уряд воєнного часу в повному складі зустрівся о 8 ранку, у резиденції прем'єр-міністра, аби проаналізувати розпачливу ситуацію — Німеччина почала бомбардування Бельгії й півночі Франції, німецькі парашутисти десантувалися в Бельгії, британські ескадрильї винищувальної авіації перемістилися до Франції, корабель Королівського ВМФ «Келлі» зазнав торпедування біля бельгійського узбережжя.

Враховуючи все це, першою думкою прем'єр-міністра Чемберлена було залишитися на посаді, поки криза мине. Трохи пізніше цього ранку до Черчиллевої канцелярії надійшло повідомлення: «Містер Чемберлен схильний вважати, що велика битва, перед якою постала країна, зумовлює для нього необхідність і далі залишатися на своїй посаді»³⁷⁷. Ні, відповіли на це прихильники Черчилля. Криза робить нагальною необхідність того, щоб Чемберлен поступився місцем новому національному уряду.

Черчилль на той момент приймав представників голландського уряду. «Виснажені й утомлені, зі страхом в очах, вони щойно прилетіли з Амстердама»³⁷⁸.

Об 12:30 відбулося друге засідання воєнного кабінету, яке було присвячене останнім новинам про німецькі бомбардування й парашутні десанти. Потім, о 13:00 знову зібрався військовий координаційний комітет. Черчилль обідав з лордом Бівербруком, газетним магнатом, а також час від часу своїм політичним союзником.

Воєнний кабінет знову зібрався о 16:30. Надійшли новини, що

сході Англії. Німці захопили Роттердамський аеропорт. Шість британських винищувачів було відправлено на перехоплення десантних літаків над Голландією; назад повернувся лише один. Воєнне міністерство надіслало повідомлення, що німецькі танки й артилерія увійшли в Бельгію. Чемберлен нарешті прийняв рішення: він вирішив піти.

Чемберлен вирушив до короля Георга VI. Король запропонував, аби наступником Чемберлена на посаді став Галіфакс. «Я вважав, що Г. — це очевидна кандидатура», — записав він у щоденнику. Проте Чемберлен заявив монархові, що Галіфакс — не найкращий наразі кандидат. «Я попросив у Чемберлена поради, і він сказав мені, що треба викликати Вінстона».

Король викликав Черчилля, було дотримано офіційну процедуру запрошення очолити уряд. Вийшовши з Букінгемського палацу, Черчилль глянув на свого охоронця, який його привітав. Пустивши сльозу, Черчилль відповів: «Сподіваюся, ще не запізно. Я дуже цього боюся. Лишатиметься робити все, що в наших силах»³⁷⁹.

Черчилль повернувся до свого кабінету в Адміралтействі, щоб почати формувати уряд. Він написав Чемберленові, попросивши не відмовляти йому в порадах і допомозі. Він попросив Галіфакса залишатися на посаді міністра закордонних справ. Він попросив лідера Лейбористської партії навідати його ввечері і, коли той з'явився, запросив його увійти в уряд і назвати кандидатури інших потенційних членів кабінету міністрів з його політсили.

Лейбористам і справді було комфортніше працювати з Черчиллем, ніж консерваторам. Джон Колвілл записав того дня в щоденнику, що Черчилль був проклятий уже чотири рази «як найбільший авантюристу сучасній політичній історії... напіваамериканець по крові, який головну підтримку отримував від таких самих неефективних, зате балакучих людей»³⁸⁰. Черчиллів злет, на його думку, був «просто жахливим», і це вже було трохи надміру³⁸¹.

Ані в мемуарах самого Черчилля, ані в докладній біографії, написаній Мартіном Гілбертом, про це не згадується, але в Черчилля 10 травня відбулася ще одна зустріч. Того дня він вечеряв зі старшим офіцером розвідки Вільямом Стівенсоном, якого вирішив відрядити до Америки. Він дав Стівенсонові три доручення: домогтися для Британії військової допомоги, протистояти діям ворожої

розвідки в Західній півкулі, а «врешті залучити Сполучені Штати у війну»³⁸². Можливо, це був найвизначніший наказ, який Черчилль віддав за весь час війни, і зробив він його через кілька годин після призначення прем'єр-міністром.

Черчилль ліг спати о з ночі, відчуваючи «значне полегшення. Нарешті я отримав право віддавати накази з усіх питань»³⁸³. Уперше в житті він засинав прем'єр-міністром. «Десять років політичної пустки» завершилися, згодом написав він.

Але чи надовго? Імовірність, що Черчилль опинився на лідерських позиціях лише тимчасово, була високою, і дехто був упевнений, що так воно і є.

* * *

Власна Черчиллева партія не забезпечила йому підтримки навіть після того, як він обійняв прем'єрську посаду. Джон Колін Кемп-белл Девідсон доповів своєму політичному союзникові, колишньому прем'єр-міністру Стенді Болдвіну про нового голову кабінету міністрів: «Торі не довіряють Вінстону»³⁸⁴.

Це були не порожні слова, зважаючи, що Девідсон колись очолював Консервативну партію. Він сподівався, що Черчилль на посаді довго не протримається, і передбачав: «Коли перші бої завершаться, можливо, прийде значно поміркованіший уряд». Пітер Екерлі, парламентарій-торі, заявляв, що «Вінстон не протримається й п'яти місяців»³⁸⁵.

Черчилль інколи й сам відповідав кпинами. У тому ж таки році фабрика, яка належала колишньому прем'єр-міністрові Болдвіну, була розбомблена німцями. Черчилль, дізнавшись про це, в'їдливо зауважив: «Це ж яка невдячність!»³⁸⁶.

Тринадцятого травня 1940 року, коли Черчилль уперше ввійшов у Палату громад як прем'єр-міністр, його зустріли значно скромнішими оплесками, ніж Чемберлена, голову уряду, який склав свої повноваження. «У перші тижні вітали мене здебільшого з лейбористських лав»³⁸⁷, — згадуватиме Черчилль. Зворушений деякими . . . 388

з вітальних промов, він утирав сльози .

О 14:54 того дня Черчилль підвівся виголосити промову. Він представив кабінет воєнного часу — п'ятьох найвпливовіших членів нового уряду, — а потім заговорив дуже голосно: «Я не маю, що

вам запропонувати, окрім крові, важкої праці, сліз і поту». Це були перефразовані рядки з поеми Байрона «Бронзовий вік», у якій британським баронам дорікали, що вони живуть «чужою кров'ю й по-

• 389
- том мільйонів» \

Далі він виголосив потужну промову, яка через свою простоту була ще енергійнішою:

Ви питаєте, яка в нас політика? То я відповім: вести війну на морі, на суші й у повітрі, докладаючи максимум енергії і всіх сил, які може дати нам Бог; вести війну проти жахливої тиранії, яку жодна інша нездатна перевершити темним, скорботним переліком злочинів. Оту чому наша політика. Спитаєте, яка наша мета? Я можу відповісти одним лише словом: перемога. Перемога за будь-яку ціну, перемога попри страх, перемога, хай яким довгим і важким буде до неї шлях, бо без перемоги нам не вижити³⁹⁰.

Давайте це усвідомимо: без перемоги не виживе Британська імперія, не виживе все те, за що стоїть Британська імперія, не виживуть багатовікові прагнення й мрії про те, що людство рухатиметься до мети.

Ця промова не поступається найкращим з Орвеллових есеїв — якщо не зважати на те, що Орвелл навряд чи ставив собі за мету збереження Британської імперії. Звертаючись не лише до Палати, а й до британської нації й цілого світу, Черчилль окреслив новий, значно жорсткіший шлях. Він обійняв посаду прем'єр-міністра не як миротворець, і миротворцем ставати не збирався. Його політика — це політика війни на шляху до перемоги. Не буде більше жодних балачок про пошук компромісів із Німеччиною, наприклад, про те, щоб відмовитися від колоній, аби врегулювати конфлікт.

У Орвелла, що для лівака дуже дивно, прихід Черчилля до влади викликав захват. «Уперше за десятиріччя маємо уряд з уявою»³⁹¹, — написав він.

Черчилль прагнув не тільки об'єднати націю. Йому конче треба було зміцнити й власне становище також. Багато хто з політичних лідерів і досі не збагнув, що він прийшов надовго, бо була думка, що він — просто тимчасова постать на період кризи.

Із середини травня до середини червня 1940 року становище Черчилля лишалося невизначеним. Питання щодо взаємодії

з американцями — і залучення їх до участі у війні — лишалося для нього нагальним. Уранці 18 травня, починаючи свій дев'ятий день на посаді, поки голився, він сказав своєму синові Рендольфу, що сподівається не лише на те, що Британія вистійть, але й на те, що вона переможе. «Я маю на увазі, що ми здатні перемогти їх», — пояснив він.

Рендольф здивовано відповів: «Я обома руками за, але не збагну, як ви цього досягнете».

Черчилль витер обличчя, потім озирнувся до сина й промовив запально: «Залучу Сполучені Штати»³⁹².

Він наголосив на цьому, коли розмовляв з очільниками Королівського вМФ: «Перше, що нам треба зробити, — це залучити до війни США. Потім вирішимо, як саме битимемося»³⁹³.

Посол Кеннеді й досі недооцінював Черчилля. Він був переконаний, що Німеччина вже незабаром переможе. «Ситуація просто жахлива, — написав він дружині 20 травня 1940 року. — Як на мене, усе хріново... Англіїці битимуться до кінця, але сумніваюся, що вони здатні витримувати постійні бомбардування»³⁹⁴. На початку червня Кеннеді написав своєму синові Джо-молодшому: «Я не бачу попереду нічого, крім різанини»³⁹⁵. Відверто кажучи, американський посол у Парижі Вільям Булліт був тієї самої думки. У травні 1940 року він радив Рузвельтові подумати про можливість того, що Британія може сформувати фашистський уряд, який прагнутиме перемир'я з Німеччиною. «Це означатиме, що британський флот стане нашим супротивником»³⁹⁶ — попереджав він.

Черчилль усвідомлював, що 1940 рік буде важким. Насправді питання полягало в тому, чи в нього самого й у Британії витривалості більше, ніж здавалося цим двом американським дипломатам. У середині травня, коли Черчилль ішов по Даунінг-стріт до Адміралтейства, натовп заходився вітати його оплесками. «Коли ми увійшли в будівлю, він розплакався», — написав його військовий дорадник, генерал Гастінгс «Мопс» Ісмей³⁹⁷. Черчилль пояснив йому свої емоції: «Бідолашні люди, вони мені довіряють, а я не можу дати їм нічого, крім тривалих негараздів».

Британію й змусило б її розпочати мирні переговори, а Черчилля — відступити.

Але німці не ризикнули поткнутися на узбережжя. Натомість колосальна сила з дев'яти танкових дивізій зупинилася під Дюнкерком. Британський генерал спантеличено зазначив у щоденнику: «Німецькі колони з незрозумілої причини зупинилися»³⁹⁹.

Декого з молодших офіцерів противника таке рішення теж здивувало. «Ми не могли збагнути, чому аж стільком дали змогу піти», — згадував Ганс фон Люк, на той момент командувач розвідувальної роти танкових військ⁴⁰⁰.

Таким чином британці отримали змогу почати евакуацію з узбережжя. Навіть сьогодні питання, чому вона відбулася так вдало, залишається без відповіді. Одна група істориків стверджує, що Гітлер і досі сподівався на мирний договір з Британією. Тому наказав зупинити наступ, щоб, як пояснює воєнний історик Стівен Бангі, «уникнути принизливої поразки британців»⁴⁰¹, адже вона значно зменшила би їхню готовність до перемовин. Історичні свідчення суперечливі, але, згідно з одним із них, доволі переконливим, Гітлер передав наказ зупинити війська незашифрованим, аби британці могли його отримати й витлумачити як своєрідну пропозицію миру⁴⁰². Згодом під час війни Гітлер часто нарікав, що поставився до британців надто поблажливо. Наприклад, як згадував Вальтер Варлімонт, генерал і заступник начальника штабу оперативного керівництва у Верховному командуванні Вермахту, казав: «Черчилль виявився нездатним оцінити шляхетність, яку я довів, утримавшись від створення нездоланного розриву між нами й британцями. Адже ми втрималися від їхнього повного знищення під Дюнкерком»⁴⁰³. Згодом, після завершення війни, під час

допиту німецькі командувачі засвідчили, що їм наказали зупинитися десь за із кілометрів від Дюнкерка. «Мої танки змушені були лишатися там упродовж трьох діб, — згадував фельдмаршал Герд фон Рундштедт. — Якби я вчинив на власний розсуд, англійці так легко не відбулися б. Але руки в мене були зв'язані прямими наказами самого Гітлера»⁴⁰⁴. Коли один із підлеглих Рундштедту генералів при кількох свідках зізнався Гітлерові, що не розуміє, чому був відданий такий наказ, той відповів, що «його мета — підписати мир із Британією на таких підставах, які вона могла би прийняти, не згубивши власної честі»⁴⁰⁵.

Проте дехто з істориків припускає: усі ці балачки, що війська буцімто зупинилися через сподівання на мирний договір, були лише прикриттям, аби виправдати невдале рішення Гітлера. Наприклад, Ян Керншоу, автор двотомної біографії Гітлера, робить висновок, ніби фюрерове твердження, що він, мовляв, зумисно дозволив британцям урятуватися, було «виправданням, аби врятувати репутацію»⁴⁰⁶, а Герхардт Вайнберг у своїй ґрунтовній праці про історію війни взагалі нівелює це пояснення, прямо називаючи його «фальшивкою».

Третє пояснення, якого дотримується й видатний воєнний історик Алістер Горн, полягає в тому, що Гітлер збирався дати змогу завдати вирішального удару під Дюнкерком Люфтваффе, найбільш політичнолояльному з його військ. Він цитує слова командувача панцерними військами Гайнца Гудеріана, який написав, що один із наказів, у якому йшлося про необхідність зупинитися, наголошував: «Дюнкерк слід залишити Люфтваффе»⁴⁰⁷. Хай якою була бойова обстановка під Дюнкерком, у результаті більшість британських військ повернулися додому, хоча й утратили майже всю зброю, артилерію й транспортні засоби. Було евакуйовано приблизно 200 тисяч осіб: дві третини з них були британцями, решта — французами. Одним із тих, кому повернутися не вдалося, виявився Орвеллів свояк, майор медичної служби, який дістав поранення шрапнеллю в груди й помер у Бельгії за кілька годин до евакуації⁴⁰⁸. Через цю втрату Ейлін на півтора роки впала в глибоку депресію, згадував один із її друзів. «Волосся її було незачесане, обличчя й тіло змарніли. Реальність була для неї такою жахливою, що вона просто втекла з неї»⁴⁰⁹. Утім Майкл Шелден, один

Дюнкерк

Якими серйозними виявляться ці негаразди, не міг передбачити навіть Черчилль. Ключовою подією його перших тижнів на посаді голови уряду став відступ британців до розташованого на узбережжі міста Дюнкерк наприкінці травня 1940 року. Кілька сотень тисяч військових — британці й союзники — потрапили до німецького оточення³⁹⁸. Якби німці почали рішучу атаку, вони полонили би чверть мільйона людей, позбавивши Британію армії. Це справило б колосальний тиск на

з Орвеллових біографів, пише, що її біль не знайшов жодного відображення ані в листах, ані в щоденниках самого Орвелла, не кажучи вже про його журналістські дописи й літературну критику. «Він не обговорював цих тем з іншими»⁴¹⁰, — стверджує Шелден. Натомість письменник заявляв, що Ейлін виснажена роботою і їй «треба добряче відпочити».

Важливий момент, на який часто не зважають, обговорюючи евакуацію з Дюнкерка, полягає в тому, що Гітлерові надії на мирне врегулювання з Британією не були безпідставними. Наразі нам відомо, що навіть під час Дюнкеркської операції британський уряд обмірковував, чи не варто обговорити умови миру. Двадцять сьомого травня 1940 року, коли змордовані британські війська висаджувалися з кораблів і човнів по всьому південно-східному узбережжю Англії, п'ятеро членів воєнного кабінету нового Черчиллевого уряду обговорювали, чи розумно буде розпочати мирні переговори. Черчилль був категорично проти будь-якого подібного кроку, стверджуючи: «Навіть якщо ми зазнаємо поразки [згодом], то будемо не в гіршому становищі, ніж зараз, якщо відмовимося від боротьби». <•'

Галіфакс, який підтримував ідею мирних перемовин, того вечора записав у щоденнику: «Мені здавалося, що Вінстон верзе нісенітницю»⁴¹¹. На його думку, позиція Англії під час переговорів була би сильнішою⁴¹², поки Франція залучена до війни — а це мало тривати ще два тижні, — і поки англійські авіабудівні заводи ще не зазнали бомбардувань. Він також вважав, що метою Британії мусить бути не боротьба й перемога над Німеччиною, а радше максимальне збереження незалежності в такому собі мирному співіснуванні з нею. Це була вражаюча позиція, зважаючи на головний урок, який отримав Чемберленів уряд: вести перемовини з Гітлером з позиції слабшого було просто дурістю.

Усе одно стежка, по якій мусив пройти Черчилль, була завузькою. Двоє британських політиків, які писали про нього, зробили різні, але взаємодоповнювальні зауваження щодо його становища тієї вирішальної миті. Політик і письменник Борис Джонсон, який у середині 2016 року став британським міністром закордонних справ, каже, що Черчилль «виборював своє політичне життя й позицію в політиці, а якби піддався Галіфаксу, то всьому

настав би кінець»⁴¹³. Так само відповідає дійсності й твердження Роя Дженкінса про те, що Черчиллеві треба було спростувати Галіфаксову позицію, але зробити це так, щоб Галіфакс із Чемберленом не пішли з уряду. Черчилль на той момент ще не спромігся завоювати лояльність Консервативної партії так, аби вихід цих двох зі складу кабінету міністрів можна було пережити. Якби вони пішли, «його уряд став би неспроможним», зазначає Дженкінс, який і сам протягом кількох десятиліть був членом парламенту від лейбористів і впродовж 1960-1970-х років обіймав найвищі урядові посади.

Галіфакс під час засідання воєнного кабінету 27 травня в розмові із сером Александром Кадоганом нарікав, що вже не може працювати з Черчиллем⁴¹⁵. Сам Черчилль, мабуть, відчував загрозу, бо запросив Галіфакса пройтися садом. Він говорив із ним «вибачливо й захоплено», зазначив згодом останній у своєму щоденнику⁴¹⁶.

Утім, вирішивши, що улещення завершене, Черчилль уже наступного дня показав зуби. Під час засідання воєнного кабінету він виголосив, що капітуляції не буде, і поки він обіймає посаду прем'єра, переговорів з нацистами не вестиме⁴¹⁷. «Якщо тривала історія нашого острова мусить нарешті завершитися, то хай вона завершиться тоді, коли кожен з нас лежатиме на землі, захищаючись власною кров'ю!»⁴¹⁸ — вигукнув він. І водночас у записці своєму підлеглому вказав: «Англія не вийде з війни, хай там що станеться — аж поки Гітлера не буде розбито чи допоки ми не перестанемо бути державою»⁴¹⁹. Це була неймовірно потужна, ємна заява, якщо зважити, що зробила її людина, яка ще й трьох тижнів не обіймала власної посади. Аж до цієї миті, пише Джон Чермлі у детальній біографії Черчилля, «думка хоча б почати перемовини, аби дізнатися, які саме умови миру запропонує Гітлер, мала чималу підтримку»⁴²⁰.

Після цього питання, чи битиметься Британія, уже не поставало. Саймон Шама, мабуть, трохи перебільшено змальовує поразку, завдану Черчиллем Галіфаксові, як «першу велику битву Другої світової війни»⁴²¹. Утім йому важко дорікнути за надмірний ентузіазм. Якби Черчилль того дня піддався тиску свого воєнного кабінету, це, можливо, стало б останнім важливим моментом Другої світової війни.

Німці, не втаємничені у внутрішні суперечки британського уряду, ще кілька місяців сподівалися, що, як вони казали, «Черчилль і його банда»⁴²² будуть відправлені у відставку і це відкриє шлях до якоїсь мирної угоди. Ба більше, німецька розвідка ввела своє керівництво в оману, доповівши, що тенденції в британській політиці сприяють саме такому результату. Йозеф Геббельс, голова нацистської пропаганди, у червні заявив своїм підлеглим: «Буде сформовано компромісний уряд. Ми вже дуже близькі до завершення війни»⁴²³. Шведський посол у Лондоні доповів своєму урядові того самого місяця, що скидається на те, що відбудуться мирні переговори і що «Галіфакс стане наступником Черчилля»⁴²⁴. Ще впродовж місяця Гітлер обмірковуватиме можливість заміни Черчилля якоюсь комбінацією з Галіфакса, колишнього прем'єра Де-віда Ллойда Джорджа й Чемберлена⁴²⁵.

- Черчиллева велика ораторська кампанія 1940 року

Четвертого червня 1940 року, коли проводилася евакуація з Дюнкерка, Черчилль, стаючи до виступу перед Палатою громад, розумів, що зараз викладатиме перед парламентарями деталі одного з найгірших днів у британській історії. Британські острови опинилися найближче до підкорення, ніж будь-коли за останні 400 років.

Він виступав майстерно, зумівши змалювати поразку, якої зазнала британська армія, водночас і як приниження, і як диво. «Коли тиждень тому просив надати мені слово цього дня, я боявся, що моїм важким обов'язком буде оголосити про найстрашнішу воєнну катастрофу в нашій тривалій історії»⁴²⁶, — почав Черчилль. Тоді, за його словами, він жахався, що доправити додому вдасться лише 20 чи 30 тисяч британських солдатів, а це означало би, що кількості тисяч будуть убиті чи потраплять у полон.

Натомість, за його словами, «нам усім було явлене диво порятунку, що стало можливим завдяки відвазі, упертості, суворій дисципліні, бездоганній службі, силі духу, вмінням, непереможній відданості».

На роль військового лідера Черчилль зовні аж ніяк не пасував. Заввишки він був заледве 170 сантиметрів⁴²⁷, кругла голова сиділа

на грушоподібному тілі. Але тоді він став лідером, навколо якого об'єдналися англійці.

Це був Черчилль у найкращій ролі — вправного маніпулятора. «Ми повинні бути дуже обережними, аби не приписувати цьому порятунку атрибутів перемоги. Війни не виграють евакуаціями. Проте в цьому порятунку була й перемога, про яку слід сказати. Її здобули військово-повітряні сили»⁴²⁸.

Черчилль потужно завершив свою півгодинну промову, драматично змалювавши картину майбутнього.

. | •

Ми воюватимемо у Франції, ми воюватимемо на морях і океанах, ми воюватимемо з дедалі більшою впевненістю і дедалі більшою силою в повітрі, ми мусимо захистити наш острів за всяку ціну.

Ми повинні воювати на узбережжях, ми повинні воювати на аеродромах, ми повинні воювати на полях і на вулицях, ми повинні воювати в горах, ми ніколи не повинні здаватися, і навіть якщо, хоч тепер я не вірю в це, острів або значна його частина буде поневолений і голодуватиме, наша імперія на морях, озброєна й стережена британським флотом, воюватиме далі, аж поки, слухної для Господа миті, Новий Світ з усією своєю силою і могутністю виступить уперед для порятунку й визволення Старого.

На перший погляд, це був доволі дивний спосіб заспокоїти перелякану громадськість. Як зауважує Стівен Бангі, фрази щодо локацій майбутніх зіткнень⁴²⁹ неабияк нагадують можливу послідовність відступу, що супроводжується серйозним протистоянням, — з узбережжя й аеродромів до міст і полів, потім у віддалені гірські райони. Черчилль також ризикнув зачепити й раніше не озвучувану можливість, що Німеччина переможе, і в Британії буде голод. Він казав про немислиме — і робив це перед усією нацією.

Але ця сувора промова не налякала британців. Навпаки, вона об'єднала їх. Гарольд Ніколсон, прихильник Черчилля й ветеран парламенту, написав дружині: «Сьогодні Вінстон виголосив найкращу промову з усіх, які мені випадало чути. Парламентарії були глибоко зворушені»⁴³⁰.

У воєнний час люди повірять у найгірше, якщо їм не скажуть правди, або щось наближене до неї, можливо, разом із візіями подальшого шляху в майбутнє. Почувши від Черчилля саме це,

суспільство почувалося підбадьореним. Джоан Сімен, мешканка Лондона, пригадувала: «Я пам'ятаю, що була дуже налякана, коли Франція впала, бо мені здавалося, що тепер на черзі ми. Я справді була налякана. Аж тоді почула по радіо промову Черчилля про битву на узбережжі. І раптом зовсім перестала боятися. Це було просто дивовижно»⁴³¹.

Улітку 1940 року голос Черчилля став «нашою надією», пригадував фізик і письменник Чарльз Персі Сноу. І вів далі: «Це був голос уособленої волі й сили. Він казав те, що ми хотіли почути («Ми ніколи не здамося»), і те, у що намагалися вірити, інколи всупереч реалізму й здоровому глузду»⁴³².

Порівняйте потужність Черчиллевої промови від 4 червня з озвученою приблизно тоді ж заявою значної постаті — Даффа Купера, на той момент міністра інформації в Черчиллевому уряді. «Нашу армію доведеться відвести з позицій, які вона наразі займає, але це буде не розбита армія»⁴³³, — заявив Купер, примудрившись поєднати у своїй заяві банальність із недостовірністю. — Це буде армія, чий дух і досі на висоті, чия впевненість і досі непохитна, де кожен офіцер і солдат палають бажанням зустрітися з ворогом у бою... Що дужча небезпека, то більша наша сміливість». Але нічого, що могло б надихнути, у цих словах немає. Якщо в них взагалі є бодай щось, то за цими кліше про бійців, які знемагають від нетерплячки знову стати до бою, ховається тиха паніка. Політик, який не може запропонувати нічого, крім порожньої й оманливої риторики, приховано визнає, що поразка не за горами.

Узагалі-то, для паніки була вагома причина. Британська армія після Дюнкерка місяцями була в жахливому стані. «Британію не просто витурили з Європи, вона виявилася частково роззброєною», — підсумував воєнний історик Катал Нолан⁴³⁴. У дюнах на бельгійському узбережжі залишилися 700 британських танків, 880 одиниць важкої артилерії, її 000 кулеметів, 64 000 транспортних засобів, що дісталися Вермахту як трофеї⁴³⁵. Кількість озброєння, що залишилося в британській армії після повернення того літа додому, навіть зараз вражає. Британські сухопутні війська на британській землі мали лише 200 сучасних танків⁴³⁶, приблизно стільки, скільки зараз має одна сучасна бронетанкова дивізія Сполучених Штатів Америки. А тоді в маленькій 1-й Лондонській

дивізії на озброєнні було 23 одиниці артилерії й жодного панцерного автомобіля й кулемета⁴³⁷.

Ентоні Ідей, який на той момент відповідав за армію як військовий міністр, зізнався журналістові, що був проміжок часу, коли Англія була здатна відрядити на битву лише одну навчену й екіпіровану бригаду — тобто кілька

тисяч людей⁴³⁸. І все одно зброї було достатньо, аби того червня британські ополченці, які чатували на блокпостах, убили 16 цивільних⁴³⁹.

Поки Британія завмерла, очікуючи вторгнення, майор Вільям Вотсон з Даремського полку легкої піхоти доповідав, що деякі з його бійців і досі носять однострій, у якому їх було евакуйовано з Дюнкерка⁴⁴⁰. Іншого військового, Дугласа Годдарда, відрядили патрулювати південно-східне узбережжя з кількома піхотинцями, у кожного з яких було лише по 5 патронів. Королівські військово-повітряні сили втратили за ю днів травня 1940 року 250 сучасних винищувачів⁴⁴¹. Червень вони зустріли, маючи тільки 500 одиниць літаків.

\$

Падіння Франції

Черчилль у той час був просто всюдисущим. Він постійно їздив до Франції, намагаючись підбадьорити французьких лідерів, приголомшених і політично дезорганізованих через стрімке просування німецьких військ територією країни. Він проводив зустрічі у французькому мзс, коли в кабінеті тягнуло димом з внутрішнього подвір'я міністерства, куди робітники тачками звозили архівні документи й вкидали їх у вогнище⁴⁴². Дим сигари клубочився в нього над головою, через що, зазначав французький військовий міністр, він був схожий на «вулкан, який почав куритися»⁴⁴³. Французькі чиновники розповіли йому, що їхні воєнні плани не передбачали стратегічного резерву солдатів, а отже, їм просто немає кого відрядити в бій. Вражений, Черчилль перепитав, чи правильно зрозумів. «Я був приголомшений»⁴⁴⁴, — зізнавався він. — І що після цього ми маємо думати про велику французьку армію і її найвищих очільників?». Мабуть, він згадав власне спостереження, зроблене після Першої світової війни: «У всіх битвах від головнокомандувача зазвичай вимагають двох речей: по-перше, розробити хороший план для своєї армії, а по-друге, забезпечити надійний резерв»⁴⁴⁵. Французькі лідери провалили обидва ці пункти.

Черчилль був рішучо налаштований не повторювати їхніх помилок. «Ми візьмемо Німеччину заморою, — запрягся він того дня французам. — Ми зруйнуємо її міста. Ми спалимо її поля W • 446 И ЛИСИ».

У мемуарах він приділить понад 200 сторінок тому, як французькі лідери здали власну країну, тому що були розділені, дезорієнтовані й деморалізовані. Він дійшов висновку, що французи були «зруйновані» тим, що «звикли винятково до оборони». Це стало головною причиною, з якої він постійно підганяв власних генералів і адміралів підчас війни. «Треба докласти всіх зусиль, аби струсити психічну й духовну покору волі та ініціативі ворога, від якої ми страждаємо»⁴⁴⁷, — наказував він.

Увечері 17 червня Черчилль виступив на ввс із заявою, яка починалася зі слів: «Ці новини з Франції дуже погані»⁴⁴⁸. Париж було здано німцям. Наступного дня французький уряд запросив мирні перемовини. Воєнний історик Волтер Мілліс вишукано підсумував тривожну ситуацію на фронті після Дюнкерка: «Велика Британія лишалася практично без наземної оборони, у той час як окупація німцями чи не всього Атлантичного узбережжя Європи відкрила незліченні брами для нападів німецьких підводних човнів — і ці брами годі було зачинити»⁴⁴⁹. Передумови, які Гітлер запланував усього лише із місяців тому, були досягнуті: Польща захоплена, Бельгія й Голландія окуповані, Франція переможена. Тепер Англія в Західній Європі лишилася наодинці. Гітлер розраховував розбомбити її й заморити голодом.

Черчилль попередив своїх співвітчизників у драматичному фіналі чергової промови:

Уся лють і могутність ворога можуть невдовзі повернутися проти нас. Гітлер знає, що мусить або зламати нас на цьому острові, або програти війну. Якщо ми зможемо вистояти проти нього, уся Європа буде вільна, і життя світу зможе розвиватися далі, виходячи на широкі, осяяні сонцем вершини. А якщо ми зазнаємо невдачі, тоді весь світ, разом зі Сполученими Штатами Америки, разом з усім, що ми знали й про що дбали, зануриться в прірву нової Темної доби, яка стане ще лиховіснішою і, можливо, довшою внаслідок здобутків збоченої

науки. Тому берімося до наших обов'язків і діймо так, щоб навіть якщо Британська імперія та її Співдружність націй проіснують ще тисячу років, люди й далі казали: «Це була їхня найкраща пора»⁴⁵⁰.

Рой Дженкінс порівнює значення цієї промови з Лінкольновим зверненням у Геттісберзі⁴⁵¹.

Орвелл високо цінував роль, яку Черчилль грав того літа, «Причина, з якої майже кожен противник нацизму підтримував Черчилля з моменту падіння Франції й надалі, — писав він, — полягає в тому, що не було нікого іншого — себто нікого, хто був би достатньо відомий здатністю взяти владу у власні руки і в кому водночас можна було би бути впевненим: цей не відступиться... Потрібна була головно впертість, якої в Черчилля було чимало»⁴⁵². Сам Черчилль також цінував у собі цю якість. Про урок, який він засвоїв з першої частини війни, він розповів учням Герроу, і він був простий:

Ніколи не здавайтесь — ніколи, ніколи, ніколи, ніколи —ні в чому, ані у великому, ані в малому, ані у значному, ані в дрібному, ніколи не здавайтесь, якщо це не суперечить честі і здоровому глузду. Ніколи не відступайте перед силою, ніколи не відступайте перед позірною розгромною могутністю ворога⁴⁵³.

Черчилль заприсягся перед членами воєнного кабінету, що не покине Англії. Орвелл приватно зробив у власному щоденнику схоже зізнання: «Неможливо наразі навіть уявити, що робити, якщо Німеччина захопить Британію, — писав він у середині червня 1940 року. — Єдине, чого я не робитиму достеменно, — не поїду, за жодних умов, далі, ніж до Ірландії, якщо це взагалі буде можливо. Якщо флот уціліє і війну можна буде продовжувати з

Америки й домініонів, тоді треба, якщо це можливо, залишитися живим, хай навіть у концтаборі. Якщо США також збираються підкоритися, не залишається нічого, крім як померти в бою, але найголовніше — померти в бою, маючи втіху спершу вбити когось іншого»⁴⁵⁴. Він повернувся до цієї теми за шість днів. Його дружина й зведена сестра вмовляли втекти до Канади, «якщо станеться найгірше»⁴⁵⁵, занотував він у щоденнику. Але робити цього Черчилль не збирався. «Надто вже багато маємо цих “антифашистів” в екзилі. Краще вже загинути, якщо доведеться».

по

б • Черчилль стає «Черчиллем»

Виникла необхідність ухвалювати важкі рішення. Незабаром після перемир'я Франції з німцями Черчилль, який боявся, що Німеччина отримає французький флот в Алжирі, наказав домогтися його здачі британцям або атакувати. Французькі моряки почали чинити опір, але тривало це недовго, і за годину було вбито 1297 людей.

Це вимушене вбивство нещодавніх союзників вразило декого з Черчиллевих адміралів, але продемонструвало всьому світові британську рішучість. Серед тих, хто схвально поставився до нього, був Орвелл, який записав у щоденнику: «Переляканий спалах люті по німецькому радіо (якщо чутки слухні, англійців закликали повісити Черчилля на Трафальгарській площі) демонструє, яким правильним був цей крок».

Пояснюючи парламенту, чому він віддав наказ атакувати флот французів-вішистів⁴⁵⁶, Черчилль плакав.

«Зробити сьогодні»

Навіть об'єднуючи націю й намагаючись підбадьорити французів, Черчилль цілими днями працював над іншим важливим завданням — йому треба було розворушити сонну британську бюрократичну машинерію. Його робота в цій галузі, найбільш недооцінена, найімовірніше, допомогла у війні не менше, ніж його ораторське мистецтво. Однією з найсерйозніших внутрішніх проблем, які існували в Британії на момент, коли Черчилль опинився при владі, була летаргія, у якій перебував уряд упродовж перших дев'яти місяців війни. «Чемберлен ефективно керував урядом, — згадував сер Єн Джейкоб. — Усіма справами порядкували як належить, але майже нічого не відбувалося»⁴⁵⁷. Вражаючим проявом цієї інертності офіційних інституцій було те, що хоча під час підготовки до великої війни Британії довелося активізувати роботу своєї промисловості, рівень безробіття в країні виріс із 1,2 мільйона людей у вересні 1939 року до 1,5 мільйона в лютому 1940 року⁴⁵⁸.

Черчилль, ставши прем'єр-міністром, відреагував на «спокійний, чесний, але рутинний характер урядування»⁴⁵⁹ Чемберленового уряду, розпочавши щоденний безупинний артилерійський вогонь особистих службових записок, які викликали збурення

між військових лідерів і цивільного керівництва. Ці записки часто мали яскраво-червону наліпку, на якій зазначалося «Зробити сьогодні»⁴⁶⁰. Цим інструментом Черчилль уперше скористався в розпал кризи в Дюнкерку, 29 травня 1940 року. Його записки, як згадував один із його дорадників, були «наче промінь прожектора, який без упину обертається довкруг, освітлюючи навіть найвіддаленіші закопелки адміністрації, — так, що

кожен, хай яку незначну посаду він обіймав, хай якими незначними були його обов'язки, відчував, що колись цей промінь може зупинитися на ньому й висвітлити, чим він займається. У Вайтголі ефект цього впливу відчули негайно й різко... Виникло нове відчуття мети й терміновості завдяки тому, що тверда рука, керована сильною волею, кермувала усім»⁴⁶¹. Інший військовий дорадник пригадував: «По всьому Вайтголу почали сидіти допізна й стали пильнішими»^{46г}. Почали працювати вночі й на вихідних — як і сам Черчилль.

Інколи нова адміністрація вважає, що можна покращити функціонування бюрократичної машини, просто порушивши якісь гострі питання. Але в Черчилля все було інакше. Він був не просто доскіпливим розумакою — багато років він займався самоосвітою з воєнних питань. Навіть коли проти нього була налаштована більшість, він брав участь у засіданнях таємного урядового комітету, який займався питаннями повітряної оборони. У межах цієї діяльності він відвідав щойно зведену мережу радіолокаційних станцій на південному узбережжі. Він переконував командувачів Королівського ВМФ визначитися, чи можна використовувати радар, аби скеровувати торпеди вночі. Він вивчив відновлення німецької авіації. Усе це означало, що коли вирішальної миті він став біля керма в Британії, то, за його словами, «уявне гральне поле опинилося переді мною, яскраво освітлене. Я знав усі фігури і як вони ходять, я міг зрозуміти все, що мені повідомляли про хід гри»⁴⁶³. Це знання допомагало йому судити й ризикувати там, де інші політики спробували б цього уникнути. Він не просто спонукав людей до дій, він закидав їх слухними службовими записками й наказами, які квапили підлеглих, що призвичаїлися діяти у значно повільнішому темпі й вирішувати меншу кількість запитань.

Те, як Черчилль квапив генералів і адміралів, було часом не надто приємно, але, авжеж, необхідно. Найбільше він боявся

пасивності, яка, на його думку, зашкодила французам у травні й червні 1940 року. «Його головною ідеєю завжди й у всьому було “Атакувати, атакувати, атакувати”»⁴⁶⁴, — згадував сер Дезмонд Мор-тон. Менше ніж за місяць після того, як Черчилль обійняв посаду прем'єр-міністра, він наголосив своїм генералам: агресивні дії британських військ змусять німців менше планувати атаки й натомість зосередитися на тому, чи не атакують була їх самих і коли це може статися⁴⁶⁵. Він постійно термосив не лише військове командування. У розпал війни Черчилль знаходив час вивчити питання про виробництво курячих яєць в Англії й дорікнув міністрові сільського господарства: «Хотів би я переконати вас, що варто спробувати здолати труднощі замість просто використовувати їх як відмовки»⁴⁶⁶.

Один з лейтмотивів Черчилля протягом війни полягав у тому, що агресивні дії командування заслуговують на поблажливість. Трохи пізніше цього самого року він напише одному з командувачів, що «до будь-якої помилки під час боротьби з ворогом і до будь-якого свідчення щирого бажання діяти слід завжди ставитися поблажливо»⁴⁶⁷.

Також, на відміну від багатьох, Черчилль розумів, що воєнні дії, які не мають тактичного сенсу, інколи можуть, проте, принести користь зі стратегічних чи політичних причин. Черчилль знав, що у воєнний час армії майже завжди краще бути чимось зайнятою — наприклад, атакувати німців у Норвегії, як британці зробили тієї весни, — ніж не робити нічого, віддавши ініціативу ворогові. Він усвідомлював, що інколи це прагнення діяти важко буде виправдати у суто воєнному сенсі. «Не треба сперечатися про важливість бомбардувань Німеччини, — якось заявив він своєму авіаційному командуванню, — бо в мене з цього приводу власна думка, а саме: хоч вони й не мають вирішального значення, але це краще, ніж нічого»⁴⁶⁸.

Черчилль також краще за багатьох розумів обмеженість мислення військових, а надто небезпечну тенденцію розглядати операції окремо від загального стратегічного контексту. На початку війни він попросив Чемберлена час від часу проводити наради, не запрошуючи на них генералів і адміралів. «Багато з того, що ми звалюємо на плечі наших командувачів, перебуває за межами

їхньої професійної сфери, — писав він. — Я ризикну запропонувати вам інколи обговорювати загальний стан без їхньої присутності. Я вважаю, що по багатьох пунктах ми не дістаємося до суті ⁴⁶⁹ справи» .

Досвід, отриманий під час Першої світової, а надто два терміни на посаді першого лорда Адміралтейства, подарували Черчиллеві змогу тонко відчувати всі підступи воєнної бюрократії. Він примушував підлеглих скорочувати кількість офіцерів, зайнятих адміністративною роботою, і переводити їх на посади, де вони могли воювати. У серпні 1940 року, коли катастрофічно бракувало пілотів, він провів дивовижну роботу, «витиснувши» талановитих офіцерів Королівських вПС з-за робочих столів до кабін літаків. «Природна схильність кожного командувача авіабази полягає в тому, щоб мати якомога більше підлеглих, — скептично заявив він співникам вПС. — Адмірали поводяться точнісінько так само. Хоч як ретельно не перевіряй, варто лише завітати за кілька тижнів, аби побачити, скільки сальцяросло»⁴⁷⁰.

У тих випадках, коли генерали могли послатися на справжню воєнну необхідність, він дослухався до них. Протягом перших тижнів його прем'єрства, у травні й червні 1940 року, коли він був під посиленням тиском французів, які вимагали відрядити до Франції більше винищувачів, а дехто стверджував, що це стане вирішальним для ходу війни, Черчилль натомість узяв до уваги думку авіаційного командування й відмовився це робити. У ретроспективі, писав Стівен Бангі, «це рішення було, безумовно, правильним. Винищувачі не змогли би змінити ситуацію у Франції, але для Британії вони були конче важливі»⁴⁷¹. Це доведе Битва за Британію, яка розпочнеться влітку того самого року — у кульмінаційний період Черчиллевої біографії.

7 Війна з Німеччиною, звернення до Америки

1940-1941

Восьмого серпня 1940 року Герман Герінг, командувач Люфт- ваффе, військово-повітряних сил Німеччини, напучував підлеглих перед початком операції «Адлер». Він заявив:

«Уже незабаром ви проженете з неба британську авіацію! Хайль Гітлер!»⁴⁷². Британська розвідка перехопила цей наказ, інформацію отримав Черчилль.

Вирушаючи на бій, командувачі Люфтваффе вважали, що повітряна кампанія успішно завершиться вже за 2-4 тижні⁴⁷³. Зараз це здається самовпевненістю, але на той момент цілком відповідало низці нещодавніх Гітлерових легких перемог у Польщі, Голландії, Бельгії й Франції. Багатьом здавалося, що Німеччину не зупинити. Посол Кеннеді в телеграмі, надісланій у Держдепартамент, зазначав: якщо в Німеччині стільки літаків, скільки вона каже, то королівські вПС німці просто розчавлять, після чого поразка Бри- ...⁴⁷⁴ танії «стане неминучою» .

Повітряні бої тривали в небі над південною Англією ціле літо й на початку осені 1940 року. Німецькі винищувачі долали Ла- Манш за 6 хвилин, після чого починали бій у небі південної Англії на очах у британців⁴⁷⁵.

За ці місяці Черчилль став справжнім символом, навколо якого згуртувалася Англія. Орвелл захоплено спостерігав за цією трансформацією. «Хто б міг повірити сім років тому, що у Вінс- тона Черчилля взагалі є хоч якесь політичне майбутнє?»⁴⁷⁶ — записав Орвелл у щоденнику того серпня. Коли британці постали перед реальною перспективою вторгнення, навіть ті з них, хто роками засуджував Черчилля, перейшли на його бік. Мало хто зробив більше, аби не допустити Черчилля до влади в середині 1930-х,

ніж «Ті Джей» Джоунз, політичний радник прем'єр-міністра Болдвіна. Але й він тепер побачив людину, яку так довго розносив, з іншого боку. «Прихід Вінстона до влади... привів до колосальної зміни, — записав він. — Нарешті країна прокинулася й почала працювати»⁴⁷⁷. Згодом того самого літа він додав: «Вінстон зараз — єдиний оратор у Вайтголі, чиї слова здатні досягнути й зворушити кожного»⁴⁷⁸.

Проте каялися не всі. Джеффри Доусон, рішучий прихильник політики умиротворення й редактор Times, у тому ж таки 1940 році заспокійливо писав Невілові Чемберлену, який тоді доживав останні дні: «Я завжди залишатимуся невинуватим прихильником так званої “мюнхенської політики”»⁴⁷⁹. Приблизно тоді ж Орвелл посперечався з якимось юним пацифістом у Cafe Royal, де традиційно зустрічалися письменники й митці⁴⁸⁰. Війна завершиться вже до Різдва, запевняв юнак, пояснюючи: «Усе цілком очевидно йде до компромісного миру». Коли Орвелл зауважив, що нацисти страчуватимуть письменників, таких як він, його співрозмовник, спраглий митець, відказав: «Це було би дуже погано».

Промови Черчилля, виголошені в той період, і зараз, через 75 років, читати дуже цікаво. Варто ознайомитися з ними, щоб зрозуміти цю людину та її роль в історії.

Його звернення до Палати громад від 20 серпня 1940 року пам'ятне передусім потужним і чітким визнанням заслуг льотчиків-винищувачів Королівських в/пс. «Ще ніколи в людському протистоянні, — писав Черчилль, — так багато людей не завдячували такою мірою небагатьом»⁴⁸¹. Пілот винищувача Spitfire Г'ю Дан-дес згодом сказав: «Як на мене, ми не усвідомлювали, що творимо історію, поки містер Черчилль не виголосив своєї промови про “небагатьох”. Ми всі тоді аж трохи запишалися й подумали, яку важливу відіграємо роль. Доти, на мою думку, ми про це й не замислювалися ніколи»⁴⁸².

Менш легким на згадку фрагментом тієї самої промови Черчилля є його зведення про хід війни, орвеллівське за своєю стриманістю й небагатослівною точністю в описі невдач, які спіткали країну в перші кілька місяців його керівництва:

Більше чверті року минуло, відколи новий уряд прийшов до влади в цій країні. Відтоді на нас окошився цілий шквал нещасть. Довірливі голландці

поневолені, їхній улюблений і шанований монарх опинився в екзилі; мирне місто Роттердам перетворилося на місце бійні жорстокої й жахливої, наче під час Тридцятирічної війни. Бельгія загарбана й розбита; наші власні чудові експедиційні війська, які король Леопольд покликав на порятунок, були відрізані й мало не потрапили в полон — від цього їх урятувало справжнє диво, але все своє спорядження вони втратили; наш союзник, Франція, вибула, Італія проти нас, уся Франція лід п'ятою ворога, усі її арсенали й величезні збройні запаси вже використовуються чи можуть бути використані ворогом; маріонетковий уряд створений у Віші, і його можуть будь-якої миті примусити стати нашим ворогом; усе західноєвропейське морське узбережжя, від Нордкапа до іспанських кордонів, у руках Німеччини; усі порти, усі аеродроми на цьому величезному фронті можуть бути використані проти нас як потенційні плацдарми для вторгнення.

Через дві ночі після того центральний Лондон уперше потрапив під бомбардування⁴⁸³. Перелік трагедій, озвучений Черчиллем, змушує замислитися над неймовірно болісним моментом: можливістю висадки німців на британський суходіл. Обговорення можливого вторгнення було не просто засобом спонукати людей до мобілізації. Черчилль на той момент абсолютно серйозно обмірковував таку перспективу. Серед питань, які йому довелося обмірковувати, була можлива роль британської поліції на території, що потрапить під окупацію німців. Чи мають поліціянти чинити опір? Чи, навпаки, мусять забезпечувати громадський порядок? Якщо друге, то чи варто заздалегідь віддати їм наказ із цією метою співпрацювати з німцями? Питання було складне для Черчилля. «Якщо вони опиняться на території, цілком підконтрольній ворогу, — нарешті наказав він, — вони мусять здатися й підкоритися разом із рештою населення, але не мають надавати ворогові жодної допомоги ані в забезпеченні порядку, ані в чомусь іншому»⁴⁸⁴.

Страх німецького вторгнення сягнув піка наприкінці літа, коли британський літак-розвідник зафіксував, що німці почали накопичувати сили — десантні баржі зосередилися в голландських, бельгійських і французьких портах. О 0:07 7 вересня 1940 року

британське верховне командування передало сигнал «Кромвель»⁴⁸⁵ — кодове слово, яке означало, що висадка німців на англійський суходіл є неминучою. Романіст Івлін Бо, який на той момент служив у королівському ВМФ в Африці, того самого місяця написав дружині листа. Він радив їй, якщо відбудеться

висадка німців, дочекатися миті, коли ситуація трохи вгамується, а тоді їхати у Квебек, до Канади, де він спробує її відшукати. Джорджа Пеллета, члена підготованої для роботи в тилу ворога диверсійної групи, попередили, що після висадки німців його очікувана тривалість життя складе 7 днів⁴⁸⁶.

Але німці обрали іншу тактику. Коли їхня спроба зруйнувати протиповітряну оборону Британії зазнала невдачі, командування Люфтваффе віддало наказ просто бомбардувати країну— переважно столицю, особливо її східну частину, де неподалік від доків і фабрик жили біднота й робітники. Герінг вважав, що видовище палаючого Лондона знищить в англійцях волю до опору.

Тієї ночі, коли було передано сигнал «Кромвель», почався так званий «Лондонський бліц»: 438 німецьких бомбардувальників і 617 винищувачів Люфтваффе атакували столицю⁴⁸⁷. Рухаючись у бік Англії, вони створили в небі прямокутник 32 кілометри завширшки й 64 кілометри завглибшки.

Деякі очевидці вважали, що новий підхід мав спрацювати. Першої ж ночі «Бліцу» Джозеф Кеннеді разом із приятелем ішов по Пі-каділлі і звернувся до нього: «Закладаюся на будь-яку суму п'ять проти одного, що Гітлер уже за два тижні буде в Букінгемському палаці»⁴⁸⁸. Саме в той період він повідомив Державному департаменту, що британцям час визнати поразку⁴⁸⁹.

І справді, через сирени повітряної тривоги, через ревіння бомбардувальників, що наближалися, у диму, полум'ї й смерті, які вони залишали після себе, «виникало відчуття неминучого апокаліпсиса», підсумував британський історик і романіст Пітер Акройд⁴⁹⁰. Поетка Едіт Сітвелл передала власні враження у вірші:

От і знову дощ припустив —

Чорний, як світ людський, чорний, як самота.

Безжальний, як тисяча дев'яtsel сот сорок цвяхів— Для хреста.

За повідомленням одного з лондонських пожежників, полум'я було таке сильне, що «від жару бралася бульками фарба на машинах... З'являлися пухирі на обличчях... Пекло в очах і в носі. Моє підборіддя було геть попечене, усе в пухирях. Коли падали дахи, іскри .

розліталися з вікон, наче роздуті величезними міхами»⁴⁹¹ .

Наступного дня, 8 вересня, Черчилль навідав частину міста, яка постраждала найбільше, — бідний і перенаселений Іст-Енд, де й досі палали розбомблені будівлі. Він розридався біля бомбосховища, яке зазнало прямого влучення. Дивлячись на нього, якась літня жінка промовила: «Дивіться, йому не байдуже, він плаче»⁴⁹².

15 вересня 1940 року

Через тиждень безперервних бомбардувань Черчилль вирушив до штаб-квартири 11-ї винищувальної авіаційної групи, яка відповідала за захист повітряного простору над Лондоном і всією південно-східною Англією. Це було не просто спонтанне рішення — розвідка під час операції «Ультра» перехопила інформацію, що майже всі німецькі бомбардувальники, які базувалися у Франції, мали того дня взяти участь у нальоті на Лондон. Улітку Черчилль уже навідував штаб 11-ї групи й знав, що її командний пост — найкраща локація для спостереження. Лише за два тижні до того в цьому районі відбувся повітряний бій.

Саме 15 вересня, удень Черчиллевих відвідин⁴⁹³, мала відбутися одна з найзапекліших повітряних битв за всю кампанію. Згодом він сам пригадуватиме цей день як «кульмінаційну дату» Битви за Британію⁴⁹⁴. Це був недільний ранок. У штабі 11-ї групи, розташованому на західній околиці Лондона, Черчилль спустився в бункер на глибині 15 метрів під землею, де розташувався командний пункт, і побачив, як віце-маршал повітряних сил Кіт Парк, командувач ц-ї групи, ходив приміщенням, віддаючи накази й відряджаючи ескадрильї у бій.

На величезній, на всю стіну, дошці, фіксувалося розташування кожної з 25 ескадрилей авіаційної групи. Лампочки повідомляли про стан кожної з них — ті, які перебували в готовності, ті, які були в повітрі, ті, які побачили ворога. Червоні лампочки позначали ескадрильї, які наразі вели бій.

Червоні лампочки загорялися одна за одною. Незабаром Парк кинув у бій всі підпорядковані йому літаки. Це означало, що невдовзі всі ескадрильї почнуть сідати для дозаправки. Це мав бути дуже небезпечний момент, бо був ризик, що німці можуть розбомбити літаки, які скупчуються на землі. Це означало би непоправні втрати. Парк зв'язався зі своїм командуванням і попросив дозволу дати в його розпорядження три ескадрильї, які залишалися в резерві. Майже дві сотні німецьких бойових літаків були в той моменту повітрі над південно-східною Англією.

Черчилль, якому вже несила було стримуватися, спитав у Парка: «Які ще резерви ми маємо?». «Ніяких, — відповів Парк. — Я відряджаю на бій останні». Згодом Парк написав, що, почувши це, Черчилль «посерйознішав». І так воно й було, тому що він усвідомлював, як сформулював це згодом, що «нерівність сил була велика; наші резерви були малі, а ставки — безмежні»⁴⁷.⁵ За 50 хвилин у Британії не залишалося в резерві жодного винищувача⁴⁹⁶. Лише за 4 місяці до того Черчилль скривився, почувши від французьких лідерів схоже зізнання, що в них немає резервів. Їхня поразка не забарилася. Поки тривала Битва за Британію, Черчилль розмірковував: «Це ж на якій тоненькій нитці може висіти найважливіше»⁴⁹⁷. Він був свідком, як нитка, на якій висіла доля Британії, натягнулася, ладна от-от розірватися.

Проте британці, на відміну від французів, встояли. Винищувачі Spitfire і Hurricane мусили дозаправлятися, але й літакам німців це теж було потрібно, ще й летіти задля цього треба було на значно більшу відстань. Тому наступна хвиля нальоту не відбулася, і британські винищувачі не були зненацька заскочені на землі під час дозаправки. Утім того дня були скинуті тисячі німецьких бомб⁴⁹⁸, зокрема й дві, які влучили в Букінгемський палац, швидше за все, помилково. Королівські в'їзди втратили 28 літаків за день боїв, але збили 56 німецьких — вражаюче співвідношення 2 до 1⁴⁹⁹.

Коли Черчилль вийшов із бункера, прозвучав сигнал «Відбій повітряної тривоги», Черчилль вирушив до офіційної заміської резиденції прем'єр-міністра Чекерса, Він ліг спати й проспав близько чотирьох годин. Це було так незвично для нього, що про це повідомили його особистому лікареві Чарльзу Вілсону. Наступного ранку Вілсон спитав Черчилля, чи той був «знеможеним», коли вийшов

з бункера. «Він не відповів, і тоді я спитав, як витримував таку напругу Парк, — пригадував Вілсон. — Він спантеличено глянув на мене; це йому явно на думку не спадало. Доля окремих людей більше не мала значення. Мабуть, коли на тобі лежить такий тягар відповідальності, саме так і починаєш міркувати».

Однією з будівель, які постраждали під час німецьких бомбардувань у середині вересня, був розкішний маєток на Парк-лейн, який належав лорду Лондондеррі, симпатину нацистів. Полковник Реймонд Лі, американський військовий аташе, відійшов на кілька кварталів від американського посольства, аби позловтішатися з цієї картини. Він записав у щоденнику: «Бомба впала просто на іншому боці вулиці, знесла стіну, устромила глибоко в землю, і довкола не залишилося жодної вцілілої шибки. Лишається хіба що сушити собі мізки над тим, якої думки цей бовдур Лондондеррі тепер про своїх товаришів Гітлера, Ріббентропа і Герінга, з якими ще недавно він так заприятелював»⁵⁰⁰. Сьогодні на цьому місці стоїть величезна будівля готелю Hilton.

Після війни Черчилль скаже друзям, що якби міг прожити наново ще якийсь рік свого життя, то це був би 1940-й⁵⁰¹. Навіть під час ретроспективної оцінки вражає, яким він був натхненним і яку енергію мав. Коли страх перед німецьким вторгненням сягнув апогею, «прем'єр-міністр був дуже приязним у спілкуванні, як завжди, підбадьорював і веселив»⁵⁰², — згадував у своєму щоденнику генерал сер Алан Брук, майбутній головний військовий радник прем'єр-міністра. Навіть коли на його плечах лежала відповідальність за долю всієї нації і всієї західної цивілізації, Черчилль спромігся зберегти свою ексцентричність. У найстрашніші періоди на початку війни, коли Сполучені Штати Америки ще не вступили в неї, англійські міста щодня палали від німецьких бомб, а німці поширили свою присутність аж до пшеничних ланів України і нафтових родовищ північного Іраку, Черчилль відволікався сам і відволікав гостей, ставлячи їм платівки («військові марші, вальси й найнепрстойніші пісні у супроводі духового оркестру», занотував його скрупульозний радник Колвілл), а також демонстрував бойові прийоми з мисливською рушницею й бавився з домашніми

улюбленцями. «Розмірковуючи про ці питання [невдачі на Близькому Сході, сумнівну компетентність британських генералів], він продовжував спілкуватися з кішкою, протирав їй очі серветкою, пригощав бараниною і перепрошував за те, що під час війни вона не може отримати вершків»⁵⁰³. Він виходив у сад у пурпуровому халаті й сірому фетровому капелюсі, аби навідати власних золотих рибок у ставку. Він грав із доньчиним песиком, «дуже гарненьким пуделем». Дорогою на зустріч на вищому рівні він читав роман про Гораціо Горнблавера⁵⁰⁴, під час поїздки на іншу зустріч цілий день присвятив «Фінеасу Фінну», видатному роману Троллопа про парламентські амбіції. Видужуючи після пневмонії, він нарешті прочитав (чи йому прочитали) «Гордість та упередження».

* * *

У ретроспективі стає зрозуміло, що німці ніколи не були такими близькими до вторгнення в Англію, не кажучи вже про її загарбання, як тоді, у 1940 році. Перевага в повітрі була обов'язковою передумовою початку вторгнення на суходолі, але британці виробляли винищувачі швидше, ніж німці їх знищували. На додачу, у британців була ретельно продумана, добре організована оборона, тоді як атаки німців, хоч і стрімкі, були хаотичними, з незрозумілими цілями. Якщо немає злагодженої стратегії, тактика, хоч яка стрімка, утрачає сенс.

Воєнні історики вже давно визнали, що технічні інновації майже нікчемні, якщо не мають продуманої організаційної підтримки. Саме продумана організація людей і техніки допомогла британцям отримати перевагу в боротьбі з Люфтваффе. Стівен Бангі робить зі свого докладного аналізу Битви за Британію висновок, що ключем до успіху стала надзвичайно ефективна британська система раннього сповіщення⁵⁰⁵. Одночасне використання радарів, радіо й телефонів, а також пильність сумлінного командування — усе це дозволило британським Королівським вПС перехопити ініціативу. Вони збирали інформацію, швидко передавали її готовим до вильоту ескадрильям і відряджали їх у бій⁵⁰⁶. Цей продуманий трищаблевий підхід, який об'єднував дуже різні завдання, добре підсумував лейтенант вПС Чарльз Маклін, диспетчер повітряного сектора:

Була розроблена ціла теорія оборони за допомогою винищувальної авіації, щоб уникнути так званого «баражування»^{xxiii}. Якщо під час оборони країни літаки постійно в повітрі, ресурс двигунів уже невдовзі буде вичерпано, і ви опинитеся на землі під час атаки. Тому Королівські військово-повітряні сили випрацювали систему оповіщення про нальоти. По-перше, за допомогою радару встановлювалося розташування літаків, які наближалися до Британії. Потім служба спостерігачів засікала їх, коли вони перетинали берегову лінію. Уся інформація передавалася до пункту обробки даних, а звідти — до командного пункту, де таким чином мали вже повну картину нальоту. Хай навіть вона була застарілою на 3-4 хвилини, але цього було достатньо, аби підняти винищувачі в повітря, коли це й справді було необхідно⁵⁰⁷.

Типова картина, яку ми уявляємо сьогодні, коли чуємо про Битву за Британію: молоді скуйовджені пілоти тиняються біля своїх літаків — ладні здійснити в повітря будь-якої миті. В історичній ретроспективі британська система повітряної оборони — це такий собі еквівалент комп'ютера на м'язовому тяглі, дивовижна система обробки інформації в реальному часі, яка так ефективно сприяла збереженню ресурсів британської авіації: літаків, пілотів, сил особистого складу. Це була одна з причин, з яких Королівські вПС у 1940 році поступово ставали сильнішими. Другою причиною було те, що британські авіаційні заводи нарешті почали працювати на повну силу.

Третя причина переваги британців у Битві за Британію полягала в тому, що німці виявилися некомпетентними в здійсненні повітряних атак. Усупереч уявленням про тевтонську військову майстерність, підхід Люфтваффе виявився «неймовірно аматорським», підсумовує Бангі⁵⁰⁸. Фактично він зводився до того, аби «трохи політати над Англією, скинути кілька бомб туди й сюди, дошкулити людям і збити будь-який винищувач, що до них наближався»⁵⁰⁹. Невипадково, додає Бангі, війська, що діяли так непослідовно, були єдиними в німецьких збройних силах, які очолював нацистський політичний діяч Герінг, який, перш ніж піти в політику,

^{xxiii} Баражування — постійне патрулювання військових літаків повітря над певним районом для охорони від авіації противника.

устиг побувати пілотом під час Першої світової війни. Гітлер, подейкують, часто повторював, що в нього, мовляв, консервативна армія⁵¹⁰, реакційний флот і нацистська авіація. Ця політизована авіація потрапила до англійського повітряного простору, виявившись неготовою до того, з чим мала стикнутися. Ганс-Еккегард Боб, пілот винищувача Messerschmitt-109, згадував, як здивувався того туманного дня: «Раптом я усвідомив, що позаду мене виринули винищувачі Spitfire, які чітко витримували лінію вогню, і не зрозумів, як це взагалі було можливо. В умовах відсутності видимості-згори й знизу — як ворожа авіація змогла наблизитися до мене ззаду?»⁵¹¹. Відповідь, авжеж, була в добре налаштованому британському радарі й системі раннього сповіщення.

Німці у дні свого успіху постійно переоцінювали ті збитки, ■ яких завдавали. У середині серпня 1940 року вони вважали, що ► в британців лише 300 справних винищувачів. Насправді їх було ■ 1438⁵¹² — удвічі більше, ніж за 6 тижнів до того. Співвідношення

втрат завжди було на користь британців, які загалом утратили 1547 своїх літаків і знищили 1887 німецьких. На додачу, позаяк більшість повітряних боїв відбувалася над Англією, британські пілоти могли за день зробити кілька бойових вильотів⁵¹³, бо дозаправка й доозброєння займали менше чотирьох хвилин. Якщо ж їх підбивали, то вони могли десантуватися на власну територію й знову потім здійнятися в повітря, тоді як німці, що вижили після парашутування, ставали військовополоненими. Багато хто з німецьких пілотів, які потрапляли в крижані води Ла-Маншу, топилися чи гинули від переохолодження. (З цієї самої причини британці втратили за цей час більше членів екіпажів бомбардувальників, ніж пілотів-винищувачів — 80і проти 544)⁵¹⁴.

Британці також призвичаїлися до бомбардувань. Наприклад, під час опитування, яке уряд проводив у середині вересня 1940 року, 3і % лондонців відповіли, що «зовсім не спали» напередодні вночі. У середині жовтня лише 5 % опитаних відповіли, що взагалі не спали, а в середині листопада на це не поскаржився взагалі ніхто⁵¹⁵.

Навіть якби німецька армія ступила на британський суходіл, німцям треба було налагодити забезпечення плацдарму⁵¹⁶ — восени 1940 року це можна було б реалізувати головним чином морем. Тоді німецьким кораблям довелося б мати справу з Королівськими

впс лише в рідкісні миті хорошої погоди, а весь інший час — із негодою осіннього Північного моря. «Перевага в перемозі була значна», — підсумовує Бангі у своїй авторитетній розвідці про Битву за Британію. «Люфтваффе взагалі не мали шансів»⁵¹⁷.

Проте все це набагато очевидніше зараз, ніж тоді, у 1940 році. Оскільки ані війська, ані кораблі американців не були залучені до воєнних дій, у США забувають, якою неймовірно важкою була війна для Британії. Адже американці включилися в неї тільки після японської атаки на Перл-Гарбор. Невипадково американський вступ у війну описаний лише наприкінці третього тому шеститомних мемуарів Черчилля про Другу світову війну. Ім'я Двайта Айзенгавера з'являється приблизно в середині четвертого тому. Орвелл похмуро занотував у щоденниковому записі від 19 жовтня 1940 року: «Ця невимовна туга— щодня розпалювати вогонь минулорічними газетами, бачити, як оптимістичні заголовки перетворюються надим»⁵¹⁸.

У тому ж таки місяці Черчилль поскаржився в записці міністру закордонних справ, що він вражений «історією із цим підступним Кеннеді»⁵¹⁹. Проте вже за кілька тижнів сталася безпрецедентна подія — Франкліна Делано Рузвельта переобрали на третій президентський термін. Це стало величезним полегшенням для Черчилля, адже означало, що Америка допомагатиме Британії відкрито, не надто беручи до уваги ізоляціоністську реакцію американського Середнього Заходу. У вулчому сенсі це також означало, що Рузвельт нарешті матиме змогу позбутися Кеннеді.

Утім останній, навіть після того як його відрядили додому, продовжував розпускати чутки. «Демократії в Англії кінець»^{5*0}, — запевняв він газетярів після повернення до Сполучених Штатів. Ба більше, додавав він, це може статися й у США також, тому «немає сенсу втручатися».

Відтак Кеннеді, розмірковуючи, що варто спробувати себе в президентських перегонах, поїхав навідати Рузвельта в резиденцію в Гайд-Парку, Нью-Йорк. Спочатку Рузвельт збирався запросити Кеннеді залишитися на вихідні, але, поговоривши з ним сам на сам десять хвилин, передумав. Він виїхав із кімнати на своєму візку й звернувся до дружини Елеанори: «Я не хочу бачити цього сучого сина аж до скону. Прийми його відставку й хай пензлює звідси»⁵²¹. Елеанора спробувала заперечити, що Кеннеді, узагалі, запросили на ланч, але чоловік наказав їй провести його будинком, дати сандвіч і відрядити на денний потяг назад у Нью-Йорк. Згодом вона згадувала цей день як «один із найжахливіших у житті».

Повернувшись у Нью-Йорк, Кеннеді зустрівся з Чарльзом Лінд-

бергом у готелі Waldorf Astoria. Ліндберг записав у щоденнику: «Він так само, як ми всі, відчуває, що становище Британії безнадійне і що найкращий вихід для неї—це почати мирні переговори»⁵²². Головними перепонами для мирної домовленості, додав Кеннеді, є Черчилль і його сподівання, що Америка вступить у війну.

Поява Гопкінса

Навіть опинившись на чолі Британії під час війни, Черчилль присвячував багато часу упаданням біля американців, а надто нейтралізації впливу Кеннеді й інших правих ізоляціоністів.

Спочатку він не міг знайти правильного тону. Його перші звернення до американців звучать аж надто солодково — от, наприклад, ці два речення новорічного привітання, яке він надіслав Рузвельтові на початку 1941 року:

Зараз, коли Новий рік починається з негоди, я відчуваю своїм обов'язком від імені британського уряду і, авжеж, від імені всієї Британської Імперії повідомити, містере Президенте, з яким щирим почуттям вдячності й захоплення ми сприйняли те пам'ятне звернення, яке ви виголосили минулої неділі до американського народу й прихильників свободи на всіх континентах. Ми не знаємо, що на нас чекає попереду, але із цим заклик до дії мусимо йти вперед, натхненні й змушнені, зупевненістю, яку ви висловили, що врешті-решт усе буде добре в англомовного народу й усіх, хто поділяє його ідеали⁵²³.

Франклін Делано Рузвельт хотів довідатися більше, хто ж такий Черчилль насправді, атому в січні 1941 року відрядив до Лондона Гаррі Гопкінса — свого повноважного представника⁵²⁴. Колишній соціальний працівник⁵²⁵, який був найдовіренішим дорадником Рузвельта, Гопкінс мав оцінити Черчилля як потенційного союзника у війні. Гопкінс став такою невіддільною частиною життя президента Рузвельта, що навіть перебрався до Білого дому й спав у кабінеті, де колись Авраам Лінкольн підписав Прокламацію про звільнення рабів. Гопкінс також полюбляв триктрак і картярські ігри (покер, кункен, бридж). Попри свою хворобливість, він залюбки проводив час на іподромі, де ставив по два долари на коней з мізерними шансами на перемогу.

Те, що Рузвельт обрав для цієї місії саме хворого на рак, страшенно змарнілого Гопкінса, якому лишалося жити кілька років і який неабияк скептично ставився до аристократичних звичаїв і пишномовної риторики, було своєрідним викликом Черчиллю. Частиною завдання, яке стояло перед Гопкінсом у січні 1941 року, було визначити, чи й справді Черчилль «мінливий»⁵²⁶ і «постійно напідпитку», як вважав

дехто у Вашингтоні.

Гопкінс скористався послугами нової компанії Pan American Clipper⁵²⁷, діставшись із Нью-Йорка до Бермудів гідролітаком, звідти вирушив на Азорські острови й нарешті приводнився на річку Тахо в Ліссабоні. Звідти рейсом British Overseas Airways він вилетів до англійського міста Пул. Його зустрів Брендан Брекен⁵²⁸, довірена особа Черчилля, фактично у тій самій ролі, що й сам Гопкінс для Рузвельта. Це було сигналом, що місію Гопкінса зрозуміли правильно. Попри свої лівацькі погляди, він дістався через океан не вивчати соціал-демократію чи способи вдосконалення їдалень для нужденних. Він прибув узяти участь у військовій нараді про те, як допомогти Англії (і Черчиллю) вижити.

Тієї доби Гопкінс відпочивав після подорожі. Уже наступного дня його супроводили на ланч із Черчиллем. «З'явився огрядний джентльмен з усмішкою на побуряковілому обличчі, потиснув мою руку своєю пухлявою, проте міцною долонею й привітав мене в Англії», — доповів Гопкінс президентові. Свої листи він писав звичайним способом, користуючись писальним начинням готелю Claridge, і надсилав їх у Білий дім кур'єром. «Загальне враження: короткий чорний піджак, смугасті штани, ясний погляд і скрадливий голос»⁵²⁹.

Смакуючи суп, холодну яловичину й салат, Гопкінс відверто пояснив прем'єр-міністру, що британцям, зокрема самому Черчиллю, у Сполучених Штатах не дуже довіряють. «Я сказав, що в деяких колах подекують, нібито він, Черчилль, не любить Америки, американців і Рузвельта, — доповів Гопкінс президентові. — Це спонукало його на в'їдливі, але доволі збентежені коментарі на адресу посла Кеннеді, який, на його думку, винен у тому, що склалося таке враження».

Черчилль відповів Гопкінсові саме те, що, на його думку, хотіли почути від нього американці, змалювавши чесноти пасторальної Англії.

Ми не прагнемо багатства, не прагнемо територіальних надбань, ми прагнемо лише права людини бути вільною; ми прагнемо її права шанувати власного бога, жити так, якій кортить, не побоюючись переслідувань. Коли скромний трудівник повертається з роботи, завершивши свою денну працю, і бачить, як дим куриться над дахом його будиночка в тихому вечірньому небі, ми хочемо знати, що «цок- цок» [він постукав по столу] таємної поліції у його двері не завадить його відпочинку й не стривожить його⁵³⁰.

Це було класичне Черчиллеве пишномовство.

Гопкінс, досвідчений політик, зрозумів, що йому намагаються згодувати наживку. Коли Черчилль спитав, як президент поставився б до його слів, Гопкінс відповів цілком у дусі актора Джона Вей-на з якогось вестерну 1930-х. «Що ж, містере прем'єр-міністре, як на мене, президент на все це не купився би, — зумисне повільно промовив Гопкінс. — Розумієте, нас

цікавить одне: щоб цьому бісовому сучому сину Гітлеру настав гаплик». Черчилль голосно розреготався. Це була найпридатніша відповідь, така, що чітко відповідала його найсокровеннішим почуттям і надіям.

Ці двоє проговорили кілька годин. Згодом Гопкінс доповів президентові: він пішов із цієї зустрічі переконаний, що заяви про нелюбов Черчилля до американців і самого Рузвельта не відповідають дійсності. «Це просто дурня»⁵³¹, — написав він. Що він повідомив Рузвельтові про Черчиллеву любов до алкоголю — невідомо, але характеристика «ясний погляд» у його описі, мабуть, відповідає на це запитання.

На відміну від Черчилля, британці ставилися до американців трохи зверхньо. Доволі типовим прикладом є коментар сера Александра Кадогана, дипломата високого рангу в міністерстві закордонних справ, який, зустрівшись із Гопкінсом, занотував

у щоденнику: «Здається простим і славним чолов'ягою»⁵³². Характеристика абсолютно неадекватна, особливо для людини, яка за фахом має оцінювати офіційних закордонних гостей!

Протягом наступних двох років Гопкінс залишатиметься головною сполучною ланкою між Черчиллем і Рузвельтом, фактично персональним міністром закордонних справ президента. Під час першої подорожі до Британії він пробув там майже місяць, удвічі довше, ніж планував. Із Черчиллем він провів дванадцять вечорів. Уже під кінець своїх відвідин Гопкінс вечеряв із Черчиллем і його найближчим оточенням у готелі Station Hotel у Глазго.

Під час вечері Гопкінс підвівся й промовив: «Мабуть, ви хочете знати, що я збираюся доповісти президентові Рузвельту, коли повернуся?»⁵³³. Присутні й справді дуже цього хотіли. Гопкінс повідомив, що подальший курс англо-американських стосунків він запропонує президентові за допомогою Біблії, і майже пошепки процитував Книгу Рути (1:16): «Куди бо підеш, туди й я, і де житимеш ти, там і я; твій народ буде моїм народом, і твій Бог моїм Богом». (Він не навів наступного вірша: «Де ти помреш, там і я помру»). Черчилль відповів на це вдячними сльозами.

Приблизно о тій порі американці чітко вирішили дотримуватися стратегії «Спершу Європа»⁵³⁴: якщо Сполучені Штати вступають у війну, головним ворогом буде Німеччина, а не Японія, і більшість ресурсів мають бути спрямовані через Атлантику. Для Черчилля, мабуть, це було найвизначніше рішення американців під час Другої світової війни.

Зійшовши в Нью-Йорку з літака компанії Pan Am, Гопкінс заявив журналістам: «Можу сказати одне: я сумніваюся, що Гітлер зможе здолати цей народ»⁵³⁵. Він багато в чому нейтралізував ті збитки, яких зазнали англо-американські відносини через посла Кеннеді.

І все ж таки, були й певні маніпуляції. У лютому 1941 року Черчилль запевнив американців: усе, що йому від них треба, — це самі лише ресурси: зброя, танки, літаки, кораблі, їжа, паливо й гроші. Широко відоме його звернення «Дайте нам знаряддя праці — і ми завершимо цю роботу»⁵³⁶. Це викликало симпатію — така собі проста фраза, що виражала готовність до праці й скромність.

Але насправді ця риторика була лукавством. «Як же хизувався Черчилль під час виступу», — зауважив американський військовий

аташе Реймонд Лі, на той момент бригадний генерал, у своєму щоденнику⁵³¹. Лі був одним із найбільших симпатиків Британії в американському посольстві. Історик Річард Той робить висновок, що Черчилль майже напевне знав, що аби завершити війну, потрібні не тільки статки Сполучених Штатів, ай чимало їхніх громадян⁵³⁸. Фактично, британська об'єднана група планування в червні 1941 року дійшла висновку: «Активні воєнні дії Сполучених Штатів Америки мають принципове значення для успішного проведення й завершення війни»⁵³⁹. Інакше кажучи, для досягнення мети Черчиллеві потрібні були не лише знаряддя праці, йому потрібний був увесь промисловий і людський потенціал Сполучених Штатів — і він це знав. Але сказати цього не міг.

8 Черчилль, Орвелл

і класова боротьба в Британії

1947

постерігаючи за Битвою за Британію, а потім за «Бліцем», Джордж Орвелл навіть не припускав думки, що Люфтваф- . фе здатні змусити Англію капітулювати. «Здається неймовірним, що повітряними нальотами можна виграти велику війну», — писав він⁵⁴⁰.

Багато в чому для самого Орвелла війна була не надто вдалою. «Мене відмовляються брати до армії, принаймні зараз, через легені», — нарікав він у розмові з другом⁵⁴¹. Це було не дивно: за результатами медогляду 1938 року⁵⁴², він був заввишки 190 сантиметрів і важив лише 72 кілограми. На додачу рентгенівський знімок зафіксував затемнення в легенях. Попри це, а також незважаючи на поранення в шию, він багато курив, до того ж міцні самокрутки. Йому знову не пощастило, коли він спробував влаштуватися на роботу у відділ зв'язків із громадськістю міністерства авіації⁵⁴³. Дружина його в цей період працювала в урядовій службі цензури. Якби Орвелл мав краще здоров'я, то він, імовірно, став би чудовим військовим кореспондентом, таким собі британським Ерні Пайлом, але він краще за Пайла відчував би бойові дії й прагнув розповісти про війну найтяжчі факти, не пом'якшуючи їх, як іноді робив Ерні.

Він вважав, що може й мусить більше допомагати фронту, але не міг збагнути, як саме це зробити. «Жахливо це — відчувати себе непотрібним і водночас бачити недоумків і прихильників фашистів на важливих посадах», — нарікав він у листі другові⁵⁴⁴. Одним із проявів його розчарування є те, що якимось він ходив по Лондону, зриваючи прорадянські плакати. «За нормальних часів, — зізнавався він у щоденнику, — мені не притаманні схильності писати • • 545 на стінах чи псувати написане іншими» .

Суттєво, що війна, схоже, на кілька років вибила з Орвелла бажання писати белетристику. Починаючи з 1939 року, він не опублікував жодного роману. Останнім з'явився слабкий «Ковток повітря». «Колгосп тварин» Орвелл почне писати в 1943-му, а друком він вийде лише після завершення війни в Європі в 1945 році. Утім, так само як і Черчилля, війна Орвелла

надихала. Лише в 1940 році він написав більше сотні статей, есеїв і рецензій⁵⁴⁶. В одній пам'ятній статті він розкритикував В. Г. Одена за рядок із вірша «Іспанія», де йшлося про «свідоме прийняття вини в потрібному вбивстві». Ці два останні слова обурили Орвелла. «Аморальність такого зразка, як у містера Одена, можлива лише, якщо ти людина, яка в мить натиску на гачок завжди перебуває деінде, — писав він. — Більшість мудрувань ліваків схожі на гру з вогнем людей, які й гадки не мають, що вогонь гарячий»⁵⁴⁷. Майже напевне Орвелл знав, що в 1939 році Оден перебрався до Америки.

Сімнадцятого квітня 1940 року Орвелл знайшов час написати інформативну й трохи «наївну» автобіографію для американського видання «Письменники XX століття».

Окрім роботи, мене найбільше цікавить садівництво, особливо вирощування овочів. Я люблю англійську кухню і англійське пиво, французькі червоні вина, іспанські білі вина, індійський чай, міцний тютюн, вугільні каміни, полум'я свічок і зручні стільці. Мені не подобаються великі міста, гамір, автомобілі, радіо, консервовані продукти, центральне опалення й «сучасні меблі»....Здоров'я в мене підірване, але це ніколи не заважало мені робити те, що я хочу, окрім можливості битися в цій війні... Зараз я не пишу романів, переважно через гармидер, спричинений війною³⁴.

За кілька тижнів Орвелл полишив котедж і поїхав до Лондона, щоб бути разом із дружиною. У червні він приєднався до загону Територіального ополчення, ополченців, які готувалися боронити рідне місто у випадку німецького вторгнення. Він швидко став сержантом роти с 5-го Лондонського батальйону. Його спантеличили напучування офіцера, що тактику ополченцям вивчати необов'язково, бо у випадку вторгнення «нашим завданням, за його словами, буде загинути на посту»⁵⁴⁹. Він записав у щоденнику, що надмірного захвату командування самооборони в нього не викликає.

«Ці потворні барила, цілком очевидно тупі чи маразматичні, ще й здеградовані у всьому, окрім як чисто фізичної відваги, просто жалюгідні, і їм можна було б поспівчувати, якби вони жорнами не висіли в нас на шиях». Лекції, які сам Орвелл читав своєму загону, мали більш практичний характер. Ручні гранати, напучував він, «легше кидати у просвіт сходів вниз, ніж угору»⁵⁵⁰. Кулі мають звичку рикошетити від стін, попереджав він.

Як багато хто в середині 1940-х, Орвелл вважав «практично неминучим вторгнення в Англію вже протягом наступних днів чи тижнів»⁵⁵¹. На відміну від багатьох, але як і Черчилль, він насолоджувався цим часом. Його друг Сиріл Коннолі зауважив: «Він почувався під час “Бліцу” наче вдома—серед бомб, мужності, руїни, дефіциту, безхатків і ознак революційного настрою»⁵⁵². Його дружина була налаштована так само. Коли починали вити сирени повітряної тривоги, вона вимикала світло в їхній квартирі й підходила до вікна, аби спостерігати за тим, що відбувалося⁵⁵³. Орвеллу завжди подобалося споглядання, а тепер у нього з'явилася можливість побачити стільки нового й досягнути це. Він занотовував у щоденнику, що найглибші вирви від бомб, які йому траплялося бачити, сягали 3,6 метра завглибшки⁵⁵⁴, а це змушувало висновувати, що німецькі бомби доволі маленькі, мабуть, схожі на ті 15-сантиметрові снаряди, які він бачив в Іспанії. У бомбосховищі Орвелл чув, як нарікають, що «сидіння тверді, а ніч така довга, але жодних поразницьких настроїв не було»⁵⁵⁵.

Його зацікавило, як швидко собаки навчилися переривати прогулянку в парку, коли лунало виття сирен повітряної тривоги⁵⁵⁶. Єдине, на що він скаржився, це: «Ночами, коли починається наліт, гуркотіння заважає працювати. У такий час важко зосередитися на чомусь, і навіть дурнувата газетна стаття потребує вдвічі більше часу, ніж зазвичай»⁵⁵⁷.

Його найпотужніший текст початку війни — це «Лев та Єдиноріг», есе, яке звучить, наче пісня про Битву за Британію⁵⁵⁸. Він працював над ним з серпня до жовтня 1940 року, в розпал цієї кампанії. В есеї він розмірковував про війну з погляду патріота-лівака, збентеженого поведінкою британської аристократії та переконаного, що війна здатна спровокувати соціальний зсув.

Його коментарі щодо Чемберлена цілком могли б належати Черчиллеві. Орвелл писав, що

Чемберленові опоненти змальовували його небезпечним і підступним інтриганом, який планує продати Англію Гітлерові, але більше схоже на те, що він був просто недоумкуватим стариганом, який докладав максимум зусиль, наскільки дозволяв йому його слабкий розум. Інакше важко пояснити суперечності в його політиці, його неспроможність побачити жоден зі шляхів, які були перед ним відкриті. Як більшість людей, він не хотів платити ані ціну миру, ані ціну •** 559 війни .

На початковому етапі війни Орвелл був сповнений якогось вражаючого оптимізму. «Ця війна, якщо ми не зазнаємо поразки, зітре більшість чинних класових привілеїв», — сподівався він⁵⁶⁰. Він так мав рацію — більшість класових привілеїв зникнуть після війни, проте не внаслідок революційного зламу, а як результат законної передачі влади післявоєнному лейбористському уряду.

Схоже, Черчилль був єдиним консерватором, який викликав в Орвелла захоплення. У нарисі про соціаліста й письменника-уто-піста Г. Д. Веллза він писав⁵⁶¹, що Черчилль краще розумів більшовиків, ніж Веллз. Останній відповів Орвеллові обуреною запискою: «Ти, гівнюк, прочитай мої ранні праці!»⁵⁶². Літній романіст почав зневажливо називати Орвелла «той троцькіст з величезними ступнями»⁵⁶³.

«Черчиллеві промови і справді дуже добрі в традиційному стилі, хоча мені не подобається, як він їх виголошує»⁵⁶⁴, — записав Орвелл у щоденнику 28 КВІТНЯ 1941 року, після виступу Черчилля на ввс. Що стосується решти, Орвелл і досі плекав давню недовіру до правих. Він схвально писав про слова друга, що «за окремими винятками, такими, як Черчилль, уся британська аристократія повністю корумпована, і їй бракує звичайного патріотизму»⁵⁶⁵.

★ ☆ *

Події Битви за Британію і «Бліцу», який почався після неї, мали класові наслідки, які відчули обоє: і Орвелл, і Черчилль. Біднота значно тяжче страждала від авіанальотів 1940 року. Черчиллів уряд повільно реагував на наслідки бомбардувань для цієї верстви населення. Станції лондонської підземки спершу не відчиняли для використання в ролі бомбосховищ, почасти через побоювання, що люди, які шукатимуть прихистку, заважатимуть руху поїздів і, можливо, відмовлятимуться виходити назовні⁵⁶⁶. Філ Піратін,

комуністичний діяч із району Степні, який дуже постраждав через бомбардування, спантеличив чиновників, привівши мешканців Іст-Енду до найрозкішнішого готелю Savoy і вимагаючи впустити їх до бомбосховища в підвалі. Черчилль, прочитавши про це в газеті, спитав у міністрів, чому уряд не забезпечив укриття на станціях підземки. «Мене почали переконувати, що це дуже небажано»⁵⁶⁷, — пригадував він. Черчилль із цим не погодився, і незабаром станції метро дозволили використовувати як бомбосховища.

Німецькі бомбардування, що тривали з осені 1940 року до весни 1941-го, зробили бідноту шляхетнішою в очах британців. «На сьогодні робітництво на юо відсотків складається з героїв», — писав Том Гаррісон, антрополог, який вивчав літературу про «Бліц» у розпал кампанії. «Надмірне захоплення щедро роздають, ігноруючи ...

...»,⁵⁶⁸

скромність, гідність чи відповідність справжньому стану речей» .

А от багатії, навпаки, потрапили під підозру, тим паче, що багато хто накивав п'ятами з Лондона до своїх заміських маєтків. «Дама в роллс-ройсі завдає істотніших збитків моральному духу, ніж армада Герінгових бомбардувальників», — стверджував Орвелл⁵⁶⁹. Бейзіл Степлтон, ас Королівських впс, пригадував, що бачив, як роллс-ройс, наїхавши на пожежний рукав, завадив працювати пожежникам. Він і його друзі зупинили автівку й «із допомогою інших людей пересунули роллс-ройс»⁵⁷⁰.

Нашорошено ставилися до аристократії не лише деякі британці. У Вашингтоні генерал Джордж Маршалл, голова штабу сухопутних військ США, у липні 1941 року відверто зізнавався американському журналісту у власних побоюваннях, що прихильники замирення з вищого класу можуть підірвати всі зусилля військових, а відтак американські війська, які він відрядить до Британії для підготовки вторгнення до Європи, опиняться в пастці. «Як мені повідомили в Держдепартаменті, є ймовірність, що британці можуть підписати перемир'я з нацистами»⁵⁷¹, — говорив він, згідно зі звітом голови армійської розвідки. І вів далі:

Яка доля чекає тоді на мої наступальні бойові сили? Я дуже непокоюся через деякі рекомендації, які отримав від Держдепартаменту. Проблема, схоже, в тому, що частина британської громадськості ставить мир вище за поразку. Це люди, яким найбільше є що втрачати, традиційна панівна каста.

Черчилль намагався переконати відвідувачів із Америки, що не терпітиме примиренських кроків щодо Німеччини. Згодом того самого року він сказав конгресменові, який представляв шахтарів Пенсильванії, що «нація не демонструє жодної ознаки слабкості, а робітництво не

допустить ані найменшої слабкості чи нерішучості панівного класу»⁵⁷².

Ба більше, не армія — парафія аристократії, не могутній флот, а Королівські вПС відіграли головну роль у 1940 році. Авіація, поза всякими сумнівами, була родом військ для представників середнього класу, пропахлого газоліном і моторним мастилом.

І Орвелл, і Черчилль звернули увагу на «середньокласовий» характер вПС і прокоментували це. Орвелл зазначив, що авіація «навіть чи... взагалі колись входила до кола впливу панівного класу»* .

І справді, як зауважив один історик, на той час льотчиків зне- - .

574

важливо сприймали як «мотористів в одностроях» , щось на зразок безіменних чоловіків, які працювали водіями в багатіїв. Ів- лін Бо, завжди дуже чуйний до класових розмежувань, в одному з романів, події в якому відбуваються під час Другої світової, увів персонажа, який нарікає, що офіцеру з Королівських вПС дозволили стати членом елітного обіднього клубу. Такої похибки припустилися тому, пояснював цей персонаж, що це сталося під час Битви за Британію, «коли авіація на якусь мить стала майже шанованою... Любий мій, це просто якесь жахіття для всіх»⁵⁷⁵. Певні аспекти класової системи, проте, зберігалися і в Королівських вПС. Як пригадує один із пілотів, Г'ю Дандес, у деяких «допоміжних» підрозділах, що були сформовані з багатих і титулованих лондонців, задля розваги звичайних льотчиків вПС називали «кольоровими військами»⁵⁷⁶. Класові відмінності були присутні навіть у кабінах пілотів — офіцери користувалися вельми корисним привілеєм літати на одній і тій самій машині щодня, у той час як пілоти-сержанти мали використовувати ту, яка була вільна потрібної миті⁵⁷⁷.

А втім, Орвелл був вражений, які наслідки для класової системи мала чільна роль вПС у запобіганні вторгненню нацистів. «Через, зокрема, потребу мати потужну авіацію класова система зазнала суттєвого удару»⁵⁷⁸, — писав він. Одразу після завершення Битви за Британію він записав у завершальній частині есею «Лев

і Єдиноріг», що «Спадкоємці Нельсона і Кромвеля не сидять у Палаті лордів. Вони в полях і на вулицях, на фабриках і в збройних силах, у дешевому барі й у садку за приміським котеджем, і їх аж

579

дотепер тримає підкореним покоління привидів» .

Дивлячись на це питання під іншим кутом, Черчилль стривожено зауважив підлеглим, що аристократія відіграла незначну роль у Битві за Британію. Він сказав, що Ітон, Герроу й Вінчестер, де навчалися нащадки національної еліти, «зазнали майже цілковитої невдачі»⁵⁸⁰ у забезпеченні Королівських вПС пілотиами. З трьох тисяч пілотів, які брали участь у Битві за Британію, лише біля двох сотень були випускниками Ітона, Герроу й інших елітних шкіл⁵⁸¹. Це було мізерне число порівняно з

Першою світовою війною⁵⁸², коли із самого Ітона на фронт вирушило 5768 військових, 1160 з яких були вбиті, а 1467 поранені. Черчилль писав: «Вони поступилися нижчому середньому класу»⁵⁸⁵, — себто нащадкам працьовитих учителів, банківських клерків, крамарів-прихильників методистської церкви й дрібного чиновництва.

Розмірковуючи про цих «дивовижних синів» нижчого середнього класу, Черчилль висновував: «Вони врятували цю країну, отже, мають право керувати нею»⁵⁸¹. У цьому сенсі Маргарет Тетчер, донька бакалійника з маленького містечка, яка полишила навчання в школі у тринадцять років, по праву виступає Черчиллевою спадкоємицею. Перспективна молода політикиня, вона носила на лацкані срібний значок із Черчиллевим профілем⁵⁸⁵. Уперше обрана до парламенту в 1959 році, вона впродовж п'яти років перетиналася там з літнім Черчиллем, який подав у відставку в 1964 році. Тетчер стала прем'єр-міністеркою в 1979 році, за 39 років після Битви за Британію.

Тетчер добре пам'ятала Черчилля. Під її проводом його бункер часів Другої світової був відреставрований та вперше відкритий для відвідин. Також вона поділяла погляди Черчилля на історію XX століття. Під час відвідин Чехословаччини в ролі голови кабінету міністрів, вона окремо вибачилася за дії Невілла Чемберлена. «Ми підвели вас у 1938-му, коли руйнівна політика умиротворення дозволила Гітлерові знищити вашу незалежність, — звернулася вона до Федеральних зборів у Празі. — Черчилль швидко розірвав Мюнхенську угоду, але ми й досі пригадуємо її із соромом»⁵⁸⁶.

Черчилль, чутливий до класових стосунків у веденні війни, напучував своїх генералів та адміралів обачно ставитися до того, як вони керують збройними силами. Він одразу ж закликав командування флоту «дуже пильно стежити, щоб класові забобони не впливали на прийняття рішень»⁵⁸⁷ щодо відбору кадетів для навчання у Королівському морському коледжі в Дартмурі, Англія. Він запрягся: «якщо не будуть надані переконливі причини вибору», він особисто розслідуватиме цю справу. Проте флотська верхівка була проти цього рішення, тому він виконав свою обіцянку й безпосередньо втрутився в ситуацію. Він навіть зустрічався з деякими з кандидатів, які набрали високі бали на вступних іспитах, але яких відмовилися приймати. «Я зустрічався з трьома кандидатами, — проінформував він флотське керівництво. — Так, у А. і справді присутній легкий акцент кокні, а решта двоє — сини старшини й інженера торговельного флоту. Але саме призначення вступних іспитів як таких полягає в тому, щоб відкрити шлях на службу здібним людям, байдуже, до якого класу вони належать чи які статки мають». Зробивши висновок, що рішення було несправедливим, він наказав, щоб усіх трьох кандидатів зарахували. Неабиякий клопіт для людини, яка намагається вести війну й запобігти ворожому вторгненню.

Він і сам у стосунках з флотським керівництвом діяв відповідно до власної риторики. Якось, будучи на бойовому кораблі королівського флоту «Боадіцея», Черчилль раптом кудись подівся з містків, де стояли офіцерські чини й цивільні можновладці. «Наякийсьчас ми його загубили, — писав у листі батькові один із присутніх там лейтенантів. — Виявилося, що він спустився на житлову палубу й сидів там за загальним столом, правлячи байки»⁵⁸⁸.

На іншому фронті класової війни Черчилль місяцями сперечався з британською військовою верхівкою через рангові знаки розрізнення. Здавалося б, це якась дрібниця, але Черчилль відчував — і мав рацію, — що це питання також ґрунтується на класових суперечностях. Його генерали запевняли, що лише вельможні підрозділи, які асоціювалися з аристократією, мають отримувати особливі нарукавні нашивки. Прем'єр-міністру заявили, що це економічно доречно — мовляв, бракує вовни, яка використовувалася для виготовлення нашивок, і кравців, щоб їх пришивати.

Черчилль, у якого ці пояснення викликали підозри і який завжди намагався з'ясувати всі деталі, дізнався від міністерства торгівлі, що кількість вовни, потрібної для виготовлення нашивок для всіх підрозділів, включаючи *тдрозділи-«парвеню»*, себто ті, де служили представники середнього класу, була доволі невеликою, лише 77 720 метрів тканини з тих 7,3 мільйона метрів, які використовувалися щотижня. Генерал Брук, який доволі часто демонстрував обмеженість, нарікав у щоденнику: «Він поводить ся наче дитина і вже змарнував величезну кількість нашого часу»³.

Проте, як зауважив фахівець із питань стратегії Еліот Коен, таке втручання у дрібниці військового управління відображало глибоке розуміння Черчиллем особливостей керівництва у воєнний час. Ішлося про те, щоб підняти бойовий дух армії, яка постійно зазнавала поразок, тому «питання про знаки розрізнення й нашивки не було дрібницею»⁵⁹⁰. У воєнний час, як колись зауважував Наполеон, люди б'ються й іноді гинуть за клаптики різнокольорових стрічок. «Мене дуже потішить, — написав Черчилль цивільному інспектору армії, — якщо ви також поясните мені, чому гвардійці [елітний підрозділ] мають у цьому сенсі користуватися перевагами. Чи вони отримали особливий дозвіл, а якщо так, то на якій підставі? Я вважав, що армійські піхотні загони, особливо національні полки, наприклад, палійські чи шотландські, були ще більше занепокоєні підтримкою бойового духу і проявом власної індивідуальності, які підкреслює наявність розрізнявальних знаків»⁵⁹¹. Це був не просто прояв Черчиллевої любові до пишнот і яскравих кольорів. Він розумів, що офіцери з середнього класу і солдати з робітництва, які билися на цій війні, тепер мають користуватися більшою пошаною.

☆☆ £

«Англія — найзабобонніша в класовому розшаруванні країна під сонцем, — написав Орвелл у “Леві та Єдинорозі”. — Це — країна снобізму й привілеїв, де керують переважно діди й дурні»⁵⁹². Але, розпинаючи панівний клас, у цьому есеї він робить виняток для нового прем'єр-міністра. «Поки Черчиллів уряд певною мірою не поклав цьому край, вони незмінно робили інтуїтивно неправильні речі аж із 1931 року»⁵⁹³.

Зважаючи на свої соціалістичні нахили, Орвелл сам був здивований, наскільки прихильно ставиться до Черчилля чи не всю війну. «Показово, що у хвилину лиха людиною, яка здатна згуртувати націю, став Черчилль, консерватор аристократичного походження»⁵⁹⁴, — написав він згодом у воєнні роки.

До того ж дивовижно, що Черчилль поділяв Орвеллів погляд на класові проблеми. Останній якось назвав себе «торі-анархістом»⁵⁹⁵, у той час як Черчилль був анархічним торі, який відколовся від партії в 1904 році. Він повернувся до неї в 1924 році, але консерваторам і досі було з ним некомфортно. Він ніколи не був достатньою мірою правим для них.

Класові питання завжди, здавалося, чаїлися на тлі війни, виринаючи на поверхню в найневчасніші моменти. У декого з британців^{xxiv} були підозри⁵⁹⁶, що аристократія, серед якої було багато симпатиків фашизму, не повністю варта довіри. Вільям Джойс⁵⁹⁷, нацистський пропагандист, отримав від британців прізвисько «лорд Хоу-Хоу»^{xxv}, попри те що не належав до аристократії, а народився в Брукліні, у Нью-Йорку.

Обоє, і Черчилль, і Орвелл, обережно ставилися до власних класів, розглядаючи їх як частину проблеми. Для Орвелла ця зміна у ставленні сталася, коли він був молодим офіцером колоніальної поліції в Бірмі. Хоч він і вчився в Ітоні, більшу частину свого дорослого життя Орвелл їв, пив і вдягався як представник робітництва. Якось увечері, під час Другої світової війни, він, повернувшись додому, неуважно з їм полумисок варених вугрів, які його дружина приготувала для кицьки, а тваринці згодував картопляну запіканку з фаршем, яку Ейлін залишила для нього. Його друзі й колеги звикли бачити письменника в лантухуватих вельветових штанах, приношеному твідовому піджаку й темній фланелевій сорочці, а також у неналощених черевиках. «Я жодного разу не бачив його в костюмі, чи — байдуже, яка була погода — в капелюсі», — ..

.. шись додому, неуважно з їм полумисок варених вугрів, які його дружина приготувала для кицьки, а тваринці згодував картопляну запіканку з фаршем, яку Ейлін залишила для нього. Його друзі й колеги звикли бачити письменника в лантухуватих вельветових штанах, приношеному твідовому піджаку й темній фланелевій сорочці, а також у неналощених черевиках. «Я жодного разу не бачив його в костюмі, чи — байдуже, яка була погода — в капелюсі», — ..⁵⁹⁹ згадував один із його друзів.

Черчилль почав підозріливо ставитися до власного оточення трохи згодом, коли відчув розчарування поведінкою панівного класу під час сходження Гітлера до влади, а потім — поведінкою аристократів, які опинилися на військових посадах, зокрема генералів армії, а надто командувачів флоту.

Орвелл розумів, що витівки Черчилля, які відчужували від нього аристократів-торі, водночас зміцнювали його репутацію серед інших

^{xxiv} Томас Рікс використовує слово *Britishers*. Авторську примітку з цього приводу див у кінці книжки.

^{xxv} Зневажливе прізвисько Вільяма Джойса — лорд Хоу-Хоу (*Haw-haw*) — пародіювало його вимову, притаманну вищим щаблям англійського суспільства.

класів. «Для популярного лідера в Англії серйозний недолік — бути джентльменом, яким Черчилль... не є»⁶⁰⁰, — писав він у 1943 році. Черчилля вважали вискочнем, хвальком, ренегатом, який зрадив дві партії, і, можливо, найгірше — напіваамериканцем. Один із Черчиллевих критиків оголосив, що той є «наполовину чужим і повністю неприйнятним»⁶⁰¹.

Коли в 1940 році Галіфакс і інші «старі умиротворювачі», як назвав їх історик сер Макс Гастінгс, переконували Черчилля, що варто замислитися над проведенням мирних переговорів із німцями, прем'єр-міністра підтримали члени уряду від лейбористів — Клемент Еттли й Артур Грінвуд⁶⁰². Черчилль не забував про підтримку отриману від лейбористів, — принаймні допоки не завершилася війна в Європі, і він знову дозволив собі поринути в партизанську політику, собі на лихо.

Рішуча налаштованість Черчилля проти будь-яких мирних перемовин із Гітлером, певно, теж мала в собі класовий елемент. Усім було відомо, що дехто з видатних представників аристократії був поблажливим до Гітлера, тому абсолютистська риторика Черчилля, імовірно, містила в собі приховану обіцянку середньому класу й робітництву, ба навіть бідності, що він не допустить зради. Чарльз Персі Сноу, син церковного органіста, пригадував, як у 1940 році його підбадьорив Черчиллів виступ. «Він був аристократом, але ладен був пустити світом власний клас і друзів, і всіх інших також, якщо це буде ціною, за яку можливо врятувати країну. Ми повірили йому. Біднота вірила, коли його голос лунав над лондонськими нетрями тими літніми вечорами 1940 року»⁶⁰³.

А **

І Черчилль, і Орвелл могли бути напрочуд упертими, ба навіть жорстокими у своїх міркуваннях щодо воєнних питань. Цього можна було очікувати від Черчилля, але читати Орвеллів запис у щоденнику, датований 1941 роком, що Англії слід було б допустити голод в окупованій Франції з політичних причин, доволі дивно. «Найрозумнішим було б дочекатися, поки Франція опиниться на межі голоду, а потім похитнеться уряд Петена, атоді надіслати їм значну партію харчів в обмін на якісь істотні поступки, наприклад, передачу важливих одиниць французького флоту. Будь-яка подібна політика зараз, звісно, просто немислима»⁶⁰⁴, — підсумовував він і робив висновок: — Люди не страждають від докорів сумління, коли б'ються за те, у що вірять»⁶⁰⁵.

Орвелл також сподівався, що будинки багатіїв, які втекли із заможних західних районів Лондона у свої заміські маєтки, будуть реквізовані владою, аби забезпечити прихисток для мешканців Іст-Енду, які залишилися без даху над головою через німецькі бомбардування. Водночас він із сумом визнавав, що «та багата свинота має ще достатньо влади, аби цьому запобігти»⁶⁰⁶. Це

змусило його повернутися до переконання, що врешті біднота повстане проти такого ставлення. «Коли бачиш, як поводяться багатії, коли ситуація поступово перетворюється на революційну війну, мимоволі згадуєш Санкт-Петербург 1916 року», — писав він⁶⁰⁷. Проте навесні 1941 року Орвелл почав ревізію власних поглядів щодо перспектив революції в Англії. «Перечитуючи початок цього щоденника, — записав він із квітня, — я бачу, як мої політичні прогнози спростовувалися, але революційні зміни, на які я сподівався, все одно відбу- . . . 608

ваються, хоча й повільніше» .

Орвеллів досвід служби поліціантом у Бірмі й провідником підрозділу під час громадянської війни в Іспанії зробили його непоганим аналітиком бойових дій, принаймні на тактичному рівні — він умів бачити те, що ховалося за пропагандистськими військовими зведеннями.

Двадцять другого квітня 1941 року він залишив у щоденнику скептичний запис із приводу оптимістичних повідомлень про буцімто успіхи британських військ у Греції. «Мене найбільше непокоїть повторюване твердження, що ворог зазнає суттєвих втрат, що вишикувані лавами німці нібито наступають, а ми косимо їх пачками і все таке інше. Те саме казали під час Битви за Францію»⁶⁰⁹. Певна річ, через два дні очолювані британцями війська союзників

почали відступати з Греції, утративши 12 тисяч солдатів — частково вбитими, але переважно полоненими, — а також багато танків і важкої техніки.

У серпні того самого року Орвелл цілком істинно передбачив: «Ми ведемо довгу, жакливу, виснажливу війну, протягом якої всі ставатимуть дедалі біднішими»⁶¹⁰. На цьому, без жодних пояснень, він припинив робити записи в щоденнику майже на півроку.

* * *

Дехто з Черчиллевих старших військових радників нарікав, що саме Черчилль знесилює їх найдужче. Проте він часто знав краще за них, як треба використовувати потужність британської військової машини. У квітні 1941 року він наказав командувачу британського ВМФ на Середземному морі, адміралові Ендрю Каннінгему, завадити постачанню німецьких військ через Тріполі. Черчилль запропонував затопити один чи два кораблі, аби перекрити доступ до гавані міста. «Ей Бі Сі», як називали Каннінгема, відкинув цю ідею. Тоді Черчилль зауважив, що доведеться проводити обстріл із кораблів, указавши керівництву Каннінгема, що в разі, якщо моряки не почнуть діяти, вони «всіх підведуть»¹¹¹. Каннінгем заперечив, що цей рейд може спричинити колосальні втрати серед британських моряків, після чого безславно відступив до Лівії. На його подив, якимось уранці йому вдалося обстрілювати порт протягом 42. хвилин, не втративши жодного

британського корабля чи бійця внаслідок ворожого вогню.

За результатами цієї місії без втрат Каннінгем написав Черчиллю роздратоване повідомлення; «Один раз нам це вдалося, але винятково тому, що німецька авіація була зайнята іншим, — зазначав він. — Ми завдали несподіваного удару. Усьому середземноморському флоту знадобилося п'ять днів, аби досягти того, з чим ескадрилья важких бомбардувальників, базована в Єгипті, могла би впоратися за кілька годин. До того ж флот під час цієї операції зазнав суттєвого і, на мій погляд, невинновданого ризику»⁶¹¹.

Це було зухвале послання — і, мабуть, нерозважливе для адмірала, який вирішив просвітити прем'єр-міністра щодо можливості авіації наземного базування. Черчилль озброївся фактами й відкрив вогонь у відповідь:

Вам слід було отримати точнішу інформацію, бо без неї неможливі жодні судження. Начальник штабу впс каже, що сумарну вагу тих снарядів, якими ви впродовж 42 хвилин обстрілювали Тріполі, а саме 530 тонн, ескадрилья бомбардувальників Wellington, розташованих на Мальті, могла б скинути за ю з половиною тижнів, а ескадрилья Stirling з Єгипту—приблизно за 30 тижнів⁶¹³.

Після цього Черчилль не тримав зла на Каннінгема. Він захоплювався крутим норовом адмірала і, віддаючи перевагу військовим командирам, які залюбки проводять наступ, за два роки зробив його очільником Королівського флоту.

Як військовий офіцер, що працював у постійному близькому контакті з Черчиллем, генерал Алан Брук, голова Імперського генерального штабу, брав на себе головний удар Черчиллевого характеру. Брук походив з Ольстера, тому був дуже практичний, до того ж мав значний воїнський талант і почасти через нього перескочив через половину щаблів на сходах військових звань під час Другої світової війни. У своїх щоденникових записах він змальовує Черчилля не шляхетним рятівником нації, а п'яненьким марнословом, нічні теревені якого під час Другої світової радше підривали бойові спроби військових, ніж допомагали їм.

У 1941 році він записав у щоденнику, що під час наради пізно ввечері Черчилль продемонстрував «найжахливіший вибух поганого настрою; нам сказали, що ми нічого не робимо, лише руйнуємо його плани, що в нас немає власних ідей, а варто йому озвучити якусь свою, ми відповідаємо самими запереченнями... Лише Бог відає, де ми були би без нього, але й те, де ми через нього опинимося, теж знати лише Богові»⁶¹⁴.

Генерал, пристрасний орнітолог, у лютому 1942 року написав, що «наради з Черчиллем нагадували перебування в клітці з папугами»⁶¹⁵. Черчилль до військового командування ставився не надто поблажливо. Брук нарікав на його роздратовані заяви на зразок: «У вас немає жодного генерала, який здатний виграти битву, ні в кого з них немає жодних ідей — то що, ми постійно маємо зазнавати поразки?»⁶¹⁶.

Адмірала теж отримували на горіхи. Черчилль, розчарований їхньою озвученою на початку війни пропозицією піти

з Середземного моря, настирливо нагадував: «Бойові кораблі призначені для того, щоб опинятися під вогнем»⁶¹⁷.

На професійний погляд Брука, Черчиллеві дії підпадали під такий вирок: «Розробка стратегії не була сильною стороною Вінстона». Цей висновок був зроблений не зопалу, а за кілька років, під час поміркованих післявоєнних роздумів. Черчилль, як писав Брук у щоденниках, опублікованих через багато років, «віддавав перевагу діям на інтуїції й імпульсі... Його воєнні плани й ідеї варіювалися від найгеніальніших задумів до найшаленіших і надзвичайно небезпечних. Аби переконати його відмовитися від них, потрібні були надлюдські зусилля, і це ніколи не вдавалося зробити до кінця, адже він був схильний повертатися до своїх ідей знову й знову»⁶¹⁸.

Але всі ці звинувачення, хай навіть справедливі, виявляються, якщо оцінювати їх зважено, непринциповими. Черчиллю під час війни до вподоби була фраза «рівень подій»⁶¹⁹, яку він іноді використовував, аби збагнути, чи офіційна особа розуміє контекст, у якому працює. Брук у своїх судженнях постійно ігнорує той факт, що на найвищому рівні війни Черчилль був першокласним стратегом. Прем'єр-міністр, на відміну від свого генерала, пречудово збирав фрагменти війни, наче пазл, поєднуючи різні театри воєнних дій і нації. Черчилль не лише вмів зважувати тактичні й політичні перепони в якусь конкретну мить, а й прораховувати їхні наслідки на кілька років уперед. Черчилль розумів, а Брук — ні, що «у великій війні неможливо відокремити військові справи від політичних». Він писав: «На вершині влади вони зливаються воєдино... Тому значна частина літератури про це трагічне сторіччя викривлена під впливом ідеї, мовляв, на війні мають значення лише воєнні міркування і що ясний професійний погляд солдатів був -

■ бго затьмарений утручанням політиків»

Найкраще пояснення свого підходу до вибудовування великої стратегії Черчилль дав у своєму, з усіх боків чарівному, нарисі про любов до аматорського живопису. «Намалювати картину — це все одно, що битися на війні, — пояснював він. — Принцип той самий. Це завдання того самого характеру, що й розгортання довгого, переконливого, внутрішньо логічного аргументу. Це теорема, у якій може бути і кілька, і багато елементів, проте всі вони підкорюються єдності задуму».

Черчилль краще за своїх генералів відчував єдність задуму у військовій царині — себто розумів, як пов'язати в одне авіацію, флот і наземні війська таким чином, щоб у сукупності вони були потужнішими, ніж окремо одне від одного. Він, наприклад, був переконаний, що його генерали в Єгипті були неспроможні вико-

ристати флот, аби підтримати піхоту вогнем, а також забезпечити постачання уздовж узбережжя Північної Африки, а тому гнівався в службовій записці 1940 року: «Це злочин — мати морські сили й не використовувати їх»⁶²².

Німеччина нападає на СРСР

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року, який став порушенням німецько-радянського пакту, підписаного в серпні 1939 року, змусив Орвелла до розложистих міркувань у щоденнику. Відповідно до традиційної думки й офіційних військових оцінок, що побутували в Британії, Союз, як і попередні цілі нацистів, довго не протримається проти переможної німецької військової машини. «Люди уявляють Сталіна в маленькій крамничці в Патні, де він продає самовари й танцює кавказькі танці», — писав Орвелл. Але він більше за інших вірив у стійкість Рад: «Тверезіші міркування полягають от у чому: якщо до жовтня радянська армія ще існуватиме й боротиметься з Гітлером, то кінець йому [Гітлеру], мабуть, • 62Л настане вже цього річ узимку» .

Того вечора Черчилль привітав СРСР в антинацистському альянсі, сказавши про Гітлера під час промови, яка транслиувалася по радіо:

Ми битимемося з ним на землі, ми битимемося з ним у повітрі, аж поки, з Божою допомогою, не позбавимо землю від його тіні, а народи — від його ярма. Усі люди й усі країни, що борються з нацизмом, отримають нашу допомогу. Усі люди й усі країни, які стануть біля Гітлера, — наші вороги... Отже, ми маємо надати будь-яку можливу допомогу Радянському Союзу⁶²⁴

Орвелл у своєму щоденнику із захватом відзначив, що Черчилле-ва промова була «дуже доброю»⁶²⁵.

Також Орвелл був вражений, як швидко вірні позиції партії комуністи намагатимуться стерти спомин про угоду Сталіна

з Гітлером⁶²⁶, не згадуючи її в офіційній радянській історіографії. Натомість вони почнуть вимагати, аби Сполучені Штати Америки й Англія «негайно відкрили Другий фронт», щоб зменшити тиск німців на Радянський Союз. Цей ідеологічний контроль над основними фактами, що розпорошує минулі події в «дірі пам'яті», як він це назве, стане головною темою, коли через сім років він писатиме «1984».

Орвелл: пропагандист

Зрештою Орвелл знайшов спосіб підтримати військові зусилля країни: у серпні 1941 року він почав працювати у службі іноземного мовлення ввс. Понад два роки у відділі мовлення на Індію він був залучений у пропаганду, яку засуджував більшу частину свого письменницького життя. Знову, так само як колись у молоді літа, коли вирішив служити в колоніальній поліції, Орвелл присвятив себе роботі, яка глибоко суперечила його натурі.

Не дивно, що Орвеллові на службі було дуже незатишно, тим паче, що частиною його обов'язків було презентувати військові зусилля якнайвигодніше — а це в 1941-1942 роках було не так уже й легко. У січні 1942 року під час програми він виголосив: «Доволі сумнівно, щоб таку міцну фортецю, як Сінгапур, можна було взяти штурмом»⁶⁴⁷.

Певна річ, він намагався забезпечити підтримку зусиль британців в Азії, де Індії погрожувала Японія, і багато хто погодився з його аналізом. Проте він помилився, і стрімке падіння острівної фортеці Сінгапур лише кілька тижнів після того стане однією з найжахливіших поразок у війні. Згодом Орвелл вирішив віддати належне Черчиллеві, який виголошував погані новини особисто, не змушуючи це робити інших⁶²⁸.

Після провалу Дьєппського рейду, ще однієї з найтяжчих невдалих операцій, Орвелл щосили намагався змалювати результати як нічию, з «важкими втратами з обох боків»⁶²⁹. Це було неправдою. Дьєпп був розгромом, і Орвелл майже напевно про це знав чи принаймні підозрював.

Як ведучий, він користувався перемінним успіхом, частково через ушкоджені голосові зв'язки й почасти тому, що його

внутрішній світ робив Орвелла поганою кандидатурою на роль виразника позицій уряду. Джон Мюрріс, голова японського відділення ввс, який працював поряд з Орвеллом, пригадував, що той «чудово писав, але був поганим оратором, ще й затинався; навіть у приватній розмові він кепсько висловлював власні думки й часто нездатний був дібрати потрібного слова. Його щоденні ефіри були гарно написані,

але виголошував він їх понуро й монотонно»⁶³⁰.

І справді, Орвеллова проза була, як завжди, потужною. От, наприклад, фрагмент незначущого, майже забутого відгуку про «Макбета» — цей відгук він написав у 1943 році:

«Гамлет» — це трагедія людини, яка не знає, як скоїти вбивство.

«Макбет» — це трагедія людини, яка це знає... «Макбет» — єдина із

Шекспірових п'єс, де лиходій і герой є однією й тією самою особою»³¹.

Ввс любила Орвелла дужче, ніж він її, «Гарна, тонка, правильна робота, — значилося в його першій щорічній атестації. — Він має тверді переконання, але не вважає принизливим для себе дослухатися до порад»⁶³¹. Його рекомендували до підвищення на кар'єрних сходах і надбавки до зарплатні.

Лле у ввс Орвелл ніколи не почувався у своїй тарілці. Приблизно в той самий час він писав у щоденнику: «Тутешня атмосфера — це щось середнє між школою для дівчаті божевільнею, і все, що ми зараз робимо, — марне, якщо не гірше»⁶³¹.

У його щоденнику немає нарікань на серйозне редагування чи цензуру. Радше вже його засмучувала загальна некомпетентність й відкриття, що в корпорації набагато менше закордонних слухачів, ніж завжди вважалося. Це змусило його замислитися, чи є в його роботі взагалі якийсь сенс. «Те, що вражає на ввс... це не так моральна убогість чи повна марність того, що ми робимо, а відчуття розчарування, неможливість домогтися реалізації будь-чого»⁶³⁴, — додав він через три місяці. — Нічого не відбувається, крім постійної метушні». Йому подобалося бути в штаб-квартирі ввс лише рановранці, коли прибиральниці замітали в коридорах, співаючи в унісон. «Величезна їхня армія прибувала одночасно, і вони сиділи у приймальні, очікуючи, поки їм видадуть вініки; гвалт стояв, наче у вольєрі з папужками. А потім звучав просто дивовижний хор, коли всі вони співали, замітаючи

проходи. Атмосфера в цей час у цьому місці зовсім інша, ніж пізніше протягом дня»⁶³⁵.

Єдиною перервою під час роботи на ввс була Орвеллова відпустка у Вустерширі, де він рибалив на Северні⁶³⁶. У ранньому романі «Ковток повітря» оповідач виголошує фразу, яка могла би бути автобіографічною для Орвелла: «Повертаючись подумки в минуле, я не можу згадати нічого, що надихало б мене так само, як риболовля. Решта порівняно з нею здається чимось не надто важливим, навіть жінки»⁶³⁷.

Орвелл полюбляв рибалити, але рибалка з нього був не дуже — за два тижні на Северні він майже нічого не впіймав, крім плітки, дрібної риби⁶³⁸.

Можливо, найважливішим результатом роботи Орвелла на ввс було те, що вона посилила його недовіру до державного контролю над інформацією. «Будь-яка пропаганда бреше, навіть та, що каже правду»⁶³⁹, — записав він у 1942 році, сформулювавши парадокс, який стане головною темою в «1984». Він насмішкувато назве кімнату тортур із цього роману «Кімнатою 101» — саме такий номер мала кімната нараду будівлі ввс у Лондоні, розташована за адресою Портлепд-илейс, 5S, де він нудився до смерті під час засідань.

Також він, очевидно, підозрював, що його теребені про Шекспі-ра й Джерарда Менлі Гопкінса*. хай які вдумливі, не були істотним внеском у лосині зусилля.

Орвелл почав замислюватися над повоєнним світом. Це було спричинене тим, що він знав про Гітлера й Сталіна, і тим досвідом, який він отримав в Іспанії. Ще на початку війни, задовго до того як у неї вступили Сполучені Штати Америки, Орвелл непокоївся, яким стане світ після цього конфлікту. Навесні 1941 року він висунув припущення, що тоталітаризм може поширитися скрізь.

Важливо усвідомлювати, що цей контроль над думками є не лише від'ємним, ай додатним також. Він не лише забороняє вам висловлювати — ба навіть мати — певні думки, але й приписує, що ви мусите думати, створює для вас ідеологію, намагається керувати ва- -

ШИМ емоційним ЖИТТЯМ—

З усіх цих побоювань народяться дві його найпотужніші книжки.

Розмірковуючи про вихід з ввс, Орвелл познайомився з Девідом Астором, третьою дитиною Ненсі й Волдорфа Асторів. Девід віддалився від своєї надміру владної матінки, яка якось зазначила, що п'ятеро дітей від Волдорфа «були зачаті без насолоди й народилися без болю»⁶⁴¹. Один із нащадків згадував, що їй подобалося доводити дітей до сліз. Вона була дуже незалежною й стала першою жінкою — членкинею парламенту. Коли молодий Девід навчався в Оксфорді, він зрікся її віри у християнську науку^{xxvi} і підтримки політики умиротворення.

Ліберальніший за більшість своєї родини, Астор працював у газеті *Observer*⁶⁴², що належала його батькові, і шукав хороших дописувачів, аби подарувати їй нове життя. Попередній редактор звільнився через незгоду з Асторами стосовно ведення війни Черчиллем. Астор спромігся реанімувати газету⁶⁴³, подвоївши її наклад уже під час свого першого десятиліття на чолі видання.

«Коли ми з ним познайомилися, він одразу дуже мені сподобався»⁶⁴⁴, — пригадував Астор Орвелла. — Мені до вподоби все, що я в нього читав, але він зовсім не був широко відомим. Він був радше есеїстом і чимось займався на ввс, але відомою постаттю не став». Астор замислився, щоби зробити Орвелла військовим кореспондентом, але медичний огляд виявив, що Орвеллове здоров'я «не дозволяє йому працювати за кордоном через стан органів грудної клітини»⁶⁴⁵. Натомість Орвелл, полишивши нарешті ввс, упродовж кількох років регулярно писав книжкові огляди для *Observer*. Дружба з аристократом Астором — така нетипова для Орвелла — триватиме все його життя й сприятиме народженню головного твору. Астор допоможе йому знайти місце для написання роману «1984». За декілька років він знайде для нього ділянку на цвинтарі.

^{xxvi} Християнська наука — паракхристиянське релігійне віровчення, засноване в 1879 році Мері Бейкер Едді

¹ Джерард Менлі Гопкінс (1844—1889) — англійський поет і католицький священик

9 Поява американців

7947-7942

аліт японців на Перл-Гарбор 7 грудня 1941 року викликав у Черчилля мало не екстаз — світову війну виграно!

Характерно, що реакція його головного військового радника, генерала Брука, на цю новину була значно зашоренішою. У своєму щоденнику генерал нарікав, що попередні 45 годин роботи його підлеглих були «змарновані».

«У цьому й полягала відмінність між гарним штабним офіцером і державним діячем світового рівня», — висновує Рой Дженкінс⁶⁴⁶.

У Черчилля бомбардування Перл-Гарбора викликало радість, яку він насилу приховував, навіть коли писав про це через вісім років. Фрагмент мемуарів, у якому він не стримує емоцій, звучить як осанна.

Англія житиме, Велика Британія житиме. Співдружність націй та імперія житимуть.. Ми не будемо стерті з лиця землі. Наша історія не дійде кінця. Можливо навіть, нам особисто пощастить уникнути смерті. Доля Гітлера вже вирішена. Доля Муссоліні вирішена. Щодо японців, то їх зітруть на порох. А решта залежала тільки від належного застосування наших переважних сил⁶⁴⁷

Власне, на цьому етапі війни Черчилль розв'язав дві головні стратегічні задачі: продовження участі Британії у війні і залучення до неї Сполучених Штатів Америки. Місія, про яку він згадував у розмові із сином під час гоління півтора року тому, була виконана.

Але попри це, протягом наступних чотирьох років на нього чекало багато важкої роботи щодо підтримки стосунків з американцями. Його наступним кроком було переконатися, що Сполучені Штати дотримуватимуться стратегії «Спочатку Європа»,

відповідно до якої головною метою війни був розгром Гітлера. Черчиллеві треба було домогтися цього, не демонструючи надмірної нав'язливості.

Промова Черчилля під час спільного засідання Конгресу сшл 26 грудня 1941 року була визначною одразу з кількох причин. Уже те, що він прийшов виступити на Капітолійському пагорбі, було лукавим ходом. Невілл Чемберлен, якби залишався на посаді голови уряду, такого, найімовірніше, не зробив би, а якби й зважився, то, мабуть, здався б американським законотворцям такою собі сумішню бундючного камердинера й не-кумедної версії Чар-лі Чапліна.

Черчиллеве звернення до Конгресу після Перл-Гарбору було витвором політичного генія. Воно було майстерно структуроване і складалося із чотирьох частин, які можна назвати:

Я

Ми

Вони

Ми проти Них

Черчилль почав з того, що в декількох сотнях слів відрекомендувався Конгресові — і Америці. Перші три абзаци його промови починаються словом «я». Він змалював себе практично одним із них, посилаючись на власне напіваамериканське походження. «Я не можу не замислюватися над тим, що, якби мій батько був американцем, а мати британкою... я міг би потрапити сюди власними зусиллями»⁶⁴⁸ — себто за результатами виборів, а не на запрошення.

Далі він опосередковано зачепив нелюбов американців до аристократів. «Я — дитина Палати громад. У батьківському домі мене привчили вірити в демократію». Потім він ще трохи піддав газу, процитувавши Лінкольна. «Я завжди неухильно орієнтувався на геттісберзький ідеал “уряду народу, для народу і заради народу”».

Завершивши вступ, він привернув увагу слухачів до нового військового альянсу, говорячи про нього мало не поетично. Від «я» він перейшов до «ми». Він привітав залучення Сполучених Штатів у війну й оспівував атмосферу впевненості, яку відчув у Вашингтоні. «Ми в Британії мали таке саме відчуття в найпохмуріші

дні, — зауважив він, тонко натякнувши, що британці воюють уже 16 місяців. — Ми також були впевнені, що все завершиться добре»⁶⁴⁹.

Це перше «ми», авжеж, стосувалося британців. Але вже через два речення «ми» означає британців і американців разом: «Сили, які навалилися на нас, грандіозні. Вони жорстокі й безжальні»⁶⁵⁰. Відтоді,

кажучи «наша сторона», Черчилль має на увазі обидві нації. У його промові вони пов'язані. «Нам потрібно багато чого навчитися в жорстокому мистецтві війни... Ми справді маємо бути вдячними за те, що нам дали так багато часу... Ми робимо найшляхетнішу у світі справу... Ми господарі власної долі... Поки в нас є віра у власні ідеали й непереможна сила волі, порятунок не полишить нас...».

Далі він здійснив короткий огляд воєнної ситуації на суходолі й на морі. Тут Черчиллеві вдалося за допомогою маленької маніпуляції прив'язати майбутнє Британської імперії до майбутнього свободи. Цього зв'язку багато американців не відчували. «Беззаперечний факт, що Британська імперія, ще вісімнадцять місяців тому, на думку багатьох, зруйнована н понівечена, зараз незрівнянно сильніша, і стає сильнішою щомісяця. Нарешті, якщо пробачите на слові, для мене найкращою новиною є те, що Сполучені Штати Америки, згуртовані, як ніколи доти, підняли меч на захист свободи⁶⁵¹».

Черчилль завершив цей фрагмент арією про дурість Японії, яка вирішила воювати одночасно зі Сполученим Королівством і зі Сполученими Штатами. «За кого вони нас мають?»⁶⁵² — спитав він. Це було дуже американське запитання. — *Та вони хоч уявляють, з ким зв'язалися!*». Тут він знову зробив американський і британський народи одним цілим. «Чи можливо таке, що вони не усвідомлюють, що ми ніколи не припинимо протистояти їм, допоки вони не отримають уроку, якого ані вони самі, ані світ ніколи не забудуть?». Цей останній рядок змусив слухачів підвестися й влаштувати овацію. У мемуарах Черчилль задоволено відзначить, що ці риторичні запитання отримали «найгучнішу реакцію»⁶⁵³. Словом, цей виступ був чимось значно більшим за звичайну промову, це був такий собі дипломатичний еквівалент освідчення.

Тієї ночі Черчилль піднявся з ліжка, аби прочинити вікно у своїй кімнаті в Білому домі. Раптом він почав задихатися й поскаржився лікареві, який його супроводжував, що відчуває «тупий

біль у серці, який піддає в ліву руку». Лікар зрозумів, що у прем'єр-міністра стався невеликий серцевий напад⁶⁵⁴, але на словах применшив значення цього, бо, на його думку, Черчиллеві й без того не бракувало клопоту.

Так воно й було. Протягом тижня Черчилль діяв так, наче його пропозиція американцям була вже прийнята й шлюбні стосунки легалізовані. У записці своєму кабінету він відзвітував, що якоїсь миті вирішив: варто поступитися бажанням американців, пояснивши: «Ми вже не самотні, ми у шлюбі»⁶⁵⁵. Людина, яка ніколи нікому не намагалася догоджати, завдала собі клопоту власноруч штовхати крісло президента Рузвельта, коли вони вирушили пити вечірні коктейлі, які готував президент. Це було значно більше, ніж звичайна зустріч можновладців. Черчилль провів у Білому домі два повні тижні. Він вечеряв із Рузвельтом і Гаррі Гоп кіксом тринадцять із чотирнадцяти вечорів⁶⁵⁶.

Упадати біля американського президента зовсім не було для нього так природно, як Черчилль намагався змалювати це й тієї миті, і вже згодом у мемуарах. На ранньому етапі своєї кар'єри він дозволяв собі доволі антиамериканські ремарки, принаймні під час приватних розмов. У 1928 році, після того як президент Джон Калвін Кулідж заговорив, що європейці мусять виплатити Сполученим Штатам Америки військові борги, Черчилль обговорював американців із друзями. «Цього вечора Вінстон доволі вільно висловлювався на адресу США, — писав у своєму щоденнику Генрі Джеймс Скрімджор-Веддерберн, майбутній граф Данді, який саме тоді гостював у нього. — Він вважає, що американці зухвалі, від самого початку вороже до нас налаштовані, а ще вони бажають домінувати у світовій політиці»⁶⁵⁷.

Своїй дружині Черчилль писав: «Моя кров також закипіла після Куліджевої заяви. Чому вони від нас не відчепляться? Вони вже витрусили з Європи все належне їм до останнього пенні; вони кажуть, що не збираються допомагати; авжеж, вони могли б дозволити нам самим вирішувати власні проблеми». Того ж дня Клементина, яка жила в заміському будинку, відписала йому, аби попередити про чутки, що його буцімто планують пересунути з посади канцлера казначейства на посаду міністра закордонних справ. Вона передбачливо зауважила: «Гадаю, було б непогано, аби

ви перейшли до міністерства закордонних справ, але, боюся, ваша добре відома ворожість до Америки може цьому завадити. Вам варто спробувати зрозуміти й завоювати прихильність Америки, змусивши її полюбити вас»⁶⁵⁸.

У 1940-х Черчилль робитиме саме те, що колись порадила йому його мудра дружина. Можливо, найщиріший рядок у його мемуарах стосується його співпраці з Рузвельтом: «Я найретельніше плекав свої особисті стосунки з ним»⁶⁵⁹.

Черчиллеві невластиво було підлещуватися, але він робив це, бо мусив. Це була воєнна необхідність, але вдома колеги все помічали й несхвально кривилися. «Ми надто вже упадаємо перед американцями, — сердився королівський свояк. — Нещодавні телеграми П[рсм'єр]- М[іністра] Франкліну! Д[елано] Рузвельту] аж нудотні через свою сентиментальну й підлабузницьку облесливість»⁶⁶⁰.

Орпеллопа реакція на Перл-Гарбор значно скептичніша щодо американців. У топ час як серед лондонців посилилися прорада- ські настрої, зауважив він, «відповідного посилення проамери- капських сентиментів немає, радше навпаки». Причина, пояснював він, утому, що «наш новий альянс просто зробив очевидним потужний антиамериканізм пересічного вузьколобого середньо- ббі го класу».

Хай там як, але втому, що стосувалося американців, Орвелл наче помінявся ролями з Черчиллем. Він став романтиком, що ігнорує факти, а Черчилль — упертим реалістом.

«Цивілізація Америки хіх століття була капіталістичною в найкращому її прояві»⁶⁶¹, — якось зауважив Орвелл. На його думку, Америка початку 1800-х була чимось на зразок лібертаріанського раю для робітництва. — Держава заледве існувала, церкви були слабкі й проповідували нарізно, а вільної землі було більш ніж достатньо. Якщо тобі не подобалася робота, можна було просто зацідити босові в око й податися далі на захід»⁶⁶³. Певна річ, Орвел- лове захоплення тими нестримними днями американської історії багато в чому було поглядом білого чоловіка. Свобода й можливості, які мали темношкірі, індіанці й жінки, були значно меншими за оспівані ним.

На початку свого творчого шляху, у 1930-х, Орвелл розмірковував над написанням біографії Марка Твена⁶⁶⁴, але не зміг знайти

зацікавленого в цьому проекті видавця. Черчилль також замолоду замислювався над книжкою про Америку — це мала бути історія американської Громадянської війни. Ще юнаком він вирушив у своє перше лекційне турне Америкою, і в аудиторії його представив хМарк Твен⁶⁶⁵.

Серед Орвеллових улюблених письменників було три американці: хМарк Твен, Болт Вітмен і Джек Лондон⁶⁶⁶. На Орвелла не справило надмірного впливу знущальне змалювання Сполучених Штатів XIX століття ще одним його улюбленим автором, Чарльзом Діккенсом. «Мартін Чезліт», роман, що базувався на Діккенсовій подорожі Сполученими Штатами в 1842 році⁶⁶⁷, описував Америку як націю «доларів, демагогів і барів^{XXVII}», жорстоку й глибоко лицемірну, яка розводилася про честь, свободу й волю, а сама тримала в рабстві мільйони людей,

Схоже, Орвелла не надто цікавили сучасні йому Сполучені Штати. «У нього бул цікавезнл “біла пляма”⁶⁶⁸», яка стосувалася Америки, — зауважував письменник Крістофер Гітченс, який загалом боготворив Орвелла. — Він жодного разу не відвідував США й майже не цікавився ними ... Америка, інакше кажучи, була масштабним винятком в Орвеллових візіях про століття, у якому він жив».

Британський антиамериканізм лише посилювався, коли до країни ринули навали американських солдатів. У 1943 році 66 конвоїв доправили на острів 681 тисячу військовослужбовців. «Дедалі біль-

шало американців на вулицях, — згадувала одна з мешканок Лондона. — Вони гукали одне одного химерними бойовими закликами червоношкірих і влаштовували бейсбольні матчі в Грін-парку». У травні 1944 року, напередодні висадки десанту союзників у Нормандії, американська військова присутність у Британії сягнула максимуму — вражаючого числа у 1,6 мільйона людей.

Час від часу Орвелл відчував нюанси британської політики краще за Черчилля, і саме це, схоже, відбувалося на початку 1942 року. Прем'єр-міністр повернувся після своїх успішних відвідин Америки й побачив, що в Палаті громад заворушення, її члени вголос розмірковують, чи не на часі, бува, зміни у військовому

командуванні. Це був складний момент для Черчилля, адже більшість новин, що надходили з фронту, були поганими, і він підозрював, що найгірше ще попереду. Після понад двох років війни британці зазнали низку болісних поразок. Британські експедиційні війська (British Expeditionary Forces, BEF) мусили відступити з європейського континенту на заході (Франція й Бельгія) й півночі (Норвегія), а також на південному сході (Греція), ще й втратили Дакар у Африці. У Лондоні ходив сумний дотеп, що BEF насправді розшифровується як «Back Every Fortnight» («Відступаємо що два тижні») ⁶⁷⁰. Британські сили похитнулися й під натиском японців у Східній Азії.

Черчилль ризикнув влаштувати в Палаті громад дебати щодо війни і потім виставити на голосування питання, чи довіряють йому як лідеру. «Останнім часом з Далекого Сходу надходило дуже багато поганих новин, і я вважаю цілком імовірним з причин, які я зараз поясню, що їх надійде ще більше, — так він завбачливо почав власний виступ. — За цими поганими новинами ми побачимо багато серйозних помилок і слабких місць, у прогнозуванні й у діях. Піхто не вдаватиме ані на мить, що такі нещастя не мають під собою помилок і недоліків»⁰ Він запропонував своїм опонентам скористатися цією миттю на повну, і варто зауважити, що стиль його промови був дуже буденним. «Нікому не треба аж надто добирати вислови під час дебатів чи тремтіти від переляку під час голосування», — заявив він.

Дебати, які час від часу ставали дуже різкими, тривали три дні. «Який сенсу тому, що прем'єр-міністр підводиться й каже, що він нібито задоволений своєю командою, а якщо були якісь помилки, то винуватити треба лише його? — знущально зауважував першого дня Герберт Вільямс, один із консерваторів. — Він — єдина людина в цій країні, задоволена своєю командою».

Йому вторував Томас Секстон, лейборист. «Народ нашої країни спантеличений. Немає сенсу заплющувати на це очі. Люди збентежені через надії, які їх змусили плекати за час війни — надії на Норвегію, надії на Грецію, надії на Крит, надії на Малайю».

Інший член парламенту звинуватив Черчилля в «диктатурі» і в тому, що той керує країною «за допомогою поєднання деспотизму й патерналізму».

На завершення дебатів Едвард Тернуор, старий прихильник Чемберлена, заявив, що голосування взагалі-то немає сенсу. «Зараз у Палаті надто великі заворушення, і жодне голосування їх не вгамує, — зауважив він. — Лише одне здатне гарантувати це — факти й результати, сприятливіші для нашої мети, ніж ті, які ми маємо за останні кілька місяців».

Коли все завершилося, Черчилль підвівся й знову звернувся до Палати. ■

Я не перепрошуватиму, я не виправдовуватимусь, я нічого не обіцятиму.

Жодним чином я не намагаюся применшити відчуття небезпеки й негараздів, які наближаються, — як маленьких, так і значних. Але водночас я висловлюю впевненість, міцну, як ніколи доти, що ми завершимо цей конфлікт способом, який відповідає Інтересам нашої країни і майбутньому цього світу.

Я завершив.

На цьому моменті він опустил руки, розгорнуті долонями вперед, «аби прийняти стигмати», як прокоментував Гарольд Ніколсон⁶⁷². Відтак Черчилль заявив парламентарям: «Нехай кожен зараз діє відповідно до того, що вважає своїм обов'язком, як підказує йому серце й сумління»⁶⁷³. Голосування він виграв з результатом 464 проти 1.

У середині лютого 1942 року й справді впав Сінгапур. Кінець його був стрімким і моторошним. Сінгапур був видатним символом, бастионом британської імперської могутності в Південно- Східній Азії, але командувач британського війська здався меншим за чисельністю силам японців лише за тиждень протистояння. Близько 85 000 солдатів союзників потрапили в полон. Цю подію Черчилль згодом скрушно назвав «найтяжчою катастрофою І найбільшою капітуляцією в британській Історії»⁶⁷⁴.

Орвелл захоплювався Черчиллем, проте цього разу розгром був таким серйозним, що він засумнівався, що Черчилль зможе залишитися на посаді прем'єр-міністра. «До падіння Сінгапуру можна було вважати, що народні маси люблять Черчилля й не люблять решти його уряду, але протягом останніх місяців його популярність неабияк обвалилася. На додачу до цього проти нього налаштоване праве крило торі (торі загалом завжди ненавиділи Черчилля, хоча

протягом тривалого часу змушені були це приховувати), — написав він і зробив висновок: — Я не став би розраховувати, що Черчилль ще багато місяців протримається при владі»⁶⁷⁵.

Сам Орвелл, який давно відчував, що загруз у ввс, вирішив звільнитися. Він усвідомлював, що на цій роботі у край завантажений, але діяльність його непродуктивна.

Тепер я роблю нотатки в цьому щоденнику значно рідше, ніж раніше, бо в мене буквально немає ані хвилинки вільного часу. І при цьому я не роблю нічого, що не було б марнотою, і затон час, який гаю, маю результатдедалі менший. Схоже, це в усіх таю найжахливіше відчуття розчарування, відчуття, що ти просто робиш дурниці, якісь геть тупі речі... які насправді аж ніяк не допомагають і не справляють жодного впливу на воєнні зусилля, але позиціонуються необхідними тією величезною бюрократичною машиною, бранцями якої ми всі є⁶⁷⁶.

Навіть Орвеллова спроба вирощувати врожай зазнала невдачі — він вирішив, що картопля буде в дефіциті. Проте врожай картоплі у Британії в 1942 році, зазначив він у тому-таки похмурому щоденниковому дописі, був «гігантським». Його спроби вирощувати городину не мали жодного сенсу.

Орвелл знав, що мусить зайнятися чимось іншим, замість роботи на ввс, але не знав до пуття, чим саме. Водночас життя не було аж таким безпросвітним. Його небіж Генрі Дейкін, який гостював у них із Ейлін три місяці, пригадував, як Орвелл узяв його з собою на показ «Золотої лихоманки» Чарлі Чапліна, яку демонстрували у відредагованій, перемонтованій і тепер уже озвученій версії. «Він аж заходився реготом, гучніше за решту в залі», — згадував Дейкін.

Нормальний розклад життя в будинку Орвеллів був такий. Зранку вони з дружиною снідали й вирушали на роботу. Увечері він зазвичай ішов у свою кімнату й писав. «Ейлін не дуже дбала про власну зовнішність, але вона була дуже гарненька й надзвичайно приязна», — згадував Дейкін. Подружжя чудово жило разом і завжди було лагідне одне до одного й до мене»⁶⁷⁷.

Дейкін зауважив, що Ейлін завжди вдягала чорний жакет, навіть під час готування їжі й за столом. Мабуть, у той період часу вона була в глибокій депресії. Леттіс Купер, її колежанка, казала,

що після того, як брат Ейлін загинув під Дюнкерком, «вона часто повторювала, що їй все одно — жити чи вмерти. Вона постійно товмачила це»⁶⁷⁸.

Під час війни Орвелли полишили свій сільський будиночок. Обоє працювали в Лондоні й пережили сотні нальотів Люфтваффе. Вони переїжджали з однієї квартири до іншої, зокрема тому, що деякі будинки були пошкоджені під час бомбардувань, часом тому, що дедалі більше багатіїв переїжджали за місто, а тому ставали доступними кращі оселі. Якось, коли Орвелли переїхали на Еббі-роуд у Сент-Джон-Вуд, друзі влаштували для них святкову вечерю з курятиною і навіть дорогоцінною пляшкою кларета. Щойно вони сіли до столу, поряд вибухнула бомба. «Нас підкинуло зі стільців ударною хвилею»⁶⁷⁹, —■ згадував господар Марк Бенні. Він відчув неабияке полегшення, пересвідчившись, що пляшка ціла, так само як і всі присутні. Орвелл хутко видав базовану на класовій теорії версію, чому вони вижили: «Якби ми були в одній із тих халуп за рогом, то зараз були би геть мертві Інкі!».

йй й

Виконуючи посадові обов'язки на батьківщині, Черчилль водночас мусив підтримувати стосунки з американцями під час війни. Деякі великі досягнення недооцінюються, бо їхній творець вдає, ніби вони далися йому легше, ніж було насправді. Прикладом цього можуть бути стосунки Черчилля з Америкою під час Другої світової війни. Англо-американський альянс у ретроспективі легко витлумачити як очевидний, але він був утілений на широчезному й небезпечному мінному полі проблем, які треба було знайти й знешкодити. Американцям не подобалося прагнення Черчилля «відкушувати» сили Німеччини по краєчках, на Середземному морі й у Північній Африці. Цю стратегію Черчилль цілком справедливо захищав — як необхідну, принаймні в 1942 і 1943 роках, аби відтягнути німців з радянського фронту. Що ж до самого Черчилля, то він зневажав американський антиколоніалізм і бачив частину свого завдання під час спілкування з американцями в тому, щоб «змусити їх стикнутися аполітичними проблемами, щодо яких вони мають стійкі переконання, але замало до-свіду»⁶⁸⁰, — наприклад, майбутнім Британської імперії, зокрема

британці цього не подужають. Він заявляв Черчиллеві: «Я знаю, ви не заперечуватимете проти моєї повної відвертості, тому скажу вам, що, на мою думку, я сам здатний краще дати раду Сталіну, ніж усе ваше Міністерство закордонних справ чи мій Державний департамент. Сталін ненавидить вас, великих цабе, до глибини душі»⁶⁸². У цьому сенсі Рузвельт неабияк переоцінював власні можливості. Сталін був неперевершеним майстром контролю, не лише у веденні війни, але й у визначенні того, яким буде повоєнний світ. Коли американців і англійців шокувало холодне, підозріливе ставлення Сталіна, Черчилль пояснив Рузвельтові: «Радянська машина абсолютно переконана, що може всього домогтися

за допомогою брутальної сили»⁶⁸³. Цей коментар міг би зробити Орвелл.

Черчилль часто змушений був прикушувати язика. У квітні 1942 року Рузвельт надіслав йому поради, як слід вчинити щодо Індії. Черчилль накидав чернетку роздратованої відповіді, яка починалася зі слів: «Я дуже збентежений вашим листом»⁶⁸⁴. Далі він погрожував, що піде з поста прем'єра через це питання. Але відклав цього обуреного листа й написав іншу відповідь, яка починалася зі слів: «Я дуже уважно прочитав ваше мудре послання». У цій зміні відчувається майже електризуючий психологічний заряд.

Попри те що він був переконаним антиімперіалістом, Орвелл поділяв ставлення Черчилля до порад американців щодо Індії. У своєму щоденнику він записав: «Проблема полягає в нетактовних заявах американців, які роками товмачили про “свободу для індусів” і британський імперіалізм, аж раптом у них очі відкрилися на той факт, що індійська інтелігенція не надто прагне незалежності, тобто відповідальності»⁶⁹⁵.

Стосунки президента й прем'єр-міністра зміцнилися під час другого Черчиллевого за час війни візиту до Вашингтона, через

шість місяців після перших ВІДВІДИН, коли він виступав перед Конгресом. Недільного ранку 21 червня 1942, року Черчилль, який зупинився в Білому домі, прокинувся у своїй спальні, розташованій навпроти спальні Гаррі Гопкінса. Ще в ліжку прем'єр-міністр переглянув газети, поснідав, а відтак спустився на перший поверх, щоби зустрітися з Рузвельтом у його кабінеті.

Коли Черчилль із Рузвельтом почали розмову, принесли телеграму на рожевому бланку й передали її президенту. Той продивився і, не промовивши ані слова, простягнув її Черчиллеві. «То- брук капітулював, двадцять п'ять тисяч осіб узято в полон»⁶⁸⁶. Для Черчилля це був фізичний удар. Спершу він навіть не повірив. Напередодні ввечері він отримав телеграму з Каїра, у якій його запевняли, що із захисниками фортеці, яка протистояла німцям на лівійсько-єгипетському кордоні, усе гаразд. Фортеця була добре забезпечена, запасів вистачало на три місяці, зокрема був і величезний запас газоліну. Здавалося, у командувача просто не було жодної переконливої причини, аби так швидко здатися.

Черчилль надіслав запит на підтвердження поразки. Отримавши його, він здригнувся. Яку Сінгапурі за п'ять місяців до того, під час облоги війська союзників капітулювали перед меншими за чисельністю нападниками.

Черчилль був у розпачі і, мабуть, заплакав, хоча в мемуарах прямо цього не каже. Натомість він зазначає: «Я не намагався приховати від президента удар, який отримав. То була скорботна мить. Поразка — це одне, ганьба — зовсім інше».

Американці помітили, що він не намагається шукати виправдань. «Він сказав, що все сталося через банально погане керівництво^{Ob7}, — записав у щоденнику військовий міністр Генрі Стімсон. — Роммель перегравав їх у тактичному сенсі, переміг їх і краще озброїв свої війська».

«Що ми можемо вдіяти, аби допомогти вам?»⁶⁸⁸ — спитав Рузвельт, сидючи за своїм столом.

Черчилль скористався слушним моментом. «Дайте нам так багато танків, скільки можете виділити, і якомога швидше спрямуйте їх на Близький Схід».

Був викликаний генерал Джордж Маршалл, голова штабу армії США. Він зауважив, що дати танки англійцям означатиме забрати

Індії. Черчилль підтримав де Голля; Рузвельт ставився до нього нашорошено. Черчилль був спантеличений, що багато американців вважають Китай такою самою важливою країною, як Британія. Після своїх перших відвідин Рузвельта він записав: «Якби я міг одним словом підсумувати той урок, який засвоїв у Сполучених Штатах, це було б слово “Китай”»⁶⁸¹.

Погляди західних союзників на роль Союзу у війні були одним із найгостріших питань. Рузвельт вважав, що може керувати Сталіним, а їх у 1-ї панцерної дивізії, яка щойно їх отримала. «Жахлива річ — забирати зброю з рук солдата», — заявив Маршалл, як пригадував Черчилль. Проте, провадив він далі, «якщо в британців така велика потреба, вони мусять їх отримати». Маршалл також запропонував

знайти й відрядити сотню Ю5-міліметрових самохідних гармат, які нагадували таку собі полегшену версію танків. Близько трьох сотень танків і іншого озброєння незабаром були відправлені. Ба більше, Черчилль в емоційному сенсі отримав перевагу у суперечці, чи очолять американські військові вторгнення до Північної Африки в 1942 році. Проти цього кроку Маршалл і Двайт Айзенгавер категорично заперечували, бо вважали, що він завадить висадці десь у Франції.

Того вечора Черчилль викликав у свою кімнату лікаря. «Тобрук упав, — промовив він. — Мені соромно. Я не можу збагнути, чому Тобрук здався. Більше зо 600 наших людей просто звели руки вгору. Якщо вони не битимуться...»⁶⁸⁹. Він не договорив і впав у крісло.

Вічна вдячність Черчилля американцям за допомогу, яка надійшла в той момент, у його мемуарах очевидна. Він згадує її навіть не один раз, а двічі в одному томі. Але таким самим сильним був біль, який він відчував через другу в 1942 році капітуляцію.

» * л

Черчиллеву прихильність до американців, яка дедалі посилювалася, зовсім не поділяли в Британії інші представники його класу, як праві, так і ліві. Група прорадянських шпигунів у складі Енто-ні Бланта, Кіма Філбі, Дональда Макліна і Тая Берджеса частково керувалася відразою до Сполучених Штатів Америки та їхньої культури. Філбі у мемуарах згадує, що Берджес залюбки публічно пускав «зневажливі шпильки про американський спосіб життя загалом»⁶⁹⁰.

Антиамериканізм у британських правих, якщо вже на те, був ще дужчим. «Завжди краще й безпечніше нічого не сподіватися від американців, крім слів»⁶⁹¹, — заявив у грудні 1937 року Невілл Чемберлен. Коли Черчилль відрядив лорда Галіфакса британським послом до Вашингтона, лорд Лінлітгоу, віце-король Індії, відписав йому співчутливого листа щодо «важкого обов'язку упадати навко- „
ло зграйки самовдоволених вискочок» .

Є гарне визначення сноба — це людина, яка, потрапивши в неприємну соціальну ситуацію, одразу робить висновок, в цьому винен хтось інший. Ніколсон був просто втіленням цієї якості. Під час відвідин Америки напередодні війни він вирішив, що тутешні мешканці доброзичливі, але жалюгідні: «Більшість із них добросерді, але вони невігласи й такі тупі, що не розуміють, про що я кажу»⁶⁹³. Також він не довіряв їхній схильності до відвертості. «У догідливості американців є щось, що страшенно мене дратує... ця вічна поверховість американської нації»⁶⁹⁴. Ці сумніви збереглися й під час війни. У листопаді 1943 року він писав дружині: «Ми значно прогресивніші. Американці інколи викликають у мене відчай»⁶⁹⁵.

Також існувала підозра, що американці, попри всю позірну привітність, не поділяють головної мети Британії у війні — збереження Британської імперії. «Президент не є другом Британської імперії, —■ зазначав Гарольд Макміллан, який у 1957 році посяде прем'єрське крісло. — Цей антиколоніалізм був провідною рисою Рузвельтової особистості, але він, здається, також мав доволі незрілі ідеї щодо того, як можна поступово запроваджувати незалежність на території величезних колоніальних імперій, аби це минулося без заворушень»⁶⁹⁶. Одне з Рузвельтових зауважень, яке здавалося британцям незрілим, стосувалося того, що В'єтнам має отримати незалежність. Історія світу могла б стати зовсім Іншою, якби британці й французи не відкинули зневажливо ідею Ф.Д.Р. про незалежність В'єтнаму.

Саме це зверхнє ставлення змусить багатьох британських чиновників недооцінювати зростаючу міць Сполучених Штатів. Тому вони були шоковані й розлючені, коли в 1944 році американці почали діяти в їхніх стосунках як домінуючий партнер.

Через усі ці забобони початкові англо-американські зустрічі нагадували перші побачення— вибухонебезпечну суміш ентузіазму, невігластва й незграбності. «У найближчому президентському оточенні повнісінько євреїв»,— зазначав дипломат Олівер Гарві⁶⁹⁷. Американське суспільство, на його думку, також було дуже відсталим — він вважав, що воно «на сотню років відстало від нас у соціальній еволюції»⁶⁹⁸.

Гарві, радник Ентоні їдена, голови британського зовнішньополітичного відомства під час Другої світової, не був звичайним

снобом. Його шокував расизм американців, йому не подобалося вперте бажання американських військових дотримуватися правил сегрегації під час перебування в Англії. «Просто обурливо, що американці намагаються таким чином експортувати свою внутрішню проблему. Ми не хочемо, аби в нас у Англії почалися суди Лінча. Я терпіти не можу типового ставлення південців до негрів. Це величезна виразка американської цивілізації, яка робить беззмістовними половину їхніх заяв⁶⁹⁹». Це, звісно, була тема, яка привертала увагу британських торі більше ніж століття, повертаючи нас до гострого питання Семюела Джонсона стосовно ахмериканських революціонерів: «Як таке можливо, що гучніше за всіх галасують про свободу наглядачі за неграми?»⁷⁰⁰.

Потрапивши у Вашингтон у 1941 році, лорд Галіфакс відреагував так само. Він вважав, що такий непопулярний серед американців не тому, що його асоціюють із провальною політикою умиротворення, а через те, що настроями суспільства керувала «певна частина преси, що перебувала під єврейським впливом»⁷⁰¹. Згодом він почав ставитися до американців як до «натовпу дітлахів — трохи простакуватих, дуже добросердих і переважно на повідку у власних емоцій».

Американцям теж дещо дошкуляло в британському характері аж до печінок — оця непохитна незворушність аристократії. Енто- ні Іден якось зауважив, що в часи Битви за Британію шалені повітряні бої часто точилися над його заміським маєтком, «інколи тоді, коли ми саме грали в теніс»⁷⁰². Якось мессершмітт упав у гаю за будинком. У щоденнику Іден не зазначив, чи перервали через це гру. За шістнадцять років саме глибоке нерозуміння Іденом американців сприятиме Суецькій кризі, яка покладе край його прем'єрству й ще дужче послабить позиції Британії на світовій арені.

10 Похмурі візі! повоєнного світу

7943

цей час Орвелл, дотепер не надто визначна постать у британському Ужитті, стояв уже за крок до величі. Між тим Черчилль почав падати зі свого Олімпу, стикнувшись із похмурими реаліями повоєнного світу.

Обидва вони бачили звеличення американців — спочатку ті справили погане враження на війні, через що британці недооцінили їх. Недисциплінованість американських військових непокоїла досвідченіших британських колег. «Там, де ми щоночі виставляли почесний караул, вони стояли, спираючись на гвинтівки, жували жуйку, курили цигарки й узагалі мали абсолютно не належний військовим вигляд», — пригадував британський військовослужбовець з некомандного складу⁷⁰³.

Орвелла також неприємно вразив вигляд американців. Наприкінці 1942, року він писав про американських солдатів, яких бачив на лондонських вулицях: «У них на обличчях постійно невдоволенні! вираз»⁷⁰⁴. Цей вираз йому не подобався.

Американські військові найвищого рангу також не справили на британців позитивного враження. Генерал Джордж Маршалл і його оточення в січні 1943 року прибули погано підготованими на конференцію в Касабланці, де мали бути ухвалені важливі рішення щодо наступного року війни, зокрема, вторгнення в Сирію, а відтак, можливо, також і на материкову частину Італії. Рузвельт наказав Маршаллові взяти із собою лише п'ятьох радників. І, як зізнався Маршалл своєму біографові, «підготовка нашої делегації була абсолютно недостатньою»⁷⁰⁵. Британці, і цей контраст був ще очевиднішим на тлі майже забутих радощів — яскравого сонця Марокко, яєць, апельсинів, — уцент заповнили

добре освіченими й кмітливими офіцерами¹⁰⁶ корабель «Булоло» тоннажністю у 6000 тонн. Ці офіцери привезли з собою чернетки величезної кількості планів ведення війни й негайно починали продукувати меморандуми з приводу будь-яких питань воєнного характеру, що виринали під час спілкування лідерів. «Щоразу, варто було зачепити бодай якусь тему, у британців уже був якийсь документ»⁷⁰⁷, — скаржився адмірал Ернест Кінг, суворий начальник штабу ВМФ США, який почав служити ще під час іспано-американської війни. Американці часто були неспроможні відповісти належним чином. Наприклад, серед них не знайшлося експерта з трансатлантичних перевезень, і коли вони повідомили британцям, що, за їхніми попередніми розрахунками, їм доведеться поставляти Британії 3,6 мільйона тонн вантажу щорічно, британці негайно назвали точну цифру, яка складала 7 мільйонів тонн⁷⁰⁸.

Черчилль, на відміну від американців, завжди заглиблювався у деталі. Коли його стратеги наполягали, що вторгнення в Сибір цілком неможливе аж до 30 серпня 1943 року⁷⁰⁹, він більшу частину дня аналізував їхні припущення. І дійшов висновку, що наступ може відбутися на кілька тижнів раніше, у кінці червня чи на початку липня. Із часом виявиться, що він мав рацію — британські й американські військові висадяться на південному узбережжі Сибіру на світанку юліпня 1943 року.

Британців не вразили Ідеї, презентовані американцями. «У Маршалла майже відсутнє стратегічне бачення, його думки зосереджені навколо формування військ, а не їх використання, — записав у своєму щоденнику генерал Брук, Черчиллів військовий радник, під час зустрічей у Касабланці.

— Він прибув сюди, не маючи жодного справжнього стратегічного задуму, нічого не запропонував у царині політики щодо подальшого ведення війни.

Його роль зводилася до доволі незугарної критики тих планів, які запро-⁷¹⁰ понували ми» .

Американці приїхали в Касабланку, щоб обговорити термін і підготовку до вторгнення через Ла-Манш у Північну Європу — вони сподівалися, що це станеться в 1943 році. Але жодного рішення з цього приводу не дійшли, натомість американці погодилися на план дій на Середземному морі ще принаймні на рік. Цей, обачніший, підхід відповідав, мабуть, таємним бажанням Франкліна

Делано Рузвельта — і саме тому він завадив Маршаллові взяти з собою адекватну кількість радників і спеціалістів із планування. Водночас Черчилль запевняв своїх радників, що він переконаний: Рузвельтові до вподоби Середземноморський план⁷¹¹. Рузвельт з меншим ентузіазмом, ніж Маршалл, ставився до ідеї перетинати Ла-Манш у 1943 році⁷¹² — він переймався, що це може виявитися надто ризикованим, вважав, що

американським силам потрібний більший бойовий досвід і що затримка на рік виснажить наземні сили Німеччини, ба більше, її авіацію. Маршалл, попри те, що він відстоював висадку у Франції в 1943 році, заявив Рузвельтові, що генерал Марк Кларк, залучений до бойових дій в Африці, погодився з британцями, що «доведеться довго тренувати військових»⁷¹³, перш ніж зробити будь-яку спробу висадити десант за умови шаленого опору супротивника». Рузвельт також схвалював задум перекинути частину ресурсів до тихоокеанського театру воєнних дій — це було можливо через те, що вторгнення до Європи відтермінувалося.

Американці вчилися на власних помилках, і швидко. Маршалл, наприклад, повернувшись з Касабланки у Вашингтон, наказав реорганізувати свій планувальний штаб⁷⁴. «Ми втратили останнє»,— заявив один із його планувальників, бригадний генерал Альберт Вадемеєр. І продовжив:

Ми приїхали, ми слухали, і ми були підкорені... Вони налетіли на нас, ніби сарана, з купою фахівців з планування й інших асистентів, з підготованими планами, які гарантують, що вони не лише досягнуть власної мети, але й зроблять це заввишки, чесно заявивши, що й надалі гратимуть першу скрипку у визначенні стратегії всього ходу цієї війни⁷¹⁵.

Ця незугарна перша масштабна нарада щодо військового планування призвела до того, що британці ще декілька років зневажливо ставилися до американців. «Підходи американців залишаються аматорськими, — писав британський дипломат Олівер Гарві в серпні 1943 року. — Аби війну на Заході виграла, і швидко, на чолі має бути наша стратегія й наші люди»⁷¹⁶.

Дивовижно те, як мало уваги приділяв американцям генерал Брук у 1942 і 1943 роках. У своєму щоденнику він перелічив імена

британських чиновників, з якими зустрічався, а також більшість французів. Але, за винятком Айзенгавера і Волтера Беделла Сміта, з якими він на той момент уже був знайомий, решту тих, з ким він опинився за столом під час обіду, назвав просто «кількома американськими офіцерами»⁷¹⁷ і писав про них у такому тоні, наче йшлося про дітей, які мають бути на видноті, але яких не хочеться чути. Це не було випадковістю. Брук «погано ладнав з американцями», як зауважив Черчилль лікар⁷¹⁹.

Коли Брук усе ж таки приділяв американським військовим увагу у своєму щоденнику, то це зазвичай було зі зневажливими конотаціями. «Боюся, американським військам доведеться ще чимало готуватися, перш ніж з них буде якась користь»⁷¹⁹, — писав він у лютому 1943 року. Це було приблизно в той час, коли американська армія вперше зійшлася в бою з німцями, у битві на перевалі Кассерин у Тунісі, і наслідки були зовсім кепські. «Ми кажемо, що американці тікають, щойно пролунає постріл», — іронізував у своєму щоденнику Гарольд Ніколсон⁷¹⁰. Навіть Черчилль завагався, коли побачив незлагодженість дій яку американці продемонстрували на Кдссерині. «Другий корпус армії спід зазнав серйозної поразки і, вочевидь, втратив приблизно половину озброєння, не завдавши жодної серйозної шкоди ворогу», — доповів він королю⁷¹¹. Утім завершив свою доповідь прем'єр-міністр доволі оптимістично: «Вони сміливі, але недосвідчені вояки, для яких поразка стане уроком, і вони терпляче зноситимуть усі негаразди, доки не проявляться їхні найпотужніші бойові якості». Тим часом Брук у травні 1943 року в розмові з американцями наполягатиме, що висадка союзників у Франції може відбутися не раніше, ніж «у 1945 чи в 1946 році»⁷²².

Брук теж не завжди розумів, як важливо було й надалі втримати Росію у війні. У щоденнику він нарікав на необхідність відрядити кількасот танків і винищувачів на допомогу Сталіну. «Я особисто вважаю це цілковитим безумством»⁷²³, — писав він про поставки до Союзу. Він не усвідомлював, що будь-яке спорядження, яке допомагало Радянському Союзу продовжувати боротьбу, було буквально безцінним. Спільна риса всіх критиканів-підлеглих Черчилля — це їхня недалекоглядність. Жоден з них не розумів війну так, як він. У жовтні 1942 року, у розпал доленосної

Сталінградської битви, коли конче необхідно було заохотити Союз, міністр закордонних справ сер Александр Кадоган зловтішався в щоденнику: «У проекті відповіді вдалося відстояти серйозне кровопускання цим росіянам»^{72,4}.

З Касабланки Черчилль вирушив у Єгипет. Він і досі чудово почувався в розпалі війни. Якось, коли він снідав у британському посольстві в Каїрі о 730 ранку, готуючись до чергового раунду військового планування, він відмовився від запропонованої чашки чаю і попросив натомість принести келих білого вина, яке випив одним ковтком⁷²⁵. Коли офіціантка дипломатично висловила подив, він запевнив її, що це вже третя порція алкоголю, яку він вживає цього дня — бо вранці він уже двічі пив віскі з содовою. Черчилль леве сибаритство, яке він зберігав навіть у стресових умовах війни, саме по собі було витвором мистецтва. Він зазвичай носив спідню білизну з блідо-рожевого шовку⁷²⁶. Також був примхливим у харчуванні — його челядь знала, що існує перелік страв, які він ненавидить і які не варто йому подавати. Серед іншого в переліку фігурували сосиски, капуста, солонина і рисовий пудинг⁷²⁷. Один із його військових радників підрахував, що Черчилль викурює приблизно 16 сигар на день⁷²⁸. «Мене вражало, що він може стільки курити й так багато пити й лишатися при здоров'ї», — згадувала Елеанора Рузвельт⁷²⁹.

Новий світ народжується в Тегерані

Приблизно через десять місяців після саміту в Касабланці, у листопаді 1943 року, відбулася перша зустріч трьох військових лідерів країн-союзниць: Черчилля, Рузвельта і Сталіна. (Вдруге і востаннє вони зустрінуться в Ялті, коли війна вже завершуватиметься). Хоча сьогодні американці майже не пам'ятають про Тегеранську конференцію, ця зустріч матиме важливі наслідки як для Черчилля, так і для Орвелла. Прем'єр-міністр надовго спохмурніє. Романіста й журналіста Тегеранська конференція спонукає почати писати перший великий роман.

Черчилля Тегеранська зустріч злякає. Він приділить їй майже стільки ж місця у мемуарах, як згодом конференції в Ялті.

Тегеранська конференція — підготовка до неї, переговори, обіди та її наслідки — є чільною темою п'ятого тому мемуарів про Другу світову війну. У цьому томі він стверджував, що вважає Тегеранську зустріч колосальним успіхом, принаймні у воєнному сенсі. Він писав: «Оглядаючи всю воєнну сцену, коли ми розходилися в

атмосфері дружби і єдності думок щодо нашої безпосередньої мети, я особисто був дуже потішений»⁷³⁰. Це зовсім орвеллівське речення в сучасному сенсі використання мови, щоб приховати, а не донести сенс.

Насправді Черчилль був неабияк стривожений зустріччю в Тегерані. Він приїхав туди із сильним болем у горлі. І почалися негаразди. Після першого засідання лікар спитав, що сталося. «З біса багато всього»⁷³¹, — відсварився Черчилль. Рузвельт уперше почав діяти так, наче в їхньому партнерстві головна роль належить йому⁷³². Саме в Ірані Черчилль збагнув, що його мрії про домінування в тривалому англо-американському союзі не судилося справдитися.

У мемуарах Черчилль згадав про два моменти, які виявилися для нього пайієприсмиішими. По-перше, президент Рузвельт відмовився зустрічатися з ним сам на сам⁷³³, хоча зі Сталіним таку зустріч провів. Своєю манерою триматися радянський лідер був прямою протилежністю Черчиллю. Під час офіційних зустрічей трійки він здавався розслабленим, курих і задоволено крутив у руках грубий червоний олівець.

По-друге, Сталін під час маленького обіду для трьох учасників переговорів і семи інших чиновників⁷³⁴ дозволив собі лиховісний жарт, заявивши, що після завершення війни доведеться стратити 50 тисяч німецьких офіцерів. Черчилля така пропозиція обурила, і він відповів: «Британський парламент і громадськість ніколи не терпітимуть масової страти... Радам не варто плекати щодо цього жодних ілюзій».

Сталін продовжив розмірковувати на тему масової ліквідації німецького генерального штабу. Черчилль знову заперечив, заявивши, що радше застрелиться, ніж дозволить «заплямувати свою честь і честь своєї країни такою ганьбою». Рузвельт, певно, намагаючись знизити напруження жартом, хай навіть невдалим, запропонував компроміс, заявивши, що стратити доведеться лише 45 тисяч німецьких офіцерів.

Аж раптом син американського президента, Елліот Рузвельт, який, попри відсутність офіційного запрошення, приєднався до тих, що сиділи за столом, підвівся. Ніхто не питав його думки, але він заговорив, і заяви його спантеличували. Він відкинув усі аргументи Черчилля й підтримав кровожерливий план Сталіна. Згідно зі споминами Черчилля, зіпсований молодий американець, який постійно замішувався в скандалах, — схожий на власного проблемного Черчиллевого сина Рендольфа, — додав, що він упевнений: американська армія підтримає цю ідею. Молодий Рузвельт двічі гостював у Черчилля в Англії і, вочевидь, у 1943 році вирішив, що достатньо з ним заприятелював, аби висловлюватися за столом під час розмови великих.

Черчилль більше не міг цього терпіти. «Я підвівся з-за столу й пішов до сусідньої напівтемної кімнати», — пригадував він. Елліот Рузвельт, у доволі пересічних мемуарах, додає, що Черчилль, проходячи повз нього, кинув: «Ви взагалі розумієте, що кажете? Як ви смієте таке казати?».

За мить до Черчилля, який стояв у напівтемряві сусідньої кімнати, хтось підійшов ззаду й поклав йому руки на плечі. Це був Сталін, господар на цій вечері, він прийшов запевнити прем'єр-міністра, що «просто жартував»⁷³⁵. Черчилль, звісно, розумів, що масове вбивство для радянського лідера не було простим жартом. За шість місяців до того йому повідомили, що навесні 1940 року майже напевне саме Сталін віддав наказ стратити 20 тисяч польських офіцерів у Катинському лісі під Смоленськом⁷³⁶. Усвідомлювати це було боляче ще й тому, що ані Черчилль, ані Рузвельт не мали змоги висунути проти Сталіна обвинувачення в цьому душогубстві і що обоє, по суті, придушували спроби розслідувати цю різанину під час війни.

Черчилля гнітило й те, що трохи раніше того самого дня він презентував Сталіну церемоніальний меч як символ радянської стійкості в битві під Сталінградом минулого року — битві, яка очевидно стала поворотним моментом усієї війни. Цей подарунок примусив романіста Івліна Бо, шокованого, що Захід об'єднується з таким чудовиськом, як Сталін, знущально назвати свій цикл романів про Другу світову трилогією «Меч пошани». У синопсисі на початку роману «Безумовна капітуляція» (надрукованого

в Сполучених Штатах під назвою «Кінець битви») автор написав про свого персонажа: «Він вважає, що сама причина йти на війну була нівельована союзом із комуністами»⁷³⁷.

У Тегерані Черчилль побачив занепад Британії. Він побачив, що це — одна з важливих митей у світовій історії. Але дехто з його найближчих радників не був таким проникливим. Сер Александр Кадоган під час перебування в Тегерані записав у щоденнику, що «знувдився на цій конференції — немає чим зайнятися, просто марную час»⁷³⁸.

Черчилль полишав Тегеран у похмурому настрої, він був у розпачі через втрату Британією світового панування. Після цієї конференції щось у нього особистості змінилося. «Динамо-машина» 1940 року перетворилася на тюхтія 1944 року— він ставав дедалі забудькуватішим, менш красномовним і часто був страшенно втомленим, частіше куняв і вранці спав допізна.

Якось увечері в своєму замиському будинку, сидючи біля каміна й сьорбаючи суп, він зізнався генералові Бруку: ані він, ані Рузвельт уже не ті, і що колись. «Він сказав, що н досі добре спить, мас добрий апетит, а надто добре п'є! Але він уже не схоплюється з ліжка, як раніше, і відчуває, що залюбки провів би в ліжку цілий день. Досі я НІКОЛИ не чув від нього зізнань, що він починає здавати⁷³⁹».

Черчилль уявляв учасників Тегеранської конференції у подобах тварин. Незабаром він сказав своїй давній приятельці Вайолет Бо- нем Картер, що під час зустрічей м Сталіним і Рузвельтом в іранській столиці усвідомив, яка незначна його країна порівняно з їхніми: «З одного боку великий російський ведмідь простягає лапи, з іншого— величезний американський слон, а між ними — маленький нещасний британський віслучок, єдиний, хто знає, як дістатися додому»⁷⁴⁰.

Певна річ, багато людей сприймали у тваринній подобі й самого Черчилля. Ще на початку війни один із його радників, Кол- вілл, відзначив, що вранці, коли він приносить Черчиллеві депеші, то бачить прем'єра, рожевого, тілистого, лисого, «у ліжку, схожого на гарненького поросятка в шовковій піжамі»⁷⁴¹. Леді Діана Купер вважала, що в комбінезонах на «блискавці», у які Черчилль вбирався під час війни, «він був схожий на маленьке поросятко, що будує

хатинку із цегли»⁷⁴². Його лікар, побачивши, як Черчилль купався у Флориді в січні 1942 року, записав: «Вінстон плюскотить, наполовину занурившись у воду, наче гіпопотам у болоті»⁷⁴³.

Орвелл ішов тим самим шляхом. Тегеранська конференція стане для нього засадничою для розуміння свого часу й справить вплив на обидва великі романи, «Колгосп тварин» і «1984». Перший є алегорією теперішнього, другий — замальовкою антиутопічного майбутнього. Обидва коріняться втому, що відбулося в Тегерані: в образі світу, поділеного лідерами нових наддержав. Тому в «1984» світ складається з трьох тоталітарних наддержав⁷⁴⁴: Океанії, Остазії і Євразії. Англія в цьому романі зменшилася до Першої Злітної Смуги.

Коли конференція в Тегерані завершилася, Орвелл почав нарешті вдаватися до кроків, які зроблять його видатним письменником. Він полишив Територіальне ополчення в листопаді. Формальною причиною був стан здоров'я, але насправді випала слухна мить, бо стало очевидним, що німецьке вторгнення Британії вже не загрожує. Воєнна ситуація змінилася, війська союзників гуртувалися, готуючись наступного року провести висадку у Франції. У цей час Орвелл іде з ввс⁷⁴⁵, пояснивши у чемній заяві про звільнення за власним бажанням: «Я відчуваю, що, повернувшись до своєї звичайної роботи письменника й журналіста, принесу більше користі, ніж зараз». Це абсолютно слухна думка. Протягом наступних шести років він напише два свої видатні романи і найкращі зі своїх нарисів на політичні й культурні теми.

Також він почне вести рубрику «Як мені подобається» у Tribune— другорядному тижневику, соціалістичні вподобання якої були йому ближчими за позиції Observer Девіда Астора. У першому матеріалі, написаному для цієї рубрики в 1943 році, він доволі іронічно відгукується про американських військових. «Навіть якщо триматися якнайдалі від Пікаділлі і її войовничих натовпів пияків і повій, важко потрапити в Лондоні кудись, де не відчуваєш, що Британія — окупована територія. Усі дійшли спільного висновку, що єдині американські солдати з пристойними манерами — це негри»⁷⁴⁶. А найголовніше — Орвелл почав писати «Колгосп тварин».

евідомо, чи читав Черчилль Орвеллову геніальну казку про те, як тварини на фермі влаштували заколот проти людей-господарів, лише аби згодом їх поневолили місцеві свині. Цілком можливо, що читав, зважаючи, що роман «1984», який вийшов за кілька років, йому сподобався. Утім він легко міг дійти тих самих висновків щодо радянських лідерів сам. Розмовляючи з Малкольмом Маггеріджем про Сталіна в 1950 році, Черчилль жалівся: «Неймовірно шкода, що він виявився такою свинею.¹»⁷⁴⁷.

Черчилль також виявив би, що нова книжка Орвелла цілком відповідає його культурному світогляду. Жанр байки, у якій фігурують тварини, що розмовляють, сягає традицій, започаткованих ще Езопом, але апогей його розквіту припав на період максимального піднесення Британської імперії, тобто на кінець хіх— початок хх століття, коли Черчилль був підлітком і юнаком.

У 1890-х Редьярд Кіплінг продовжив цю традицію своїм двотомником «Книга джунглів». Не дивно, що Черчилль захоплювався Кіплінгом і його творами. «Він мав на мене колосальний вплив», — зазначав він у 1944 році⁷⁴⁸. Дещо несподіваним виявилось те, що Орвелл, який у «Бірманських буднях» так палко розносив британський імперіалізм, також високо цінував головного оспівувача імперії. «Редьярд Кіплінг був єдиним популярним письменником цього століття, який не був водночас страшенно кепським письменником, — записав він у 1936 році, невдовзі після Кіплінгової смерті. —Тоді ще можливо було залишатися імперіалістом і джентльменом, і в особистій доброчесності Кіплінга сумнівів бути не могло»⁷⁴⁹.

У цьому питома британському жанрі буде ще чимало досягнень. «Повість про кролика Пітера» була написана в 1902 році, у рік між смертю королеви Вікторії й народженням Орвелла, і користувалася шаленою популярністю. Її продавали мільйонами примірників і вона породила цілу серію сіквелів. Ця книжка мала власний макабричний гумор, який оцінив би Орвелл. «Атепер, дороженькі, — сказала стара місіс Кролик якимсь уранці, — можете гайнути в поля чи он стежкою, але не ходіть до саду містера Макгрегора. З вашим батьком стався там нещасний випадок, місіс Макгрегор запекла його у пиріг»⁷⁵⁰. Мабуть, не випадково голову місцевої британської спільноти в Бірмі Орвелл назвав саме містером Макгрегором.

Зворушливі казки А. А. Мілна про Війні Пуха і його друзів з'явилися в 1920-ті, і також стали неймовірно популярними. Проте серед цієї антропоморфної белетристики було мало книжок, так просочених реаліями світу едвардіанської верхівки середнього класу, як «Вітер у вербах» Кеннета Грема, що вийшла друком у 1908 році. Цей класичний твір дитячої літератури починається з того, що Кріт ретельно займається весняним прибиранням своєї «маленької хатки», прикрашеної гіпсовими статуетками Гарібальді, королеви Вікторії й репродукцією картини «Пророк Самуїл у дитинстві», написаної сером Джошуа Рейнольдсом у 1776 році. У Британії XIX століття цей витвір мистецтва тиражувався неймовірними накладками. Проте навіть працьовитість едвардіанського крота не безмежна. Утомившись від прибирання й спокусившись погожою дниною, він кидає вапняний віхтик на підлогу й вигукує: «Хай йому грець!»⁷⁵¹. Кріт вирушає геть із хатинки досліджувати теплий весняний день і незабаром заприятнюється з Ондатром, який каже йому: «Друже мій, у тебе дуже гарний костюмчик. Колись я теж куплю собі чорний смокінг із оксамиту, хай тільки гроші заведуться»⁷⁵². Історія завершується тим, що Кріт і Ондатр, разом зі своїми друзями, Борсуком і Жабсом, силою звільняють Жабсову хатинку, захоплену тхорами, горностаями і ласицями.

Ця книжка з її пам'ятним описом «прогулянок човнами» у горішній долині Темзи мала нагадувати Орвеллові про власну юність, що минула в тому-таки краю. Адже дитинство він провів у Ген-ліон-Темзі, а потім навчався за кілька кілометрів на схід звідти,

11 «Колгосп тварин»

7943-7945

змальовує не просто байдужою рибою, а «нещодавно здохлою рибою, яка ще навіть не встигла залякнути» .

Далі, звісно, варто згадати «Історію доктора Дуліттла». Її автор, Г'ю Лофтінг, був військовим інженером ірландського гвардійського полку під час Першої

світової війни, який намарно намагався знайти на фронті хоч якийсь проблиск людяності. «Доктор Дуліттл» народився з низки листів, які автор писав додому дітям. У світі, де люди жили, наче звірі, у шанцях чи підземних бліндажах, в оточенні пацюків; де їм дошкуляли воші, де їх убивали тисячами — хіба ж вони не були просто тваринами, які розмовляють? «Історія доктора Дуліттла*» вийшла друком лише через два роки після завершення Великої війни.

Усі ці автори були складовими тієї культурної атмосфери, у якій Орвелл почав записувати одну з нанзначніших книжок про тварин, що розмовляють.

Повчальна казка Орвелла

Орвелл дав «Колгоспу тварин» підзаголовок «Казкова повість». Так воно і є, але це — доросла казка про розчарування, про політичне насильство й зражені ідеали. Так само як батько Кролика Пітера, утопія вскочила в халепу, вирушивши на прогулянку садовою стежкою. Події розгортаються на фермі «Садіба» у Віллінгдоні, у Східному Суссексі, між Гастінгсом і Брайтоном, на південно-східному узбережжі Англії. Фермою керує містер Джонс, **старий п'яничка**, який нехтує своїми тваринами. Він іде **перехилити чарку до «Червоного лева»** — можливо, не випадково шинок має таку саму назву, як і готель, до якого в книжці Кеннета Грема йде після втечі Жабс⁷⁵⁵.

Обурені, що в них забирають результати їхньої праці, а до них самих погано ставляться, тварини влаштовують заколот. Залишившись без корму протягом вихідних, вони женуть геть містера Джонса і всіх його робітників. Перше, що роблять тварини опісля, — це врочисто ховають балики, що висіли на кухні. Очолює їх схожа на Сталіна постать, кнур Наполеон, який спершу об'єднує зусилля зі своїм конкурентом Сніжком, що вельми нагадує Троцького. Згодом у сцені, яка нагадує битву під час кульмінації «Вітру у вербах», люди роблять спробу повернути собі ферму, але тварини, згуртувавшись, змушують їх відступити.

Довірливі й працьовиті, тварини не помічають, як швидко їх починає експлуатувати нова свинократія. «Утім свині самі не працювали, лише давали вказівки й керували іншими»⁷⁵⁶, відряджаючи інших тварин косити сіно, а потім випиваючи все надосне зранку молоко. Сніжок вчить тварин гасла «Чотири ноги — добре, дві ноги — погано»⁷⁵⁷. Вівцям так сподобалася ця фраза, що вони, «не знаючи втоми, бекали годинами без кінця й краю». Незабаром свині привласнюють собі прерогативу їсти яблука, стверджуючи, що це потрібно їм, аби подужати обов'язки керівників. У щоденнику Орвелл записав, що вважає цю сцену «поворотним моментом сюжету»⁷⁵⁸. Він пояснював одному другу: «Якби тварини повстали проти свиней, коли ті забрали собі яблука, усе завершилося б добре»⁷⁵⁹.

Сніжок і Наполеон розходяться в думках стосовно того, чи варто будувати млин, через що Наполеон вводить до системи новий елемент: дев'ятьох величезних собацюр, які працюють винятково на нього. Собаки женуть Сніжка геть із ферми й повертаються до Наполеона. «Тримаючись Наполеона, вони — це всі помітили — махали біля нього хвостами точнісінько так, як колись собаки махали ними біля ніг містера Джонса», — лиховісно зауважує безіменний оповідач⁷⁶⁰. Незабаром Наполеон оголошує завершення громадського обговорення. Коли «чотири молоді підсвинки»⁷⁶¹ несхвально верещать, Наполеонові собаки загрозливо гарчать на них.

Свині переселяються зі свинарника до садиби містера Джонса. Вони починають продавати людям яйця, через що спалахує нетривалий заколот, який очолюють три молоді курки. Їх та їхніх прибічників голодом змушують підкоритися, дев'ятеро курей гинуть. у розташованому на березі ріки Ітоні. Впродовж усього свого життя він любив природу. Він пильно спостерігав за нею, тішився можливістю спілкуватися з нею, займатися фермерством, мисливством, риболовлю. «У ропухи майже найгарніші очі з усіх живих створінь, — написав він першої повоєнної весни. — Вони схожі на золото чи радше на напівкоштовний золотавий самоцвіт, який іноді вставляють у персні-печатки»⁷⁵³. Здатність помічати образи докільля надихала його, навіть коли він писав про політику. По-літика-лейбориста Елемента Еттлі Орвелл

Згодом чотирьох підсвинків, які почали були протести, обвинувачують у таємному співробітництві зі втікачем Сніжком і диверсіях на фермі. Щойно вони зізнаються у злочинах, пси перегризують їм горлянки. «Зізнання й страти тривали доти, доки біля ніг Наполеона не виросла гора трупів, а у повітрі не повис запах крові, чого не траплялося ще з часів Джонса»^{76г}.

Свині знаходять ящик із віскі у погребі садиби, напиваються й вночі горляють пісні. Потім вони починають варити пиво, водночас зменшуючи раціон усіх інших тварин, за винятком вартових псів.

Минають роки, і свині починають ходити на задніх ногах. Тоді вівці змінюють своє гасло на «Чотири ноги — добре, дві ноги — ще краще»^{76з}. Наполеон носить у ратиці батіг. Під кінець книжки лунає найвідоміший рядок цього твору: тваринам у колгоспі кажуть, що «Усі тварини рівні, але деякі тварини рівніші»^{76д}. Фактично це така собі епітафія повстанню тварин.

Дії свиней віддзеркалюють глибинні побоювання Орвелла щодо сучасної держави — адже вони починають переоцінювати історію. Вигнанця Сніжка звинувачують у тому, що насправді ніякий він не герой, а боягуз і знаряддя людей. Орвелл багато років розмірковував про ці тенденції. «Характерна особливість тоталітарної держави полягає в тому, що вона контролює думки, а не фіксує їх, себто не робить їх незмінними, — записав він у 1941 році. — Держава встановлює безумовні догми, які змінює щодня»^{76е}.

За такого режиму реальність стає такою, якою кожного конкретного дня вважає її держава. Усталені факти змінюються і стають просто проявом влади. Таку «Колгоспі тварин» свині постійно переглядають правила життя на фермі собі на користь, а заразом і історію ферми як таку. Для Орвелла така поведінка — контроль минулого, а також теперішнього й майбутнього — була принциповою особливістю тотального державного контролю. Згодом він дійде висновку: «Тоталітаризм вимагає фактично постійної зміни минулого, у тривалій перспективі, мабуть, і відсутності віри в саме існування об'єктивної істини»^{76ф}. Ця думка стане однією з чільних тем у його останній книжці. Всеволодним належить не лише майбутнє, але й минуле.

У завершальній сцені книжки свині в будинку грають у карти й пиячать разом із людьми, з якими ведуть бізнес. Наполеон

Ця казка-попередження, в якій наче в кривому дзеркалі відбивається сталінізм. «Звісно, спочатку головною моєю метою було зробити цей текст сатирою на радянську революцію, — казав Орвелл своєму другові Двайту Макдональду. — Але я прагнув надати йому ширшого звучання, маючи на увазі, що така революція, шалена революція-змова, очолювана людьми, які несвідомо прагнуть влади, може спричинитися лише до зміни господарів»⁷⁶⁸.

Працюючи над «Колгоспом тварин», Орвелл читав фрагменти тексту дружині вечорами в ліжку⁷⁶⁹. Мабуть, тому сюжет розгортається так вільно. «Колгосп тварин» є чудовим зразком байки: тут фігурують розумні свині, які більшість часу присвячують читанню, собаки, які вміють читати, але не вважають за потрібне це робити, егоїстична кицька, яка лицемірно підтримує обидві сторони під час голосування щодо того, чи двоногі створіння є ворогами, — голосування, яке завдало клопоту птаству на фермі. Перечитуючи цю книжку, можна поміркувати над тим, як вона вплинула на Е. Б. Байта⁷⁷⁰, який у 1949 році, за чотири роки після того, як було надруковано «Колгосп тварин» І ця книжка стала світовим бестселером, почав писати «Павутиння Шарлотти» — історію про значно добросердішого й лагіднішого підсвинка Вілбура і його дружбу з мудрою павучихою Шарлоттою.

Ці дві казки про свиней, що розмовляють, є бестселерами усіх часів, разом із «Доктором Дуліттлом» Лофтінга.

* * *

Упродовж років, що передували створенню «Колгоспу тварин», Орвелл багато разів бачив, яким жорстоким може бути радянський режим. У серпні 1940 року в Мексиці іспанський комуніст⁷⁷¹, підготований НКВС, радянською таємною поліцією, убив Троцького. У нападі було задіяно льодоруб зі спіялим, аби зробити компактнішим, руків'ям, він відбувся після невдалого замаху на Троцького за допомогою гвинтівок і бомби. Перший замах влаштували затри

місяці до того представники іншої групи керованих радянськими кураторами ветеранів громадянської війни в Іспанії.

Радянський перебіжчик Вальтер Кривицький загинув за нез'ясованих обставин у лютому 1941 року в готельному номері у Вашингтоні, округ Колумбія, де передавав американським можновладцям інформацію — зокрема й про британського журналіста в Іспанії, який працював на НКВС і отримав замовлення на вбивство Франко⁷⁷². Кривицький не знав імені цього журналіста, але після розвалу Радянського Союзу архіви таємної поліції було відкрито, й з'ясувалося, що це Кім Філбі. Перш ніж стати представником британської розвідки, Філбі працював військовим кореспондентом лондонської Times в Іспанії під час громадянської війни, а згодом у Франції в 1940 році, коли на неї напала Німеччина.

В Іспанії Філбі два роки вдавав із себе прихильника фашистів⁷⁷³. На момент його зустрічі з Франко інтереси НКВС змінилися, Ради зосередилися на придушенні іспанських ліваків-антикомуністів, зокрема РПМЄ та її членів, таких як Джордж Орвелл.

Кривицький, загиблий радянський перебіжчик, вирішив утекти після того, як один із його близьких друзів, Ігнатій Рейсе, був убитий радянськими агентами у Швейцарії, НКВС роками втілював ужиття кампанію викрадень і вбивств діячів Білого руху, які емігрували до Франції⁷⁷⁴. Навіть зараз, як зазначає історик Крістофер Ендрю, люди схильні не зважати на потребу визнати «пріоритетність замовних убивств» у зовнішній політиці Рад наприкінці 1930-х.

Орвеллові було неймовірно складно домогтися публікації «Колгоспу тварин», почасти через втручання радянських «кротів». Він попередив Віктора Голланца, видавця лівацьких поглядів, який видавав Орвеллові твори з 1933 по 1939 рік (від «У злиднях Парижа і Лондона» і аж до «Ковтка повітря»), що нова книжка йому не сподобається. «Дурня», — відповів Голланц, який відмовив Орвеллові лише один раз стосовно «Данини Каталонії». Але, прочитавши новий рукопис, він швидко повернув його із запискою, що Орвелл таки мав рацію. Літературному агентові Орвелла Голланц написав; «Я не зможу надрукувати такого виступу проти всіх»⁷⁷⁵.

Щонайменше четверо інших британських видавців відмовилися від книжки⁷⁷⁶, зокрема й Т. С. Еліот, який на той момент був і один із людей махлюють під час гри. Інші тварини стовбичать надворі, зазираючи у вікно. «Тварини, які стояли надворі, переводили погляди зі свині на людину і з людини на свиню, а тоді знову зі свині на людину. Але тепер уже годі було розібрати, де людина, а де свиня»⁷⁶⁷.

Смоллетт висловив побоювання, що книжка може зашкодити англо- радянським стосункам. Уже за багато років з'ясувалося, що Смоллетт був радянським агентом, завербованим Кімом Філбі.

Орвелл був вражений реакцією на його твір. «Виявилось збіса важко знайти видавця, хоча зазвичай я без проблем друкував свої тексти, ба навіть зараз видавці

вимагають рукописів», — нарікав він у листі другу в травні 1944 року⁷⁷⁸. Американські видавці також виявилися налаштованими не надто приязно — п'ятеро з них відмовилися від книжки, перш ніж видавничий дім Harcourt Brace купив права в грудні 1945 року, заплативши за них 250 фунтів. Це сталося лише після того, як книжка вийшла й виявилася успішною в Англії.

Орвелл завершив писати «Колгосп тварин» у лютому 1944 року, але друком твір вийшов лише в серпні 1945 року. Він присвячував частину того часу, що минув між завершенням і виданням, написанню текстів для своєї колонки у Tribune. Окрім того, вони з дружиною в червні 1944 року всиновили хлопчика на ім'я Річард. Дитині, яка народилася в Ньюкаслі в травні, було лише три тижні, і вона ще навіть не мала одягу. Орвеллова дружина переймалася, що не зможе полюбити малого, згадував приятель подружжя, але «врешті-решт Ейлін була щаслива, що він у них є, любила його і дуже ним пишалася»⁷⁷⁹. Коли їй довелося йти до суду трохи згодом, щоб остаточно оформити усиновлення, вона охайно вдягнулася й навіть купила заради такого випадку жовтий капелюшок.

Незабаром після всиновлення квартира, у якій мешкало подружжя, стала непридатною для проживання, бо поблизу вибухнула «плануюча авіабомба» V-1, розроблена нацистами рання версія крилатої ракети. Вони знову переїхали, цього разу до Іс-лінгтона. Зараз це фешенебельний район, де розгортаються події романів Зої Геллер «Скандальний щоденник» і Ніка Горнбі «Мій

хлопчик», але в 1944 році Іслінгтон був, як згадував один біограф, доволі занедбаним, «маргінальним районом, саме до Орвеллового смаку... анклавом нижчого середнього класу на території робітництва»⁷⁸⁰.

У лютому 1945 року Орвелл поїхав на континент, аби висвітлювати завершальну фазу Другої світової в Європі для Observer. Де-від Астор згадував: «Він прагнув увійти в Німеччину з першими військами, які до неї вступлять, бо усвідомлював: попри те що багато написав про диктатуру, йому ніколи не траплялося побувати в країні, у якій панував би диктатор»⁷⁸¹.

Це була не найрозумніша витівка. Здоров'я письменника залишалося слабким. Наприкінці березня він закримів у лікарню в Кельні. Там він розважався писанням «Нотаток для розпорядника мого літературного спадку», вартих уваги через те, що він зрікся двох своїх ранніх романів, назвавши їх «дурнуватою халтурою»⁷⁸².

Під час перебування у шпиталі Орвелл отримав звістку, що його дружині потрібна операція з видалення пухлини в матці. Двадцять дев'ятого березня 1945 року, перш ніж її повезли до операційної, Ейлін написала йому записку, у якій повідомила, що в неї чудова палата, вікна якої виходять на сад. Наступного дня він отримав телеграму, що Ейлін померла під наркозом. Її поховали з квітня⁷⁸³. Можливо, саме через це дія роману «1984» починається 4 квітня 1984 року— адже саме з цього дня почалося похмуре нове життя письменника.

Після похорону Орвелл залишив сина під опікою знайомої і повернувся до своєї журналістської праці в Європі. У цей час він майже нічого не писав, що цілком зрозуміло. «На мою думку, він вважав, що не бачить нічого, що могло би бути бодай якимось корисним», — зауважував Астор⁷⁸⁴. Орвелл написав романісту Ентоні Павеллу з Парижа 13 квітня: «Ейлін мертва. Вона померла зовсім несподівано, раптово, 29 березня, під час операції, яка не вважалася аж надто серйозною. Я був у від'їзді й не припускав, що щось може піти не так. Я не бачив остаточних результатів розслідування і не хочу їх бачити, бо її це не поверне»⁷⁸⁵. Його мовчання в цей період, найімовірніше, свідчить про біль. Джордж Вудкок, канадський анархіст і поет, який заприязнився з Орвеллом в 1940-ві, написав: «Він лише раз згадав за моєї присутності свою **першу дружину Ейлін**»⁷⁸⁶. редактором у видавництві Faber. Елісту казка здалася аж надміру троцькістською. Він також зауважив, що свині «набагато розумніші за інших тварин, атому найкраще пасують для керування фермою». Видавничий будинок Jonathan Cape збирався випустити книжку, але передумав, отримавши попередження Пітера Смоллетта⁷⁷, який на той момент обіймав посаду голови радянського відділу в міністерстві інформації Британії.

хлопчик», але в 1944 році Іслінгтон був, як згадував один біограф, доволі занедбаним, «маргінальним районом, саме до Орвеллового смаку... анклавом нижчого середнього класу на території робітництва»⁷⁸⁰.

У лютому 1945 року Орвелл поїхав на континент, аби висвітлювати завершальну фазу Другої світової в Європі для Observer. Де-від Астор згадував: «Він прагнув увійти в Німеччину з першими військами, які до неї вступлять, бо усвідомлював: попри те що багато написав про диктатуру, йому ніколи не траплялося побувати в країні, у якій панував би диктатор»⁷⁸¹.

Це була не найрозумніша витівка. Здоров'я письменника залишалося слабким. Наприкінці березня він закримів у лікарню в Кельні. Там він розважався писанням «Нотаток для розпорядника мого літературного спадку», вартих уваги через те, що він зрікся двох своїх ранніх романів, назвавши їх «дурнуватою халтурою»⁷⁸².

Під час перебування у шпиталі Орвелл отримав звістку, що його дружині потрібна операція з видалення пухлини в матці. Двадцять дев'ятого березня 1945 року, перш ніж її повезли до операційної, Ейлін написала йому записку, у якій повідомила, що в неї чудова палата, вікна якої виходять на сад. Наступного дня він отримав телеграму, що Ейлін померла під наркозом. Її поховали з квітня⁷⁸³. Можливо, саме через це дія роману «1984» починається 4 квітня 1984 року— адже саме з цього дня почалося похмуре нове життя письменника.

Після похорону Орвелл залишив сина під опікою знайомої і повернувся до своєї журналістської праці в Європі. У цей час він майже нічого не писав, що цілком зрозуміло. «На мою думку, він вважав, що не бачить нічого, що могло би бути бодай якось корисним», — зауважував Астор⁷⁸⁴. Орвелл написав романісту Ентоні Павеллу з Парижа із квітня: «Ейлін мертва. Вона померла зовсім несподівано, раптово, 29 березня, під час операції, яка не вважалася аж надто серйозною. Я був у від'їзді й не припускав, що щось може піти не так. Я не бачив остаточних результатів розслідування і не хочу їх бачити, бо її це не поверне»⁷⁸⁵. Його мовчання в цей період, найімовірніше, свідчить про біль. Джордж Вудкок, канадський анархіст і поет, який заприязнився з Орвеллом в 1940-ві, написав: «Він лише раз згадав за моєї присутності свою першу дружину Ейлін»⁷⁸⁶.

* * *

Книжка «Колгосп тварин» з'явилася в британських книгарнях за п'ять місяців після смерті Ейлін і лише через три дні після завершення Другої світової війни. Її надрукував Фредрік Варбург. Реакція була зовсім не такою, як на інші, ранні, книжки Орвелла. «Ми надрукували стільки примірників, на скільки вистачило паперу, а саме 5000, і всі вони були продані за місяць чи два»⁷⁸⁷, — розповідав Варбург. — Відтак ми знайшли ще папір і друкували, друкували, друкували... І роман так і не припиняли розкуповувати».

Уперше в житті Орвелл став літературно й фінансово успішним. Він спромігся, за посередництва приятеля, повернути гроші анонімному благодійнику, який надіслав йому в 1938 році 3000 фунтів, аби він міг провести зиму в Марокко й дати перепочити легеням. У записці, яка супроводжувала першу виплату, Орвелл вибачався: «Минуло страшенно багато часу, щоб почати повертати гроші, але до цього року я й справді не мав змоги це зробити, — написав він. — Лише нещодавно я почав заробляти як годиться»⁷⁸⁸. Але навряд чи він був щасливий. Незабаром після виходу «Колгоспу тварин» Орвелл купив у друга пістолет, пояснивши йому, що боїться, що комуністи спробують його вбити⁷⁸⁹. Два фахівці з біографії Орвелла, Джон Родден і Джон Россі, пишуть, що ця можливість була реальнішою, ніж йому уявлялося. Вивчення радянських архівів після «холодної війни» довело, що Орвелл був включений до списку приречених на страту в Іспанії на випадок, якщо його вдасться схопити⁷⁹⁰. А втім, за межами Іспанії більшість убитих радянською таємною поліцією були радянськими перебіжчиками чи радянськими антикомуністами, тож побоювання Орвелла таки мали відтінок параної.

Ставши вдівцем, Орвелл почав віддалятися від світу, проводячи якомога більше часу на безлюдному, майже позбавленому доріг північному краю острова Джура біля західного узбережжя Шотландії. Але він почувався самотнім, тож, навідуючись до Лондона, освідчувався багатьом молодим жінкам, які дуже часто були ледве з ним знайомі. Письменник знав, що хворий, і хотів пересвідчитися, що хтось дбатиме про його сина, Річарда, коли він помре. Одна його подруга, Сейла Кірван, лагідно відкинула його зазіхання, але продовжувала бачитися з ним⁷⁹¹. Був ще один випадок— він

запросив на чай Анну Пофам, сусідку, яку заледве знав. Вона пригадувала, що він попросив її сісти на ліжко, обійняв і сказав: «Ви дуже приваблива... Як гадаєте, я міг би стати вам небайдужим?». Вона вирішила, що це неоковирне освідчення було '«бентежним», •

і пішла, квалливо вивільнившись⁷⁹².

«Політика й англійська мова»

Орвелл розмірковував і про руйнацію мови, що стане однією з чільних тем його наступної (і останньої) книжки, роману «1984». Приблизно в грудні 1945 року, після того як вийшов друком «Колгосп тварин» і Орвелл обмірковував роман «1984», письменник завершив свій, можливо, найвідоміший есей «Політика і англійська мова».

Орвелл зазвичай писав із позиції спостерігача, але в цьому есеї виступає як людина, яка робить приписи, формує правила й дає поради. Уважний письменник, напучує він, має поставити собі низку запитань щодо кожного свого речення: наприклад, що він намагався сказати і за допомогою яких слів можна найкраще висловити цю думку. Він мусить особливо обережно підходити до використання заяжованих, шаблонних зворотів, які насправді не подужають викликати жодної яскравої картини в читацькій уяві.

Орвелл коротко підсумовує власні міркування, запропонувавши шість «базових» правил⁷⁹³:

1. Ніколи не використовуйте метафори, порівняння чи іншого мовного звороту, який ви звикли бачити в друкованих джерелах.
2. Ніколи не використовуйте довгих слів там, де вистачить коротких.
3. Якщо слово можна викинути, завжди його викидайте.
4. Ніколи не використовуйте пасиву, коли можна використати актив.
5. Ніколи не використовуйте іншомовної фрази, наукового слова чи жаргонізму, якщо можете дібрати пересічний англійський відповідник.
6. Краще порушити будь-яке із цих правил, ніж написати якусь відверту нісенітницю.

Усім авторам сьогодні варто повісити ці правила на стіні свого кабінету.

Менш очевидним є факт, що цей есей не лише спрямований проти графоманства, а й

висловлює підозри щодо мотивів створення такої прози. Орвелл стверджує: якщо написаний текст розпливчастий, нудний, перевантажений латиною, це зроблено зумисне, аби замаскувати те, що відбулося насправді. «Політичну мову... призначено для того, щоб брехня звучала правдиво, а вбивство — порядно, і так, щоби вона створювала ілюзію статечності навколо пустопорожнього базікання»⁷⁹⁴. Тому, влучно пише він в одному з найкращих фрагментів своєї прози,

беззахисні села бомблять з повітря, мешканців виганяють на околиці, худобу вбивають з автоматів, хати нищать запалювальними кулями: це називається умиротворення. Мільйони селян грабують, відбираючи в них їхні ферми, а потім пускають світом, залишивши їм тільки те майно, яке вони можуть тягти на власному горбу: це називається переміщення населення або *корегування кордонів*. Людей роками тримають за ґратами без суду, розстрілюють кулею в потилицю або відправляють помирати від цинги на арктичних лісозаготівлях: це називається усунення *небл агонадійних елементів*⁷⁹⁵.

Ці рядки можна вважати коротким описом Орвеллової доби. Це Орвелл на максимумі власних здібностей.

а * ☆

Черчилль багато в чому почувався так само. Він також заробляв на життя словами і гостро реагував на їх неправильне використання. «Людина, неспроможна сказати те, що хоче сказати, гарною англійською, навряд чи взагалі має на думці щось, що варто вислухати», — зауважив він якось⁷⁹⁶.

Так само як і Орвелл, Черчилль упродовж усього свого життя боровся з поганою прозою. «Він вів безперервну боротьбу проти марнословства в офіційних документах, особливо в телеграмах міністерства закордонних справ», — згадував його помічник часів війни, сер Джон Мартін⁷⁹⁷. Якось на Різдво він подарував «Словник використання сучасної англійської мови»⁷⁹⁸ Фоулера одному з членів королівської родини. Найімовірніше, це була молода принцеса Єлизавета, яка незабаром мала стати королевою. Черчилль нарікав своєму міністрові закордонних справ, що британські дипломати

війни «Комунальних центрів харчування», бо йому не сподобалася назва й присмак соціалізму. Центри перейменували у «Британські ресторани».

Навіть контролюючи війну за виживання, Черчилль постійно вчив підлеглих правильно писати. Дев'ятнадцятого серпня 1940 року він у розпал Битви за Британію знайшов час, аби видати директиву щодо лаконічності. «Метою мають бути звіти, які викладають головні моменти в послідовності коротких чітких абзаців». Потім в уривку, який наче позичений з Орвеллового есея, він навів декілька прикладів обурливого багатослів'я⁸⁰¹.

Давайте завершимо з такими фразами, як: «Також є конче важливим зважати на наступні міркування...» чи «варто приділити увагу можливості втілення вжиття...». Більшість цих розпливчастих фраз — просто вода, від якої можна відмовитися чи замінити одним словом. Не варто уникати вживання коротких виразних фраз, хай навіть розмовних...

Він навіть ризикнув дати кілька порад Рузвельтові щодо писемного стилю, зауваживши в лютому 1944 року, що «майже завжди краще викидати прислівники і прикметники»⁸⁰². У мемуарах він також демонструватиме зневагу до неоковирних висловів. Якось, цитуючи доповідну записку воєнного часу про бойові дії в Сахарі, він перепрошує в читача за слово «depotable». «Це паскудне словисько, яке тоді вживалося на позначення “непридатний для пиття”, — пише він. І додає: — Перепрошую»⁸⁰³.

|
■

12 Черчилль (і Британія) у миті занепаду й тріумфу

7944-7945

ід час завершальної фази війни обоє, і Черчилль, і Орвелл, підупали на силі.

Черчилль на ланчі з автором пісень і шоуменом Ірвінгом Берліном щиро вважав, що спілкується з істориком і філософом Ісайєю Берліном, який на той момент був співробітником британського посольства у Вашингтоні. Ірвінг Берлін приїхав у Лондон на підготовку шоу «Це армія»⁸⁰⁴. Прем'єр- міністр обговорював перебіг війни й перспективи Рузвельта на переобрання з автором хітів «White Christmas», «Puttin' on the Ritz» і «God Bless America». Ірвінг Берлін запідозрив, що його з кимось переплутали, коли прем'єр- міністр звернувся до нього «професоре». Відтак він почав відмовчуватися. Коли композитор пішов, Черчилль зауважив зневажливо: «Берлін — точнісінько такий самий, як більшість бюрократів. На папері просто чудовий, але коли зустрічаєшся з ним особисто, розчаровує»⁸⁰⁵.

Приблизно о тій самій порі Орвелл звернув увагу, що Черчилль помітно охляв⁸⁰⁶. «Черчилль, судячи з голосу, швидко старішає», — записав він у квітні 1944 року, напередодні висадки десанту союзників.

Черчилль тимчасово втратив свої ораторські здібності. У збірці «видатних промов», укладеній Девідом Кеннедайном, немає жодної промови за період з лютого 1942 року аж до Черчиллевих коментарів на смерть Ллойда Джорджа і Франкліна Делано Рузвельта навесні 1945 року. Пауза тривала три роки. Перша поява Черчилля перед Конгресом у грудні 1941 року надихала; його друга промова, виголошена за сімнадцять місяців, була статечна, обміркована і ніяка.

На другому етапі участі американців у війні, в 1944-1945 роках англо-американський союз не мав іншого напрямку розвитку, постійно припускаються помилок під час написання слова «неприйнятний»⁷⁹⁹. Коли на початку війни Ентоні Іден запропонував назвати учасників загонів ополчення «Добровільними учасниками місцевої самооборони», Черчилль змінив цю назву на простішу й ґрунтовнішу — «Територіальна самооборона»⁸⁰⁰. Аналогічно він був проти плану міністра харчування щодо створення на час

окрім занепаду. Черчилль збагнув це в Тегерані і це стало визначним для його сприйняття останніх двох воєнних років.

Три дражливі моменти суттєво ускладнювали його стосунки із союзниками. Американців дратувало небажання Черчилля відкривати другий фронт у Європі. Президент Рузвельт, здавалося, в 1944 році інколи просто ігнорував Черчилля, із затримкою відповідаючи на повідомлення прем'єр-міністра. Це, авжеж, почасти пояснювалося тим, що він був серйозно хворим. Дафф Купер, колишній міністр інформації, а згодом британський посол у Парижі, нарікав у листі дружині в квітні 1944 року, що британська політика «у кайданках через впертого старого каліку»⁸⁰⁷, — себто президента Рузвельта. Проте причиною було й те, що Черчилль із Рузвельтом віддалилися один від одного. Американцям британці вже просто не були потрібні так, як доти. Вони збиралися виграти війну і згодом опанувати світ.

Черчилль також розумів, що Британія занепадає. Він вдавався до риторичної маніпуляції коли урочисто присягав: «Я став першим міністром короля не для того, щоб головувати під час ліквідації Британської імперії»⁸⁰⁸. Майже напевне він усвідомлював, що Велика Британія вийде з війни лише примарою колишньої себе.

Черчиллеві витівки також ставали все сумнівнішими. У 1944 році генерал Брук був уже по горло ситий прем'єр-міністром. У січні того року він писав: «Боже мий, як я втомився з ним працювати!»⁸⁰⁹. Через місяць нарікав: «Я часто не збагну, чи то я сам божеволію, чи то це він не при здоровому глузді»⁸¹⁰. У березні скаржився: «Він втратив рівновагу й перебуває в дуже небезпечному настрої»⁸¹¹. І в тому ж таки місяці: «Я почуваюся людиною, прикутою до колісниці вар'ята!»⁸¹².

У червні 1944 року, вже після висадки десанту союзників у Нормандії, Брук писав: «Вечір був довгий і болісний — ми мусили вислуховувати Вінстонову маячню про стратегію»⁸¹³. У своєму щоденнику він шельмує Черчилля «повним аматором у питаннях стратегії, [який] тоне у деталях, що на них не варто звертати уваги, атому не помічає стратегічну проблему як вона є»⁸¹⁴. От його фінальний висновок щодо Черчилля: «Ніколи я ще водночас не захоплювався так іншою людиною й не зневажав її»⁸¹⁵.

Мабуть, Брук був найдужче роздратований після засідання 6 липня 1944 року, коли Лондон опинився під обстрілом німецьких крилатих ракет «Фау-і» (V-i). Одна з них, як ми зазначали раніше, зруйнувала Орвеллову квартиру.

Він був надзвичайно втомлений своїм виступом у парламенті щодо крилатих ракет і спробував підбадьорити себе, хильнувши трохи. Як наслідок, був у сентиментальному, похмурому, підпиткуватому настрої, у всьому бачив образу, всіх підозрював і був налаштований вельми мстиво щодо американців. Так мстиво, що це викривило все його бачення подальшої стратегії. Я одразу серйозно посварився з ним. Він почав ганити Монті зате, що операції не проводяться швидше. Судячи з усього, Айзенгавер сказав йому, що Монті надто обачний. Я спалахнув і спитав його, чи може він бодай на п'ять хвилин довіритися власним генералам замість постійно принижувати й ображати їх. Він відповів, що ніколи нічого такого не робив... Відтак висунув цілу низку непродуманих пропозицій...⁸¹⁶

Більша частина того, про що Брук писав у щоденнику і в чому інші винуватитимуть Черчилля після війни, — зазвичай реагуючи на егоцентричні мемуари прем'єр-міністра про Другу світову — була правдою. Черчилль продемонстрував чимало помилок як військовий лідер⁸¹⁷. Він ігнорував логістику. Він недооцінив значення морської авіації й деякі інші важливі аспекти війни. Як і багато британців, він і досі вважав авіаносці «очима флоту», заставою, яка допомагає спрямовувати зусилля крейсерів і лінкорів, а не новою потужною силою, що має замінити лінкори⁸¹⁸. Він недооцінив роль, яку відіграли у війні німецькі підводні човни⁸¹⁹. Так само як і його генерали, він недооцінював військову міць Японії і водночас переоцінював можливість британських збройних сил утриматися в Азії, а надто в Сінгапурі. Загалом, як писав один із дослідників, «не буде несправедливим зазначити, що Черчилль грішив помилковими уявленнями, якщо не ілюзіями, щодо Далекого Сходу, які вплинули на його рішення як державного діяча і на його твори як історика»⁸²⁰.

На початку війни Черчилль вперто вірив, що перемоги можна домогтися самими лише бомбардуваннями Німеччини, не вдаючись до вторгнення, почасти через те, що не міг запропонувати

..... ? переконливої теорії, як Британія, до вступу американців у війну, , могла б отримати перевагу. «Коли я роззираюся довкола, розмірковуючи над тим, як ми можемо перемогти, то бачу лише один надійний шлях, — записав він у липні 1940 року. — Це мають бути руйнівні, нищівні атаки важких бомбардувальників цієї країни на батьківщину нацистів. Ми мусимо здолати їх у такий спосіб, ін-) шого виходу я не бачу»⁸²¹.

Черчилль віддавав перевагу воєнним рейдам і непрямим атакам, часто на шкоду головній меті. «Вінстон обожнював несподі- , вані операції», — згадував його радник із питань розвідки, сер Дес- монд Мортон⁸²². Він переоцінював зиск від вторгнення до Італії. Він був головним натхненником висадки в Анціо⁸²³, на південному заході від Рима, яка спровокувала одну з найсерйозніших для союзників криз. Надто покладаючись на свій досвід часів Першої світової війни⁸²⁴, Черчилль не збагнув, як моторизація військ зменшила роль піхоти під час Другої світової і збільшила значення танків і артилерії. Ця «сліпа пляма», мабуть, змусила його недооцінювати військову міць американців у 1944-1945 роках. Також через це він усіляко відтерміновував висадку у Франції, водночас посилюючи атаки на периферії гітлерівської коаліції.

І все ж таки, за великим рахунком, він частіше мав рацію, ніж помилявся. Принаймні частіше, ніж більшість його підлеглих, а тому його постійний сумнів у них був таким важливим. Обмірковуючи стратегічні проблеми війни, Черчилль міркував: «Завжди варто все з'ясувати»⁸²⁵. І він мав слушність, ще й яку. Постійні перевірки, які він влаштовував підлеглим, перетворилися на «безупинний аудит думок з приводу війни», писав Еліот Коен, американський стратег і історик⁸²⁶. Іншим військовим лідерам не завадило бісоби запозичити цей пильний підхід. Замість шукати консенсус, вони мусять вивчати розбіжності у поглядах своїх радників, відтак вимагаючи від них пояснити причини того, що вони дотримуються різних точок зору. Це дозволить виявити припущення, які підлеглі роблять, можливо, самі цього не усвідомлюючи. Якщо наради минають без суперечок, вони, найімовірніше, непродуктивні, а надто, коли обговорюється планування. Суперечки неприємні, а надто для радників, але це найкращий спосіб напрацювати стратегію і виявити власні слабкі місця до того, як це

зробить ворог. Сутність стратегії полягає в тому, щоб робити важкий вибір між тим, що Двайт Айзенгавер якось назвав «необхідним і важливим». Черчилль робив це майстерно.

Підсумовуючи особливості стратегічного мислення Черчилля, Коен робить висновок: «Він бачив воєнну політику у вигляді великих будівельних блоків, які в сукупності створюють структуру перемоги. Лише дуже мала кількість людей мислить таким чином чи взагалі здатна на це».

Ще дужче вражає, додає Коен, Черчиллеве відчуття стратегічної своєчасності. Спершу він зумів виграти час для того, щоб зміцнити британські збройні сили, потім дочекався вступу американців у війну, відтак зголосився на вторгнення у Європу в 1944 році.

Маємо віддати належне Черчиллеві, він розумів, що йому потрібен хтось на кшталт генерала Брука, щоб сперечатися з ним. Урешті-решт, саме Черчилль першим помітив Брука, підвищив його, поставивши на чолі британських збройних сил, і тримав на цій посаді впродовж багатьох років. Коли вийшли друком щоденники Брука з критичними дописами в них, Черчиллів лікар спитав, чи не виникало в нього колись бажання звільнити генерала. «Ніколи», — відказав Черчилль, потім поміркував трохи й повторив: «Ніколи» з «цілковитою впевненістю»⁸²⁷.

Якось під час війни Черчилль поскаржився генералові Ісмей, своєму військовому раднику, що почав вважати, буцімто Брук його ненавидить. «Я знаю, що це правда. Я це бачу в його очах», — зі-я? я знався він .

Ісмей на це відповів: «Начальник імперського генерального штабу не відчуває до вас ненависті. Він вас любить! Але він ніколи не скаже, що погоджується з вами, якщо це не так». Це, авжеж, було конче важливо, зважаючи на його обов'язки.

Черчилль, почувши це, аж сльозу пустив: «Мій любий Брук!». * * *

Із посиленням Америки збільшувалося невдоволення Британії новоприбулими. Еноха Павелла сьогодні пам'ятають як реакційного політика 1960-х, противника імміграції, але до того він встиг зробити успішну кар'єру в двох, не пов'язаних між собою царинах. Ще до Другої світової він став одним із найвидатніших класицистів

своєї доби, відомим завдяки своїм дослідженням Фукідіда. Під час війни Павелл був неймовірно успішним офіцером воєнної розвідки, який зробив кар'єру зі звичайного рядового до бригадира. Саме в цей час він став переконаним антиамериканістом. У лютому 1943 року він писав батькам: «Я бачу, як на обрії зростає ще страшніша за Німеччину чи Японію загроза... наш жахливий ворог, Америка»⁸²⁹. Під час війни він проходив підготовку у контррозвідці в діючих військах⁸³⁰ під керівництвом Малкольма Маггеріджа, який тоді був сержантом-інструктором, а згодом став другом Орвелла й часто навідував письменника, коли той уже помирав і майже не підводився з ліжка.

z

Орвелл не залишив поза увагою той усе потужніший антиамериканізм, який спостерігав в Англії: «Очевидне зростання ворожості щодо Америки, і тепер це ставлення поділяють люди, які раніше мали проамериканські погляди, наприклад, літературна інтелігенція»⁸³¹, — зазначав він. Ліваки, додавав Орвелл, починали розуміти, і що «США є потенційним імперіалістом і політично дуже відстають від Британії. Сьогодні популярний вислів, що поки Чемберлен умиротворював Німеччину, Черчилль умиротворював Америку».

Наприкінці 1944 року журнал Economist підхопив цю фразу, обвинувативши Черчилля в «політиці умиротворення»⁸³² стосовно Сполучених Штатів. У березні 1945 року, коли перемога в Європі була вже близько, помічник Черчилля Джон Колвілл записав у щоденнику: «Американці стали вельми непопулярні в Англії»⁸³³.

Американців, своєю чергою, непокоїло те, що Черчилль не був прихильником вторгнення до Франції й рішучої поразки німців. Як зазначив Ральф Інгерсолл, на той момент журналіст-лівак, «Циніки, починаючи з 1942 року, помічали, що Британія витрачає радянські життя й американські долари й заробляє на обох непоганий банківський відсоток. То нащо квапитися?»⁸³⁴

Америка випереджає Британію

Але британці самі себе обманювали, міркуючи про буцімто «відставання» американців, і це заважало їм побачити той стрімкий темп, яким розвивалася Америка. До кінця 1943 року британські

військові билися з нацистами вже впродовж чотирьох років. Вони

193 втомилися. У нації вже почало бракувати солдатів. Водночас американські війська лише почали демонструвати свої можливості.

Раніше 1943 року Черчилль казав генералові Бруку, що саме він, британський генерал, очолить командування під час вторгнення союзників до Європи. Але вже в серпні того ж року Черчилль прийшов до усвідомлення, що сили, які битимуться з німцями на Західному фронті, будуть переважно американськими, а тому погодився з Франкліном Делано Рузвельтом, що командувачем стане американець⁸³⁵. «Ми зможемо врівноважити американські експедиційні сили майже рівними силами британських підрозділів. Але після того, як пройде висадка першого ешелону, посилення має бути цілком американським, тому що в мене вже майже не залишилося людських ресурсів»⁸³⁶, — написав він за кілька тижнів.

На початку 1944 року сталася катастрофа в Анціо — її натхненником був Черчилль, але зреалізувало операцію з висадки десанту на узбережжя на південному заході від Рима саме американське командування. Наступ швидко захлинувся, давши союзникам можливість обвинувачувати в цьому один одного. Американці нарікали (і цілком справедливо) на те, що британські військові були виснажені. Британці у відповідь вказували (знов-таки, цілком справедливо) на нерішучість і некомпетентність американських командувачів, Джорджа Лукаса і Марка Кларка, а також на боягузтво американських солдатів (а це вже було геть несправедливо). Насправді, якщо вже хтось і був винним, то це Черчилль, який виплекав ідею «вистрибнути» на італійське узбережжя, щоб заскочити німців зненацька. Лише завдяки здібностям, енергії і терплячості Айзенгавера провал в Анціо ще не погіршив стосунки союзників.

Через Атлантику з Америки йшов потужний потік людської сили, техніки й енергії. До середини 1944 року американці випередили британців у бойовій ефективності. Американські підрозділи були високо моторизовані, що робило їх значно мобільнішими за британську піхоту. В 1944 році, у Франції британський фельдмаршал Бернард Монтгомері засумнівався у запропонованому американським генералом Лоутоном Коллінзом плані логістики, заявивши, що корпус (себто групу із зазвичай трьох дивізій загальною кількістю близько 50 тисяч людей) не можливо забезпечувати

лише по одній-єдиній дорозі. Коллінз на це зухвало відповів: «Що ж, Монті, можливо, для британців таке неможливо, але ми подужаємо»⁸³⁷.

Британці поступилися американцям почасти через те, що переоцінили власний технологічний рівень і недооцінили американську жвавість. Британська промисловість занепадала; однією з причин цього була зневага британської аристократії до прикладних наук. Упродовж тривалого часу, як зауважив Орвелл, Британією «керували обмежені, неймовірно недопитливі люди», які вважали науку «вельми сумнівною» і навіть «зневажали» її»⁸³⁸.

Черчилль також усвідомлював цю помилку. У грудні 1944 року він написав своєму міністрові промисловості про пеніцилін, на той момент нові диво-ліки: «Сумно дізнаватися, що попри те, що це британське відкриття, американці вже так випередили нас, не лише в обсягах випуску, але й у вдосконаленні технології виробництва»⁸³⁹. Утім навіть Черчилль, який високо оцінював радари, ядерну зброю й інші дива техніки свого часу, не віддавав належного британській науці у своїх історичних творах. У його текстах, зауважив історик Рональд Левін, «промислової революції наче й не було. Вчених не вшанували навіть схвальною згадкою, на відміну від солдатів і державних діячів. Ньютона, Фарадея, Резерфорда і їхніх колег або взагалі не згадують, або обмежуються виголошеними на їхню адресу декількома не вельми натхненними словами»⁸⁴⁰.

Черчилль у цьому був не єдиним серед істориків. Учені, які є нащадками аристократичних родин, часто віддзеркалюють у своїх дослідженнях упередження цієї вузької верстви. Британські історики протягом довгих років обурювалися соціальними зсувами, спричиненими промисловою революцією. Джордж Тревельян, один із найвпливовіших дослідників свого часу, — був на два роки старший за Черчилля і так само був сином видатного британського політика — взагалі майже впритул наблизився до зображення науки й технології як антибританських явищ, що дивно для представника нації, яка за кілька десятиліть до того очолила промислову революцію. «Вже в середині XIX століття зміни в промисловості сприяли вульгаризації широких верств, якій судилося вже незабаром занепасти високі стандарти літературної культури наступом нової журналістики, занепадом провінції й механізацією

195 життя», — нарікав він у «Соціальній історії Англії». «Наукова освіта, коли вона нарешті з'явилася, неunikно витіснила гуманізм»⁸⁴¹.

Історик Корреллі Барнетт виявив, що в результаті такого ставлення, поширеного серед еліти, постійною проблемою Британії XX століття стало зволікання із практичним застосуванням інноваційних наукових досягнень. Вивчивши виробництво британських танків під час Другої світової, він дійшов висновку, що їхні механічні недоліки були «переважно провиною комерційних фірм, некомпетентних у царині проектування, розробки й виробництва». Танки таким чином стали жертвою «надто квапливого, нашвидкуруч зробленого розрізненого конструювання, що відбувалося замість ретельного технічного проектування й випробувань; це була точнісінько така згубна модель, як і з новими моделями британських автівок вже після війни»⁸⁴². Це, відзначає він, було однією з причин того, що з 1939 по 1944 рік Сполучені Штати виробили для Британії більше танків, ніж сама Британія. Ця безрадісна схема повторювалася і стосовно багатьох інших продуктів: вантажівок, радарів, радіо — вона була актуальною практично для кожної технологічної царини, за винятком будівництва реактивних двигунів, де Британія й досі демонструвала бездоганність. Але навіть у цій галузі довелося звернутися до Америки, де виробляли лопаті турбін й імпелери, які не руйнувалися за умови високого тиску.

Дехто з учених пробував сперечатися з Барнеттовими доказами, але не надто переконливо. Так, наприклад, історик Девід Ед-гертон в есеї 1991 року заперечував висновки Барнетта, але не спромігся спростувати його головного аргументу, який полягав у тому, що занепад Британії в аерокосмічній, автобудівельній і інформаційній технологіях, що став беззаперечним у 1950-ті роки, вперше

843

проявився за десятиліття до того, під час війни.

Американці спромоглися випередити британців не лише у технологічному сенсі, але й людських ресурсах. Боездатність американських солдатів підвищилася під час війни значно дужче, ніж у їхніх британських колег. Бернард Льюїс, згодом видатний

історик, фахівець із Близького Сходу, а під час Другої світової — офіцер британської воєнної розвідки, зауважив, що в нього є два головні враження від американських військових⁸⁴⁴. По-перше, це те, що вони зверхньо відмовлялися вивчати бойовий досвід британців і, відповідно, наполягали на праві припускати власних помилок. По-друге, і це є навіть важливішим, це «швидкість, з якою вони усвідомлювали ці помилки, розробляли й запроваджували засоби їх виправлення. Це виходило за межі нашого досвіду». Однією з причин переконання представників США в тому, що в британців немає чого вчитися, як зауважує Реймонд Лі, американський військовий аташе, була зверхня позиція американців на початку 1942 року: мовляв, «британці досі не досягли великих успіхів у війні, то чому це вони мусять нам щось радити?»⁸⁴⁵. Стосовно їхніх технічних можливостей, Лі висловився зневажливо: «Британці й справді не мають як нація схильності до механіки і використовують усі можливі відмовки, щоб уникнути необхідності мати справу з чимось новим. Це, певна річ, стосується не лише танків і літаків, але й усього іншого устаткування, яке ми їм поставляємо».

III 7

Британські генерали були змушені приділяти більше уваги американцям у місяці після висадки в Нормандії, коли вони залишилися без людських резервів, а бойові сили американців на фронті були втричі більші за британські⁸⁴⁶. Американці почали вимагати більшого права стосовно прийняття рішень щодо ведення бойових дій, ба іноді взагалі приймали їх самостійно, не консультуючись із британцями.

Черчилль поступається «Драгуну»

У 1944 році, коли війна наближалася до завершення, Орвелл, авжеж, передивився власну публіцистику, створену за воєнні роки. «Перше, що я мушу визнати, — це те, що принаймні до кінця 1942 року я неабияк помилявся в аналізі ситуації, — писав він. — Я абсолютизував антифашистський характер війни, перебільшував соціальні зміни, що відбувалися насправді, і недооцінював величезну потужність реакційних сил»⁸⁴⁷. Він не міг знати, коли записував це зізнання, що вже через сім місяців до влади прийде

197 лейбористський уряд, який почне втілювати в життя деякі з масштабних соціальних змін, які він підтримував.

Черчилль уже був не спроможний на таку інтелектуальну гнучкість, почасти через те, що втомився, але також через відчуття, що зусібіч його оточили американці. Наприкінці літа 1944 року війська союзників просувалися до Німеччини, а янки почали використовувати нову тактику: вони чемно вислуховували британські поради й ігнорували їх. «До липня 1944 року Англія мала вирішальний голос», — зауважив Черчилль через десять років. — Після цього я усвідомив, що важливі рішення приймає Америка»⁸⁴⁸.

Черчилль дізнався це завдяки гіркому досвіду того літа, коли американці знову й вкотре відмахувалися від його рішучих протестів щодо операції «Драгун». Цей план передбачав вторгнення до південної Франції і просування на північний схід, щоб приєднатися до військ, які висадилися в Нормандії. Раніше Черчилль мав рацію щодо атак манівцями, оскільки найважливішою причиною для ведення бойових дій по периферії було прагнення дати комуністам причини й надалі брати участь у війні. Проте в середині 1944 року союзники вже були достатньо сильні, аби відкрити наступ у самому серці Європи. Час для ударів по периферії минув.

Черчилль давно вже надавав перевагу орієнтуванню на фактичну ситуацію, бо вона підтримувала його стратегічне бачення. Тепер, коли факти були проти нього, він, схоже, просто не міг збагнути, що робити.

У мемуарах він презентує цю проблему, вказуючи, що питання про операцію в південній Франції «викликало першу серйозну незгоду у великій стратегії між нами й нашими американськими друзями»⁸⁴⁹. Він не вподобав цей план зокрема й через те, що передбачалося відтягування сил союзників із північної Італії. Він вважав, що це нераціонально, тому що на італійському фронті ситуація зайшла в глухий кут. Навіть якби оборону німців вдалося б прорвати, союзники, рухаючи на північ, зітнулися б із іншими німецькими військами, які надійно закріпилися в альпійських ущелинах. Зауважимо, що Сталін навів цей аргумент ще за вісім місяців до того, під час конференції в Тегерані. Чи не першим озвученим ним твердженням була наполеглива порада відмовитися від цього плану. З радянської точки зору, зауважив він, Італія

«не пасує для того, щоб звідти почати прямий наступ на Німеччину, Альпи слугують майже нездоланною перепорою»⁸⁵⁰. Певна річ, Сталін також був проти того, щоб війська союзників рухалися до тих частин Східної Європи, на які він накинув оком і вже незабаром захопив і підкорив.

Черчилль довго й вперто опирався проведенню операції на півдні Франції, писав і самому Рузвельту, і радникам президента. «Немає жодного сумніву, — доводив він, — що наступ вгору долиною Рони, який почався наприкінці серпня, може бути заввиগ্রашки заблокований і зупинений»⁸⁵¹. За кілька тижнів по тому він знову надіслав телеграму Ф. д. Р., у якій «благав» скасувати наказ про наступ. Він також переконував Айзенгавера, передбачаючи, що «Драгун» зазнає фіаско, так само, як висадка в Анціо, де війська союзників захрясли на довгі місяці на італійському узбережжі трохи раніше в 1944 році. «Айк сказав “ні”, повторював це “ні” цілий день і врешті-решт підсумував: “Ні” в усіх наявних в англійській мові формах», — записав у щоденнику офіцер-порученець Айзенгавера⁸⁵². Тоді Черчилль почав обвинувачувати американців у «тиску» і погрожував через незгоду з операцією «Драгун» подати у відставку.

Він так і не визнає, що операція на півдні Франції була успішною. Вона мала ускладнити становище німців водночас і у Франції, і в Італії, ставши фланговим ударом по їхніх силах. Під час висадки військ у середині серпня 1944 року американці зітнулися з навдивовижу кволим спротивом переважно через те, що німці мушили тримати оборону на інших фронтах.

Протягом місяця американці переслідували німців, які відступали, від Французької Рив'єри майже до того місця, де сходяться кордони Франції, Швейцарії й Німеччини. Там американські війська об'єдналися з армією Паттона. Черчилль, як і Монтгомері, мабуть, ще лише мусив усвідомити, як швидко може просуватися механізована американська армія.

Якщо на початку війни він вирізнявся гнучким розумом, то тепер був гнівливим і прискіпливим. «Досі це мало прямо протилежний ефект тому, на який розраховували», — наполягав він уже піс- - 853
ля висадки військ .

Навіть у мемуарах, які він писав через кілька років після того, Черчилль відмовився визнавати важливі факти. Він стверджував, що, навіть якби операція «Драгун» звільнила морські порти, наприклад,

199 Марсель, «це не зарадило б, бо відбулося запізно. Саме це, власне, й сталося, і вже на початку 1944 року було зрозуміло, що так усе й буде»⁸⁵⁴.

Насправді, як відзначають історики Вільямсон Мюррей і Аллан Міллету своїй ґрунтовній історії Другої світової війни, «американці мали слухність»⁸⁵⁵. Захоплення великих південних портів Марселя й Тулона «стало з точки зору логістики подарунком долі, бо воно дозволяло забезпечити американські війська, які билися на німецькому кордоні взимку й навесні 1944-1945 років, а надто через те, що союзники не мали змоги використовувати порт Антверпен аж до грудня». Марсельський порт майже не постраждав, як і залізниця, що вела до нього. Її не розбомбили, на відміну від залізниці на півночі Франції, напередодні висадки десанту в Нормандії. Чверть усього обсягу постачання союзників у Західній Європі в 1944-1945 роках ішла через південну Францію, а потім швидко перекидалася на фронт уцілілою залізницею⁸⁵⁶. До грудня 1944 року союзники щомісяця перекидали 501 000 англійських тонн вантажів через Марсель і сусідні порти, що було вдвічі більше, ніж через усі порти північної Франції⁸⁵⁷. Певна річ, Черчилль був слабким у логістичних підрахунках — і, можливо, це було однією з причин того, що Антверпен так довго залишався в руках німців.

Можливо, саме роздратування Черчилля через операцію «Драгун» змусило його знехтувати низкою можливостей. Улітку 1944 року його видатний розум міг уже зосередитися на значніших проблемах повоєнного світу. Наприклад, на тому, як протистояти можливому захопленню Союзом Східної Європи. Зокрема, чи можна щось зробити, щоб допомогти Польщі? Ці питання були гідні його інтелектуального потенціалу. Але, можливо, вони були такими важливими, такими важкими, що він натомість визнав за краще зосередитися на другорядному питанні про висадку десанту на півдні Франції.

У той час як обриси повоєнного світу проступали дедалі чіткіше, Черчилль ставав усе похмурішим, занурюючись у хандру, яку він, як відомо, називав «чорним псом». За ланчем у серпні 1944 року він нарікав своїй старій подрузі Вайолет Бонем Картер: «Який жахливий світ чекає на нас попереду»⁸⁵⁹. Вона того вечора записала в щоденнику «В. справив на мене враження страшенно втомленої людини... А найважливіше те, що я не відчула захвату від перемоги, що наближається, — того захвату, на який я сподівалася».

За кілька тижнів він похмуро поскаржився своєму лікареві: «Я не вірю в цей дивовижний новий світ»⁸⁶⁰.

Людина, яка колись глибоко вдавалася у всі дрібниці, пов'язані з війною, тепер, здавалося, просто змудилася від цієї теми. У вересні 1944 року, під час саміту в Квебеку, Черчилль саме приймав ванну, коли один із його помічників спробував був ознайомити його з планами щодо окупації Німеччини. Він здивовано спостерігав, як прем'єр-міністр час від часу занурювався з головою у воду, «стаючи глухим до деяких фрагментів тексту»⁸⁶¹.

Британці часто схильні хандрити, коли їх відсувають на другий план. Невдоволений генерал Брук восени 1944 року стверджував, що зусилля союзників гальмували «два головні чинники... а) американська стратегія; і б) американська організація»⁸⁶². Це було не просто бурчання, а хибна оцінка воєнних реалій. Ці проблеми Брук пропонував вирішити таким чином: «Ми мусимо забрати керівництво в Айзенгавера»⁸⁶³. Навіть сама віра в те, що таке можливо, вже свідчила, що Брук просто не розумів балансу сил між двома країнами. Ще одним доказом того, як погано Брук розумів американців, є приватний запис про Айзенгавера, який він зробив приблизно о цій порі. Успіх у наступі союзників на Німеччину, вважав він, «цілком залежить від того, як Монті зможе його приборкати»⁸⁶⁴. Брук, схоже, й не здогадувався, що Айзенгавер ненавидів Монтгомері, не довіряв його судженням стосовно воєнних дій, зневажав його за неспроможність звільнити конче важливий бельгійський порт Антверпен, бачив, що той не розуміє, як на фронті діють американці, а вже незабаром усерйоз замислився над тим, щоб його відсторонити — він міг це зробити. Врешті-решт, саме Аїк приборкував Монті, а не навпаки.

Такі прояви в'їдливості не були рідкісними у перші тижні й місяці після висадки десанту в Нормандії. У жовтні 1944 року генерал-лейтенант сер Генрі Повнелл, старший британський офіцер в Азії, записав у щоденнику, що Сполучені Штати — «дуже сира, незріла й неосвічена нація без жодного уявлення про манери»⁸⁶⁵. Цікаво те, що згодом Повнелл допомагав Черчиллеві написати шість томів мемуарів про війну, але жодним чином, схоже, не вплинув на те, як у цих мемуарах зображено англо-американські стосунки.

На початку 1945 року Брук, Черчиллів головний військовий радник, зауважив, що той «виглядає дуже старим, дуже непослідовним у думках і тонкосльозим»⁸⁶⁶. І справді, Черчилль був виснаженим і розумово, і фізично.

Старий світовий устрій добігав свого завершення. У лютому Черчилль востаннє побачився з Рузвельтом на облавку корабля ВМФ США «Квінсі», у

гавані Александрії, у Єгипті, після Ялтинської конференції. «Я відчував, що його зв'язок із життям зовсім потоншав»⁸⁶⁷, — писав Черчилль. За два місяці Рузвельт помер.

З незрозумілої причини Черчилль, який так часто і легко вирушав деінде під час війни, вирішив не відвідувати церемонію поховання Рузвельта. Відмовкою стала завантаженість роботою в уряді. Цьому поясненню не ймеш віри, зважаючи на те, як під час війни Черчилль ганяв по всьому світу. Він, схоже, вирішив, що після п'яти років увихання перед американцями настав час, коли саме вони мусять прийти до нього.

«Гадаю, було б непогано, якби президент Трумен приїхав сюди»⁸⁶⁸, — написав він у записці королю, в якій пояснював, чому відмовився від поїздки до Америки. А відтак, попри заяви про нагальні державні справи, поїхав на вікенд за місто і танцював там із донькою віденський вальс так захоплено, що аж відчув запаморочення, сказав «Стоп» і впав на стілець⁸⁶⁹. Один із членів парламенту, який бачив Черчилля приблизно в цей час, зауважив, що той здається «навдивовижу байдужим» до Рузвельтової смерті⁸⁷⁰.

Черчиллів лікар, Чарльз Вілсон, мав підозри, що Черчилль врешті-решт дещо втомився від Ф.Д.Р. «Настрій Рузвельта — я маю на увазі те, як він був занурений у соціальні проблеми й права пересічної людини — не викликав у Вінстона жодного відгуку. Війна — єдине, що було між ними спільного»⁸⁷¹. Вілсон вважав, що Черчилля більше цікавив Сталін, «типаж, який Вінстоніві раніше не траплявся. Він цікавив його, попри його зумисну брутальність і різке мовлення... Ця людина вразила його уяву». У 1947 році Черчилль під час розмови з Вілсоном назвав Рузвельта «людиною, яка не мала взагалі жодних ідей»⁸⁷².

Рой Дженкінс у біографії Черчилля дійшов того самого висновку. «Мабуть, емоційний зв'язок між Черчиллем і Рузвельтом ніколи не був таким тісним, як заведено вважати⁸⁷³, — зауважив він. — Це було радше ситуативне партнерство й обопільна вигода, а не дружба двох особистостей».

Мабуть, таке формулювання все ж таки трохи знецінює стосунки Черчилля й Рузвельта. Це не була звичайна дружба, а тому до їхніх взаємин не можна підходити з цією міркою. Радше вже це була навдивовижу тісна взаємодія двох світових лідерів під час кризи, що тривала кілька років. Вони, мабуть, відчули один в одному якусь спорідненість. Що відбувається, коли зустрічаються двоє видатних майстрів монологу? Мабуть, вони замовкають і звертають увагу одне на одного. За словами Роберта Шервуда, біографа Гаррі Гопкінса, «Черчилль був одним із небагатьох людей, до яких Рузвельт утруднював себе дослухатися, і навзаєм»⁸⁷⁴.

Деякі з наближених до Черчилля людей дійшли висновку, що прем'єр-міністр недооцінював президента і той урешті-решт його переграв. Сер Десмонд Мортон, який тривалий час працював радником Черчилля, був переконаний, що напіваамериканське походження того могло «змусити його ігнорувати той факт, що метою Рузвельта було зруйнувати Британську імперію, в чому він досягнув успіху»⁸⁷⁵.

Проте ця точка зору не ґрунтується на історичних фактах. Занепад Британської імперії почався за багато десятиліть до появи на сцені Ф.д.Р. Британія припинила домінувати в промисловій царині вже в кінці хіх століття, втратила людські ресурси під час Першої світової війни, а відтак — залишки грошей під час Другої світової.

Ба більше, її промисловість повільно душила саму себе. Керовані спадкоємцями, більш зацікавленими у розподілі прибутку, ніж у інвестиціях у нове устаткування й інше обладнання, «британські компанії були неспроможні прийняти нові передові технології»⁸⁷⁶, — робить висновок історик бізнесу Альфред Чендлер-молодший. Як наслідок, результати блискучих досліджень британських університетів загалом не доходили до фабрик. Британія очолила Першу промислову революцію вугілля й пари, але майже пропустила «Другу промислову революцію» кінця хіх і початку хх століття, що базувалася на нафті, хімічних речовинах, металах, струмі,

203 електроніці, а також на легкому машинобудуванні, зокрема, на автомобілебудуванні. До кінця 1940-х років Англія не мала ані імперії, ані економіки, спроможної змагатися з економіками інших головних світових гравців. Як зауважив Корреллі Барнетт, реальна ситуація полягала в тому, що до кінця Другої світової війни британці «вже написали всеохопний сценарій повоєнного регресу Британії на п'яте місце у вільному світі як індустріальної держави, випуск промислової продукції якої складав лише дві п'ятих від того обсягу, що виробляла Західна Німеччина»⁸⁷⁷. Що цікаво, з 1977 по 1995 рік Барнетт був зберігачем архіву Черчилля в Кембриджському університеті.

Єдиним, що підживлювало Черчилля на цьому етапі війни, були відвідини фронту. У березні 1945 року він відчув захват, стоячи на мосту через Рейн у Німеччині. Генерал Вільям Сімпсон, стриманий техасець, несправедливо забутий член вищого командування американської армії під час війни, стривожився. «Прем'єр-міністре, там, попереду, снайпери, вони обстрілюють обидва боки мосту, і тепер вони почали обстрілювати дорогу просто за вами. Я не можу взяти на себе відповідальність за ваше перебування тут і прошу вас піти»⁸⁷⁸. Черчилль відреагував роздратуванням, учепився в зламану бантину мосту й злісно глянув на Сімпсона. Але, дозволивши собі викинути такого коника, він поступився й спокійно полишив небезпечне місце. Подібні епізоди вказують, що в Черчиллі жила «вічна дитина», як зауважує Вайолет Бонем Картер⁸⁷⁹. Також не можна не замислюватися над тим, чи не відчував бува якимось чином Черчилль, що в нього майже не залишилося справ на землі, і що бути вбитим на передовій — це нічогенький спосіб піти зі світової сцени.

Завершення війни:

Черчилль збивається на кроці

Як виснажився Черчилль? На той момент, коли його довелося силоміць змушувати піти з мосту, доволі сильно. Це підтверджувала його остання масштабна промова про європейську війну, яку він виголосив 13 травня 1945 року. Він був у якнайгіршій формі. Минуло рівно п'ять років з того моменту, відколи він виголосив свою чудову

промову про «кров, важку працю, піт і сльози». Він уже не спроможний був сягнути тих ораторських висот, яких сягнув тоді.

У травні 1945 року він почав свій виступ словами: «Після низки останніх епізодів минулого тижня стало зрозуміло, що ситуація на цей момент розвивається просто чудово». Здавалося, він думками деінде.

Відтак, виступаючи з найважливішого в історії приводу, він відволікся на непотрібну шпильку на адресу нейтрального ірландського уряду президента Еймона де Валери. «Зі стриманістю і врівноваженістю, яким, варто зауважити, історія не знайде багато аналогій, уряд його величності жодного разу не застосував до них [ірландців] сили, хоча час від часу зробити це було б вельми легко і цілком природно. Ми залишили уряду де Валери змогу загравати з німцями, а згодом з представниками японців скільки забажають»⁸⁸⁰.

Протягом усієї війни найпотужнішою рисою Черчилля було вміння морально й емоційно триматися на рівні, але тієї епохальної миті він цілком і повністю провалив це завдання. Ця гірка шпилька стосовно маленького нейтрального сусіда, якого досі жорстоко пригнічувала Англія, була навряд чи хорошою темою для видатного англійського лідера під час промови про перемогу в Європі, яка визначала майбутнє світу. Черчиллеві неолодні слова свідчать, що він імпровізував. Узагалі-то, в Черчилля була причина сам на сам подякувати де Валері. Британці на початку війни хотіли розмістити в Ірландії протичовнові літаки й кораблі. Деякі історики вважають, що якби ірландський уряд краще розіграв цю карту, то, можливо, переконав би Черчилля надати Ірландії контроль над Північною Ірландією в обмін на дозвіл облаштувати бази й згоду незабаром узяти участь у війні на боці Британії. Черчилль, мабуть, розлютився на де Валеру через те, що той, дотримуючись політичних умовностей, за два тижні до того висловив від імені ірландського уряду співчуття Німеччині у зв'язку зі смертю Гітлера.

Наближаючись до завершення цієї химерної промови й зазираючи в майбутнє, Черчилль дещо відновив утрачену рівновагу. В одному фрагменті, який прозвучав навіть трохи по-орвеллівськи, він попередив: «Нам, мешканцям європейського континенту, ще доведеться проконтролювати, щоб прості й гідні цілі, з якими ми вступили до цієї війни, не були відкинуті чи зневажені протягом

205 місяців опісля нашого успіху, і щоб слова «свобода», «демократія» і «рівноправ'я» не втратили своє початкове значення, в якому ми нині їх розуміємо»⁸⁸¹. Він незабаром повернеться до цієї теми у своїх промовах у Лондоні й Міссурі, в яких попереджатиме про те, що Європа нині поділена залізною завісою, за якою люди змушені боятися «стукоту поліціанта в двері»^{88г}.

Те, як він відволікся на Ірландію, демонструє також, як змінився спосіб мислення Черчилля з наближенням завершення війни. Він, схоже, відчував, що знову може дозволити собі розкольніцькі прагнення. Наступного місяця, попереджаючи про небезпеку приходу до влади лейбористів, він дозволив собі зовсім екстравагантні заяви. «Жодний соціалістичний уряд, який керує всім життям і промисловістю країни, не здатний дозволити собі таку розкіш: ігнорувати вільні, гострі, ущипливо сформульовані вирази людського невдоволення. Йому доведеться повернутися до якоїсь із форм гестапо»⁸⁸³. Це був несподіваний та дурнуватий вчинок— отак от шельмувати очільників лейбористів, з якими він працював протягом усієї війни в коаліційному уряді і які допомогли йому стати прем'єр-міністром у 1940 році, відмовившись підтримувати Невілла Чемберлена. Вони тоді поставилися до нього краще, ніж багато хто з торі. Під час цих виборів, зазначав Маггерідж, Черчилль «проміняв роль національного лідера, яку він, безумовно, заслужив, на партійне лідерство, для якого він погано пасував - 884 і яке йому шкодило».

І все одно Орвелл вважав, що Черчилль переможе на виборах. «Я весь цей час передбачав, що консерватори виграють з невеличкою перевагою, — записав він за кілька тижнів до голосування. — І я продовжую дотримуватися цієї думки, хоча вже й не так у цьому впевнений, тому що очевидно, що ситуація дуже сильно схиляється в інший бік. Імовірно навіть, що лейбористи переможуть на виборах усупереч волі власних лідерів»⁸⁸⁵.

Сльози Вінстона Черчилля

Для Черчилля війна завершиться, як і почалася, сльозами. У травні 1945 року, коли Гітлер був уже мертвий, а Німеччина переможена, Черчилль потиснув руки всім членам свого воєнного кабінету.

«Він усім нам подякував дуже тепло, зі сльозами на очах, за все те, що ми зробили за час війни, за нескінченну роботу, яку ми виконали від Ель-Аламейна аж до теперішнього стану речей», — записав Брук.

Коли у травні 1940 року Черчилль запропонував співвітчизникам кров, важку працю, піт і сльози, він, авжеж, щедро доклався / й сам по трьох останніх пунктах. Мабуть, жодний світовий лідер і не ридав привселюдно так часто, як Черчилль, поки був прем'єр-міністром. Це особливо варте уваги, тому що відбувалося, як зазначав Саймон Шама, «в культурі, яка вважала таку демонстрацію емоцій проявом неймовірно кепських манер»⁸⁸⁶.

Він часто плакав — не лише під час урочистих жалобних церемоній чи в моменти особистої скорботи, але й під час розмов і публічних виступів. Це був, мабуть, істотний елемент його стилю керівництва, такий показово небританський і тим несподіваніший для британського лідера. Певна річ, тут позначилася також і Черчиллева химерна відсутність кордонів між публічним і приватним життям.

Якось, повернувшись до Британії із Марокко, де він одужував після пневмонії, Черчилль заледве встиг зайняти своє місце в обожнюваній Палаті громад, «коли дві величезні сльози скотилися в нього по щоках»⁸⁸⁷. Він міг роз'ятрити себе до сліз, навіть просто диктуючи промову. «Протягом кількох хвилин він міг просто ходити туди й назад, намагаючись укласти речення, — пригадував один із його секретарів. — Іноді голос його тремтів від емоцій, і час від часу сльоза збігала щокою»⁸⁸⁸. Якось, пояснюючи генералові Бруку, як важко бути прем'єр-міністром під час війни, Черчилль розплакався. «Сльози струміли його обличчям», — записав Брук⁸⁸⁹.

Його схильність плакати на людях могла бути ознакою тієї напруги, у якій він перебував. Але навіть у цьому випадку це була не слабкість, а сила Черчилля-політика. Народ Англії страждав від війни. Приблизно 67000 мирного населення було вбито під час війни бомбами й снарядами, загинуло під час пожеж і зруйнувань, викликаних обстрілами фактично «в глибокому тилу»⁸⁹⁰. Дивлячись на Черчилля, британці бачили, що їхній лідер здатний співчувати. Це не було даністю для нації, де між класами існувала така величезна прірва й глибока недовіра.

Варто зазначити, що нерідко сльози Черчилля проливалися переважно у власних інтересах чи заради досягнення його мети. Черчилль розумів, що якщо він не буде зворушений, то й довколишні нічого не відчуватимуть. «Оратор є втіленням пристрастей багатьох людей», — зазначав він у своєму ненадрукованому ранньому есеї, написаному в 1897 році, що має назву «На кону риторики», «Перш ніж він викличе в них сльози, мусять пролитися його власні. Щоб переконати інших, потрібно самому повірити»⁸⁹¹.

Що означали ці його сльози? Сер Десмонд Мортон, який входив у близьке коло Черчилля під час війни, але згодом став його суворим критиком, дійшов висновку, що той любив владу більше, ніж людей, і насправді був майже повністю позбавлений емпатії. «Вінстон просто не мав жодного уявлення про те, які проблеми в інших людей через нього, — писав він. — Він ніколи не міг зрозуміти жодну іншу людину»⁸⁹². Інший колишній Черчиллів союзник і помічник, Роберт Бутбі, дійшов схожого висновку, написавши: «“Нехай не буде в тебе інших богів, крім мене” завжди було для нього першою і найголовнішою заповіддю»⁸⁹³. Але, додавав він, ця Черчиллева риса не була безперечно негативною. «Людина, яка не мала в собі натяку на безсердечність, не могла б дати відсіч Гітлерові».

Парадоксально, але Черчиллева егоїстичність була потрібним недоліком для військового лідера. Людина з більшою емпатією могла би бути розчавленою емоціями й тягарем необхідності рік за роком вести світову війну.

Два видива смерті в Потсдамі

У липні 1945 року Черчилль вирушив з Лондона до німецького Потсдаму задля участі в останньому військовому саміті. Там американці повідомили британців, що вони щойно провели успішні випробування атомної бомби. Черчилль, охоплений побожним захватом, почав уголос розмірковувати про те, як нова зброя може змінити завершення війни чи навіть допомогти стримати комуністів. Брук, що характерно, відмахнувся від цієї новини: на його думку, це було чергове «перебільшення американців»⁸⁹⁴. Він переймався в своєму щоденнику, що Черчилль надто захопиться перспективами цієї нової ядерної ери. «Я здригався від самої думки

про те, що він дозволить недозрілим результатам одного експерименту викривити все своє дипломатичне бачення!». Це був погляд традиціоналіста, нездатного оцінити значення несподіваних змін у довгостроковій перспективі. Черчиллів талант полягав у тому, що він умів робити саме це.

Шістнадцятого липня, того самого дня, коли американці провели ядерний вибух, Черчилль поїхав у Берлін, щоб оглянути бункер Гітлера, зокрема й те приміщення, де помер фюрер⁸⁹⁵. Через вісім днів йому наснилося, що він сам лежить у морзі. Він розповів своєму лікареві: «Я бачив — це було дуже яскраве видиво! — власне мертве тіло під білим простирадлом на столі в порожній кімнаті. Я упізнав власну голу ступню, що маячила з-під простирадла»⁸⁹⁶.

Той сон і справді виявився пророчим. Наступного дня Черчилль пережив політичну смерть — він і його партія всуху програли національні вибори. Це був приголомшливий удар — втратити посаду ще до завершення Другої світової війни на Тихому океані. «Черчилль відстоював Британську імперію, незалежність Британії і “антисоціалістичну” візію Британії, — підсумував історик Джон Чармлі. — До липня 1945 року перша опинилася в занепаді, друга цілком залежала від Америки, а третя щойно здиміла після перемоги лейбористів»⁸⁹⁷.

Отже, уперше за шість років Черчиллеві довелося шукати прихисток у Лондоні. Це був катастрофічний віраж долі для людини, яка щойно провела свою націю до великої перемоги: Британія лишилася непереможеною і досі залишалася демократичною країною. Навіть зараз це сприймається як незабутній подвійний тріумф. Як підсумовує історик Вільямсон Мюррей: «На чолі з Черчиллем Британія вціліла, майже повністю зберігши власні цінності. Це було неабияке досягнення, якщо згадати ситуацію в червні 1940 року»⁸⁹⁸.

13 Черчиллева помста

Воєнні мемуари

оздратований і ображений результатами виборів 1945 року, Черчилль, так само як і Орвелл, відступив і поїхав із міста. Але не на Внутрішні Гебриди. Натомість він сховався у своєму заміському будинку серед пологістих зелених пагорбів на південь від Лондона і сів писати воєнні мемуари⁸⁹⁹. Протягом наступних восьми років він разом із командою дослідників і письменників створить колосальний огром з 1,9 мільйона слів, надрукованих на 4823 сторінках у шести томах. У цій праці Черчилль претендуватиме на головну роль у найстрашнішому конфлікті у світовій історії. І, на відміну від багатьох політиків-мемуаристів, у ній він дасть повну свободу своїм нестримним емоціям. Саме через це ці книжки взагалі читабельні — і читаються досі.

Проте це не означає, що Черчиллеві спомини є бездоганно точними. Ба більше, написано вже цілі томи, присвячені детальному аналізу його помилок, перебільшень, замовчувань. І все одно мемуари лишаються цікавими з декількох причин. Насамперед вони — єдиний звіт про Другу світову, написаний одним із головних світових лідерів тієї доби⁹⁰⁰. Інтонації Черчиллевої оповіді неабияк нагадують інтонації давньогрецького царя, що змальовує свою провідну роль у Троянській війні. «Тепер я був цілком задоволений тими основними рішеннями, які ухвалювало Адміралтейство»⁹⁰¹, — згадує він в одному з уривків, уникаючи звинувачень у державній зраді й узурпації влади монарха лише через те, що використовує першу особу однини, а не множини. Він і справді іноді вживав цей величний тон під час війни. Наприклад, якимось у листі командуванню флоту щодо втрат, які британці зазнавали через атаки субмарин, зазначив: «Мене дуже непокоять ці факти»^{90*}.
Час

від часу його проза навіть набуває цілком гомерівського звучання, наприклад, коли він описує генерала Беделла Сміта, начальника Айзенгаверового штабу, який «примчав на легких крилах зі штаб-квартири Айзенгавера»⁹⁰⁵.

Слід зауважити, що між справжніми подіями війни і Черчиллевою оповіддю про них є деякі суттєві розбіжності. Черчилль під час війни тримався дивовижно, і, певна річ, урешті-решт переміг. Але, сівши писати ці мемуари, він усе чіткіше усвідомлював, що Британія вже не імперія, ба навіть не є потужним гравцем на світовій арені. Британія була втомлена, відносно бідна і програвала в економічній конкуренції. У найкращому випадку вона мала отримати непривабливу роль у затінку парвеню, що нахапали багато ресурсів, незугарних політиків і зарозумілих генералів країни нувориша — Сполучених Штатів... і намагатися спрямувати їх на стежку мудрості.

Том і. «Наближення бурі»

Історики можуть заперечувати точність мемуарів, ба більше, вони мають для цього всі підстави. Так, наприклад, варто зазначити, що Черчилль насправді не запам'ятав зустрічі з Франкліном Рузвельтом під час обіду в Лондоні в 1918 році, але в «Наближенні бурі» згадує, що під час цієї зустрічі Рузвельт його «вразив своїм чудовим виглядом у розквіті молодості й сили»⁹⁰⁴. (У самого Ф.Д.Р. збереглися дещо інші спомини. Якось він, щоб підлеститися до Джо Кеннеді, розповів йому: «Мені ніколи не подобався він [Черчилль] ще відтоді, як я зустрів його в Англії в 1918 році. Під час обіду, на який я був запрошений, він паскудно поведівся, намагаючись усіма командувати»⁹⁰⁵).

Можливо, Черчиллеві мемуари не є історичною працею в традиційному сенсі цього слова, але це — книжки, які закарбовуються в пам'яті. А надто це стосується перших томів, де Черчиллів добре впізнаваний голос прорізається крізь пелену війни. Він уміє вмістити образ у коротку фразу, як, наприклад, коли згадує про «пошарпані крила»⁹⁰⁶ поразки, що простерлися над Німеччиною у міжвоєнні роки. Він пише з величезним відчуттям ритму, тож час від часу його оповідь звучить, наче заспокійливий голос дорослого,

який читає улюбленій дитині. «Проте Рейн, широкий, глибокий і швидкоплинний Рейн, зміцнений і утримуваний французькою армією, стане бар'єром і щитом, за яким Франція зможе жити і дихати протягом поколінь. Натомість почуття та погляди англомовного світу, без чийої допомоги Франція, напевне, не вистояла б, були зовсім інші⁹⁰⁷». Його стилістичні помилки — це помилки надмірності. Він мальовничо оповідає, що протягом 1930-х років британці «розводяться про побожні банальності, тоді як вороги кують свою зброю»⁹⁰⁸. Він ніколи не обмежується використанням лише одного слова, якщо два створять приємну для вуха алітерацію. Так, наприклад, він зазначає, що передвоєнний час «становив картину британської самовдоволеної глупоти і безвідповідальності»⁹⁰⁹.

Але найчастіше рука Черчилля-письменника впевнена й тверда, а надто в першому, найособистішому з шести томів. Вивищенню Гітлера сприяла «войовнича постать комерційного магната [Аль- фреда] Гугенберга, який раптом опинився на п'єдесталі»⁹¹⁰. Ні-

меччиною в 1930-ті керувала «жменька переможних горлорізів»⁹¹¹.

Він не жалкує часу на те, щоб розгорнути сувій своєї саги. Там, де професійний історик просто зазначив би, що німецька промисловість перейшла в 1936 році на режим воєнного часу, Черчилль змальовує цілу картину: «Німецькі військові заводи працювали на повну потужність. У Німеччині день і ніч крутилися колеса і гупали молоти, перетворивши всю її промисловість на арсенал і згурту-

вавши все населення в єдину дисципліновану військову машину ».

Він надає чудові описи головних дійових осіб. Як прем'єр-міністр Невілл Чемберлен був «жвавим, діловим, свавільним і дуже само- впевненим... Але понад усе він сподівався увійти в історію як великий миротворець і задля цього всякчас був готовий діяти всупереч фактам і йти на великий ризик і для себе, і для країни»⁹¹³. Адольф Гітлер, який поклав кінець цим надіям, змальований як «злий дух, який піднявся з прірви бідності — його спалювала думка про поразку, його пожирала ненависть і жага помсти, він був одержимий бажанням зробити німецьку расу панівною в Європі, а може, й у всьому світі»⁹¹⁴.

Черчилль мав хист до описів і насичував їх потужною матеріальністю. Він не просто пише, що вперше з часів Вільяма Завойовника Англія зітнулася із загрозою вторгнення. Ні, натомість він

констатує: «Минула майже тисяча років, як Британія бачила вогні ворожого табору на англійській землі»⁹¹⁵.

Він змальовує британські загони зі знешкодження бомб, які не розірвалися, — військових, які мусили забиратися до воронок, щоби розряджати німецькі бомби, які не вибухнули. За його словами, обличчя в цих солдатів були не такі, як в інших людей. «Вони були худі, змарнілі, мали синюватий відтінок, їхні очі гарячково блищали, вуста по-особливому стиснуті... Пишучи про наші тяжкі часи, ми схильні надуживати словом "похмурий". Цим словом треба послуговуватися у розповідях про команди, які знешкоджували бомби»⁹¹⁶»/

Як письменник Черчилль має перевагу, якої позбавлені більшість істориків. Ідеться про те, що він особисто відчув ці події, тож міг занурити в них читача. Наприклад, згадаймо його звіт, про який уже йшлося в четвертому розділі, про зустріч в 1937 році за ланчем з фон Ріббентропом, на той момент послом Німеччини в Лондоні. Він завершує свої спомини про німця, зазначаючи, що згодом ще раз снідав із ним, і сухо зауважує, що «це був останній раз, коли я бачив герра Ріббентропа до тієї миті, як його повісили».

На відміну від істориків, він часто пише емоційно, надто в перших двох томах споминів, найкращих із шести. Участь Польщі в розчленуванні нацистами Чехословаччини в 1939 році—сороміцький, наразі майже забутий крок— він називає вчинком • 917
«ГІСНИ».

Том п. «Найкраща мить»

Як ми вже бачили, сім місяців 1940 року, починаючи з травня, коли він став прем'єр-міністром, були кульмінацією біографії Вінстона Черчилля. Перший том його мемуарів, мабуть, найкраще з усіх написаний, але зміст другого такий самий захопливий і навіть напруженіший. Цілком можливо стверджувати, що протягом 1940 року Черчилль урятував Британію. Безперечно, саме він очолив протистояння з пануванням нацистів у Європі. Це був час, коли Німеччина уклала союз із Італією й Японією і підписала мирну угоду з Радянським Союзом. «Ніщо не перевершить 1940 рік»⁹¹⁸, — зізнається

він у другому томі споминів. Він назвав цей том «Найкраща мить», і, певна річ, це була найкраща мить і для нього також.

Попри те, що оповідь його про це небагатослівна, відчувається, що Черчилль глибоко шокований падінням Франції і вражений поведінкою її лідерів. Утім найгірше ще було попереду. «Битва за Францію була програна. Битва за Англію — виграна. Попереду була битва за Атлантику»⁹¹⁹, — пише він наприкінці цього тому. Одним із найбільш пам'ятних проявів власних почуттів у мемуарах стало зізнання «Єдине, що насправді лякало мене під час війни, це загроза підводних човнів»⁹²⁰. Черчилль побоювався, що трансатлантичне судноплавство буде знищене німецькими підводними човнами, через що Британія залишиться без їжі, пального й військового спорядження. Його страх сягнув апогею, коли наприкінці 1940 року з 34 кораблів конвою з Канади 20 були затоплені⁹²¹.

Том пі. «Великий союз».

Том iv. «Завіси долі»

У наступних томах оповідь стає не такою особистісною і значно офіційнішою. Над мемуарами працювала команда, зусилля якої контролював Черчилль. Його помічники збирали документи, писали під його диктовку, робили чернетки. Так з'явилася на світ праця, в якій Черчилль був водночас трохи автором, трохи героєм, трохи інструктором і трохи редактором. Девід Рейнолдс, історик із Кембриджу, який написав чудову книжку про те, як створювалися мемуари, підсумовує, що Черчилль «керував великою, добре фінансованою групою дослідників, що не поступалися метрам сучасної науки. Він не робив особисто всю роботу, але визначав параметри й напрямок, а також контролював її перебіг»⁹²².

У результаті цього процесу мемуари поступово набули напівофіційного характеру. Прикладом колективного редагування й наявності документальних відомостей є, приміром, такий уривок: «На південь від британського сектора 19-й французький корпус зайняв Джебель-Фкірін, тоді як на півночі американський 2-й корпус, здійснивши атаку 23 квітня, невпинно просувався до Матери»⁹²³. Утім чогось подібного, авжеж, варто сподіватися, коли праця за обсягом більша за 4000 сторінок.

Інколи команда авторів припускається дрібних помилок. Так, розділ про перші перемоги американців на Тихому океані завершується подякою американським ВМФ і впр — проте американська авіація в цьому розділі жодного разу не згадується. На одній сторінці друга промова Черчилля в Конгресі датується 19 травня 1943 року. За шість абзаців її датовано вже 20 травня^{92,5}.

Деякі похибки, авжеж, були неминучі. У Черчиллевій оповіді про перші роки війни є психологічна потужність, яку важко було зберегти надалі. В 1940 році Черчилль опинився в глухому куті. На кону було виживання Британії і його життя. Він приборкав скептиків і витиснув максимум з британської військової машини. В останні роки війни, починаючи з 1942 року, він просто мусив підтримувати цю машину в дії, а також спробувати скерувати дії американців у напрямку, який сам вважав найкращим.

І все одно деякі помилки, що їх припустилася його фабрика з написання мемуарів, були жахливими. Найяскравішою ілюстрацією цього є розділ xiv четвертого тому, у якому йдеться про головні «американські морські перемоги». Це чудова історія, але зовсім не Черчиллевого авторства. Тому в назві цього розділу є химерний пунктуаційний знак — «зірочка»: «Американські військово-морські перемоги"». Ця зірочка стосується не самого характеру цих перемог на Тихому океані в 1943 році, а джерела відомостей, які повідомляє Черчилль. «Лише дуже мала частка “Американських військово-морських перемог” написана безпосередньо Черчиллем, — зазначає Рейнолдс. — Він переписав початок і загострив деякі фрази, але в цілому поклався на гордона Аллена, який, своєю чергою, переважно відрерайтив iv том написаної Семюелом Еліотом Морісоном історії військово-морських операцій США під час Другої світової»⁹²⁶.

Це стало джерелом певних проблем, тому що історія Морісо- на, хоча й написана за участю офіційних осіб, не була урядовою публікацією, а отже, виявилася захищеною авторськими правами, на відміну від історії війни, створеної під егідою армії США, яка була офіційною публікацією і жодними авторськими правами не була захищена.

Морісон сам виявив це запозичення. Перш ніж ця частина Черчиллевих мемуарів вийшла окремою книгою, уривки з неї друкувалися в New York Times. Читаючи газету в жовтні 1950 року, Морісон

був вражений, коли побачив, що від імені Черчилля надруковано його міркування й висновки⁹²⁷.

Так, наприклад, Морісон писав: «Битва в Кораловому морі залишиться в пам'яті назавжди як перша морська битва, в якій брали участь виключно авіаносці і в якій усі втрати були спричинені діями у повітрі і жоден корабель не взяв на приціл жодного надводного корабля ворога»⁹²⁸. Черчилль про битву в Кораловому морі пише: «Нічого подібного раніше не траплялося. То була перша битва в морі, коли надводні кораблі не обмінялися жодним по- ■

929

стрілом» .

Морісон зателефонував своєму адвокатові, який своєю чергою зв'язався з американськими видавцями Черчилля. Результатом їх перемовин стала ця химерна примітка в назві розділу, яку квапливо додали як завуальоване визнання запозичення. Внизу сторінки читачу радять «Див. книжку Coral Sea, Midway, and Submarine Actions, яку написав капітан ВМФ США S. E. Morison». Також окреме речення з'явилося в розділі подяк: Черчилль зазначав «Я хотів би визнати свій борг перед капітаном Семюелом Еліотом Морісоном, резервістом ВМФ США, чії книжки про морські операції створюють чітку картину дій американського флоту». Ця вказівка на книжку іншого історика, додає Рейнолдс, була «унікальною для Черчиллевих мемуарів, але тоді було конче важливо уникнути неприємних звинувачень у плагіаті». Морісон шляхетно вирішив, що конфлікт вичерпано, і ніколи публічно цю тему не обговорював.

Останнім переможним «ура!» наприкінці ш тому лунає згадка Черчилля про своє тріумфальне звернення до трьох тисяч британських і американських військових у величезному римському амфітеатрі в Карфагені біля Туніса: «Уся аудиторія плескала в долоні й слала вітання, як, без сумніву, робили і їхні попередники дві тисячі років тому, споглядаючи бої гладіаторів»⁹³⁰.

Том v. «Замикання кільця».

Том vi. «Тріумф і трагедія»

Не всі військові лідери здатні прискіпливо проаналізувати війни, які вони вели. Вони усвідомлюють, що зробили, але не завжди розуміють, чому сталося те, що сталося, і як склалися в одне ціле

окремі фрагменти. Черчилль, навпаки, добре це вмів, причому, на найвищому рівні. Він був зачарований орудою механізму війни, і, можливо, глибше за

будь-якого лідера XX століття розумів загадкове мистецтво творення того, що в п'ятому тому він назвав «загальною узгодженістю воєнних зусиль, щоб усе було скоординованим».

Ця особливість поживає оповідь Черчилля про масштабну, складну підготовку до висадки десанту в Нормандії, яка стала кульмінацією не лише війни на Заході, але також його мемуарів. Це останній епізод його споминів, коли у тексті відчувається Черчиллева душа. Але навіть тоді емоційна напруженість є лише крихітною дешицею того, що він пережив у 1939-1941 роках. Це вкотре засвідчує, що на момент десантування в Нормандії американці домінували.

На початку 1944 року Черчилль мав вирішувати величезну кількість питань, починаючи від стратегічних (як ставитися до де Голля?) і завершуючи тактичними (як завадити німецьким підводним човнам топити військові конвої, що перетинають Ла-Манш?) і особистими (чи мусять Черчилль і король Георг персонально їхати спостерігати за висадкою десанту союзників?). Як він зауважив під час виступу в Палаті громад у день висадки: «Ця масштабна операція, є, безперечно, найскладнішою з тих, що будь-коли проводилися. Вона враховує течії, вітер, хвилі, видимість як із повітря, так і в морі, а також задля участі в ній об'єдналися сухопутні, повітряні і морські сили, що були у найтіснішій взаємодії в умовах, які не можна було повністю спрогнозувати»⁹³².

Відтоді емоційний вплив Черчиллевих споминів на читачів помітно слабшає. У середині 1950-х Малкольм Маггерідж, який тоді керував випуском п'ятого тому Черчиллевих мемуарів як циклу публікацій у Daily Telegraph, поїхав до замиського будинку політика, Чартвелл, щоб обговорити декілька дрібних питань. Він помітив, що велика людина почувається збентеженою. Маггерідж записав у своєму щоденнику, що він швидко збагнув, що в цього збентеження була серйозна прихована причина:

Проблема з його мемуарами і причина того, що він був такий напружений, полягала в тому, що він втратив зацікавленість у споминах і просто поєднував огроми документів, написані під час війни. Американці, які заплатили величезні гроші за права на цикл публікацій і видання книжок, висловили незгоду. Під час перемовин з'ясувалося, що деякі розділи написані не Черчиллем, і, підозрюю, його внесок був узагалі дуже малим⁹³³.

У шостому томі, в якому йдеться про завершення війни в Європі, але не на Тихому океані, відбувається химерна зміна: Черчилль стає меншою мірою автором і більшою мірою персонажем. Більша частина чернеток цього останнього тому була написана командою, яка роками допомагала йому працювати над мемуарами. На момент їхнього завершення Черчилль знову був зайнятий, бо з жовтня 1951 року почався його вельми посередній другий термін у якості голови уряду. Крім того, у лютому 1952 року в нього стався мікроінсульт, і ще один, серйозніший, у червні 1953 року.

Те, що стало в результаті VI томом, «усе ж таки було Черчиллевою книгою», висновує Рейнолдс, який вивчав його мемуари. «Нехай не він написав більшої частини тексту, але він однозначно визначав тон і вирішував, коли працю буде надруковано — і чи . 934

взагалі це станеться» .

Особливо обачним Черчиллю довелося бути зі своєю гострою критикою дій генерала Айзенгавера в період завершення війни в Європі, тому що на момент виходу книги Айк став президентом Сполучених Штатів. Черчилль зізнався секретареві, що змушений був викинути частину написаного тексту. «Він уже не міг без купюр оповідати про те, як Сполучені Штати, щоб догодити комуністам, віддали величезні території, окуповані ними, і як зневажливо вони ставилися до його прохань проявляти обачність»⁹³⁵.

У результаті книжка вийшла непоганою, але вона дуже відрізнялася від п'яти попередніх. Вона більше спирається на документи того часу, які пов'язані між собою короткими коментарями. Часто офіційне листування переривається лише одним реченням, на кшталт «Я того дня телеграфував Сталіну» чи «Того дня стало- Оїб ся таке» ,

За винятком захоплення від висадки десанту союзників, тон оповіді стає дедалі безрадіснішим. Найдужче вражає в цій останній книжці глибокий смуток, що відчувається у всій оповіді.

Парадоксально, але наближення перемоги для Черчилля було «найнещасливішим часом»⁹³⁷. Черчилль бачив майбутнє, і воно його лякало.

Насправді Черчилль наприкінці війни і після неї був у поганій формі. Усе важче було ігнорувати очевидні факти занепаду Британії. Черчиллеві промови того часу «були під загрозою того, щоб деградувати до звичайної балаканини», зазначає Саймон Шама⁹³⁸.

Проте загалом шеститомні мемуари мали колосальний успіх. Вони виходили приблизно раз на рік, з 1948 по 1953-1954 роки. Останній том побачив світ у Сполучених Штатах за п'ять місяців до того, як у квітні 1954 року друком вийшло британське видання. На момент публікації останнього тому Черчиллеві вдалося привернути всезагальну увагу до свого бачення війни, а себе поставити в центр цієї картини. Неможливо розглядати історію Другої світової війни, не звертаючись до мемуарів Черчилля.

14 Триумф і занепад Орвелла

7945-7950

Так само як і Черчилль, Орвелл зустрів завершення війни надламаним. Його занепад був очевидніший і катастрофічніший за Черчиллів.

Працюючи над своєю останньою книжкою, якій судилося стати найвідомішим його романом, письменник почувався дедалі гірше.

Ба більше, хворий на сухоти соціаліст став навіть гіршим песимістом, аніж пристаркуватий колишній прем'єр-міністр. Черчилль провів повоєнні роки, тріумфально згадуючи минуле. Орвелл водночас із жахом вдивлявся в майбутнє.

«Прийшла весна, навіть до Лондона N1^{xxviii}, і ніхто не може завадити тішитися нею, — записав він у квітні 1946 року. — Атомні бомби стосами накопичуються на заводах, поліція нишпорить містами, з репродукторів лунають брехні, але Земля й досі обертається навколо Сонця, і ані диктатори, ані бюрократи, хоч як їм це не подобається, не можуть цьому завадити»⁹³⁹. Йому подобалася «неофіційність» природи.

Орвелл почав обмірковувати свою останню книжку, коли Друга світова війна наближалася до завершення. У 1946 році, коли він почав працювати над текстом, Лондон був «пошарпаним, сірим і змореним»⁹⁴⁰, як зазначав один із Орвеллових приятелів Тоско Файвел. Під час війни в Британії не вводили хлібних карток, але в 1946 році ввели, щоб допомогти запобігти голоду в Європі, особливо в Німеччині⁹⁴¹. У травні цього року Орвелл записав:

Для всіх, окрім військовослужбовців, життя після припинення воєнних дій фізично було таким само неприємним, як і під час війни, ба навіть дужче, зважаючи на те, що ефекти браку певних речей накопичуються. Наприклад, усе важче миритися з браком одягу, бо наш уже майже повністю зношений, а під час останньої зими ситуація з пальним була гіршою, ніж будь-коли за час війни⁹⁴².

«Колгосп тварин» був політичною сатирою у формі байки. Наступна художня книжка Орвелла мала стати політичною модифікацією іншого жанру — роману жахів. Його чудовисько породила не наука XIX століття, як колись монстра Франкенштейна, і не зброя XX століття, як згодом Годзиллу, а

^{xxviii} N1 — ділянка поштового індексу в Лондоні, яка охоплювала північні райони міста, зокрема й Іслінгтон, у якому жив Орвелл.

політика XX століття, яка створила всепроникну державу, інколи жорстоку, але майже завжди радше незграбну, ніж кмітливую.

Як і Черчилль, Орвелл у перші повоєнні роки попереджає про величезні небезпеки, які й досі існували у світі попри те, що нацистів було розгромлено. Черчилль у своїй промові про залізну завісу в березні 1946 року говорив про світ, де «влада держави реалізується без обмежень диктаторами або згуртованими олігархічними групами, які діють через посередництво привілейованої партії і політичної поліції». Він вірив, що «тінь упала на землю, яка ще нещодавно була осяяна перемогою союзників... Від балтійського Щецина до адриатичного Трієста залізна завіса впала впоперек континенту»⁹⁴³.

Орвелл також бачив тінь цієї завіси, що протягнулася на захід. Він передбачав майбутнє й прагнув попередити, що ця його модель не спрацює, принаймні для людей, які, так само як і він, високо цінували недоторканність приватного життя й свободу слова. Він кілька років розмірковував про проблеми зловживання владою в повоєнній Європі. У 1941 році письменник попереджав: «Настав час тоталітарної держави, яка не дозволяє і, мабуть, не може дозволити індивіду жодної свободи. Коли заходить мова про тоталітаризм, негайно згадують Німеччину, Росію, Італію, але я вважаю, що ми мусимо визнати, що цей феномен пошириться по всьому світу»⁹⁴⁴.

Орвелла лякало те, що всемогутня держава не лише заборонить людям висловлювати певні думки, але також може зробити наступний крок і вказуватиме їм, що саме слід думати.

Не бажаючи, щоб його відволікали, а також, мабуть, стаючи дедалі більшим інтровертом, Орвелл намагався якомога більше

часу проводити на острові Джура, прагнучи завершити книжку. Це було «найвіддаленіше місце, яке можна знайти на Британських островах», за словами Орвеллового друга Девіда Астора, який знайшов для письменника будинок на Джурі. «Я не уявляв, що він там житиме. Я лише порадив йому поїхати туди трохи перепочити, бо очевидно було, що йому потрібен відпочинок»⁹⁴⁵. Астор додав, що «для людини зі слабким здоров'ям їхати до цього місця було просто божевільням»⁹⁴⁶.

На холодному, пошарпаному штормами острові, де знайшов собі прихисток Орвелл, до найближчого телефону треба було їхати 40 кілометрів на південь поганою дорогою, яка подекуди була просто путівцем через вересовище⁹⁴⁷. Двадцять першого червня 1946 року, у розпал літа, на острові «було так холодно, що довелося розпалити каміни у всіх кімнатах»⁹⁴⁸. За півроку, у січні, вітер був «таким скаженим, що важко було втриматися на ногах»⁹⁴⁹.

Орвелл приїхав на острів не розважати людей, як переконався один із тамтешніх мешканців, що зайшов його навідати. «Він був у якомусь саморуйнівному настрої й постійно бурчав. Це поранення в горло [внаслідок того, що його підстрелили в Іспанії], воно ще й свистіло! І він оце вештався так, під цей похмурий посвист... а ще ці його обвислі вуса! І от, замість жвавого й цікавого співрозмовника, ми отримали цього жалюгідного й вороже налаштованого

950

старого хріна, якого доводилося просто терпіти» .

Жити було сутужно, але не через брак грошей, а через карткову систему. Орвелл попросив друга, який мав приїхати до нього з Лондона, привезти борошна. «Нам тут майже завжди бракує хліба й борошна через ці картки», — пояснив він⁹⁵¹.

Час від часу Орвеллів потяг до авантюри ще давався взнаки. У серпні 1947 року він вирішив, попри те що погано почувався, провести ще одну зиму на Джурі. «Частина зими може бути доволі суворою, і інколи можна опинитися відрізанним від “великої землі” на тиждень чи два, але це не має значення, доки в тебе є борошно, щоб зробити

951

коржики», — запевняв він свого друга .

Того самого місяця з сином і кількома гостями, включно з небожем Генрі Дейкіном, Орвелл вирушив на екскурсію на моторному човні. Маршрут цієї подорожі лежав до відомої затоки-чорто- рия Кореверкан у північному кінці острова. Орвелл легковажно

розповів гостям, що читав, яка небезпечна там течія — чи не найдужча в європейських водах. Але він катастрофічно недооцінив міць моря.

«Нас швиргало туди й назад, — згадував Дейкін. — Пролунав гучний тріск, двигун зірвався з кріплень і зник у морі»⁹⁵³. Вони на веслах підійшли до стрімчака, але човен перекинувся, коли Дейкін спробував пришвартуватися.

Купка людей висадила на скелястий острів, мокра до нитки й у розпачі. Орвелл тим часом пішов роздивлятися й оглядати колонію іпаток^{xxix}. За дві години їх підібрало судно, що займалося виловом омарів і проходило повз острів. Наступного дня Орвелл вирушив на риболовлю до двох заток неподалік і піймав 12 форелей⁹⁵⁴.

Більшу частину перебування на Джурі Орвелл важко хворів. Він сказав власнику будинку, своєму другові, що сподівається встигнути завершити книжку до власної смерті⁹⁵⁵. У травні 1947 року він написав видавцеві: «Я доволі жваво почав працювати над книжкою, і, гадаю, написав приблизно третину чернеток. Прогрес не такий значний, як я сподівався, тому щось цього року я почуваюся геть паскудно приблизно з січня (біль у грудях, як завжди) і ніяк не оклигаю»⁹⁵⁶. Він так і не оклигав, про що свідчать деякі з його щоденникових записів, зроблені протягом наступних двох років.

5 вересня 1947 року⁹⁵⁷. «Почуваюся не дуже (біль у грудях), заледве зміг «виити на вулицю» .

13 жовтня 1947 року. «Почуваюся не дуже, не виходив»⁹⁵⁸.

16 вересня 1948 року. «Почуваюся дуже зле, щовечора температура близько 38,3»⁹⁵⁹.

13 жовтня 1948 року. «Біль у боці, дуже сильний. На морі безвітряно»⁹⁶⁰.

19 грудня 1948 року, незабаром після того, як він завершив редагування книжки, в щоденнику після дванадцятиденної перерви з'явився запис: «Недостатньо добре почувався, щоб вести щоденник»⁹⁶¹.

За два тижні його забрали в санаторій для хворих на сухоти⁹⁶², а звідти — до лондонського шпиталю. Лікарем був Ендрю Морланд,

^{xxix} Іпатки — рід морських птахів родини гагаркових, які мають дуже яскраві дзьоби.

який також лікував Д. Г. Лоуренса. Орвелл лежав там, повільно помираючи, коли роман «1984» потрапив до видавців. Його остання книжка вийде друком у червні 1949 року — і цього ж місяця в Британії побачить світ «Найкраща мить», другий том Черчиллевих мемуарів. Час Орвелла добігав кінця, йому залишалося жити близько семи місяців.

«1984»

Герой роману «1984» — нещасний англієць середнього віку на ім'я Вінстон Сміт. Він живе у багатоквартирному будинку «Перемога», схожому на будівлю неподалік від Еббі-роуд, у якій Орвелл мешкав під час Другої світової війни. За три квартали на південний захід від Орвеллової висотки розташувалася маленька двоповерхова студія звукозапису, яку в 1960-ті прославлять «Бітлз», що записуватимуться там з 1963 року⁹⁶³. Гурт навіть назве на її честь один зі своїх альбомів.

Роман починається з вельми прозаїчної, але тривожної фрази: «Був холодний і ясний квітневий день, і годинник вибив тринадцяту годину»⁹⁶⁴.

У такий спосіб кінець цього речення переносить читача до іншого світу, в якому, вочевидь, щось не добре.

Другий абзац Орвелл, вірний власному єству, починає реченням: «У холі смерділо вареною капустою і старими постілками». Лиховісне відчуття підтверджується в кінці цього абзацу, коли герой — його називають двічі, обидва рази на ім'я, «Вінстон», — проходить повз плакати із написами «СТАРШИЙ БРАТ СТЕЖИТЬ ЗА ТОБОЮ», набраними в тексті великими літерами.

Уже на першій сторінці стає зрозумілим, що автор знає, що саме і як він хоче сказати. Нас знайомлять зі світом, де об'єктивна реальність не існує, чи, принаймні, оголошена поза законом усевидющою державою. Це світ тотального стеження, яке проводиться «поліцією думок» за допомогою «телеекранів», що є водночас приймачами й передавачами, достатньо чутливими, щоб фіксувати навіть пришвидшене серцебиття⁹⁶⁵. «Також не виключено, що вони постійно стежать за всіма», — пише Орвелл, передбачаючи появу нинішнього електронного всезнання держави. Вінстон визирав

з вікна своєї квартири й бачить за кілометр від будинку на височезній будівлі Міністерства Правди три гасла Партії:

Війна — ЦЕМИР

СВОБОДА — ЦЕ РАБСТВО НЕУЦТВО — ЦЕ СИЛА⁹⁶⁶

Далі автор змальовує інші урядові організації: Міністерство Миру яке «опікувалося війною», Міністерство Достатку і Міністерство Любові, яке виконувало поліцейські функції. Останнє «жахало своїм виглядом. Воно було зовсім позбавлене вікон»⁹⁶⁷.

Отакі вони, лабети чудовиська, в сучасній жахачці, написаній Орвеллом.

Попри своє ім'я, Вінстон за характером значно ближчий до свого творця, ніж до Черчилля. Так само, як Орвелл⁹⁶⁸, Вінстон курить цигарки з дешевим смердючим тютюном, і у віці сорока чотирьох років відхекується, якщо йому доводиться нахилитися, щоби щось підняти. Так само як Орвелл, він «погано» пам'ятає батька. Певна річ, зважаючи на те, що саме Орвелл є автором роману, огидність світу, описаного у книжці, багато в чому передається через сморід. У їдальні на роботі у Вінстона «скрізь панував кислуватий запах паскудного джину, поганої кави й непряного одягу»⁹⁶⁹.

Для Вінстона, як і для його автора, найважливіше в житті — не висловлювати думки і не бути надрукованим, а просто прискіпливо спостерігати світ, який його оточує. Збирати факти — це революційний акт. Наполягати на цьому праві — це, мабуть, найрадикальніша підризна діяльність з усіх можливих. Підкреслюючи цей зв'язок, Вінстон саме це й робить, а потім палко записує у щоденнику : «Геть Старшого Брата»⁹⁷⁰. Його особливо дратує те, що Партія наполягає на своєму винятковому праві визначати, що справжнє, а що — ні. «Партія вчить не вірити власним очам і вухам. І це її остаточний, найістотніший наказ». Але Вінстон, наражаючи себе на небезпеку, починає думати самостійно, записуючи у щоденнику: «Свобода — це можливість сказати, що два плюс два буде чотири. Якщо це можливо, то з цього випливає все інше»⁹⁷¹.

Вінстон цього не знає, а Орвелл не каже, але його роздуми цілком монтуються до найбільш британської з усіх філософських

традицій: традиції емпіризму Джона Локка і Девіда Юма. Точніше кажучи, тоталітарна держава примушує Вінстона почати мислити як Джон Стюарт Мілль, інтелектуальний спадкоємець Локка і Юма. Одна з найвідоміших робіт Мілля, «Про свободу», надрукована в 1859 році, є роздумами про те, як зберегти особисту свободу, коли зростає влада держави. Цей пророчий нарис починається із заяви Мілля про те, що предметом його дослідження є

«природа й межі влади, що її суспільство здатне правоможно здійснювати над індивідом»⁹⁷². Це, веде він далі, «питання, яке рідко порушують і заледве колись обговорюють узагалі, але яке... незабаром, можливо, буде визнане життєво важливим питанням майбутнього». У самому серці свободи знаходиться царица індивідуального, «внутрішня царица усвідомленого... свободи свідомості... свободи думки й почуття»⁹⁷³.

У романі «1984» питання, поставлене Міллем, стає життєво важливим. Внутрішня царица зазнає нападу з боку держави. Орвелл напругу проводить філософську паралель, коли згодом у романі згадує, що суспільство Старшого Брата не подужало домогтися зростання виробничої продуктивності, оскільки «науковий і технічний поступ залежав від емпіричної спрямованості думки, яка не змогла вижити у жорстко регламентованому суспільстві»⁹⁷⁴. Суспільство, в якому технологічний прогрес співіснував би з тотальним стеженням держави, Орвелл не спроможний був собі уявити.

Вінстон усвідомлює, що стає дисидентом, що держава, найімовірніше, вистежить і зацькує його. «Він самотній привид, що промовляє правду, якої ніхто ніколи не почує. Але доти, доки він це робитиме, щось і далі триватиме. Потрібно не так прагнути бути почутим, як залишатися при здоровому глузді, бо лише таким чином можна зберегти спадщину людства»⁹⁷⁵. В цьому уривку Орвелл передбачає появу дисидентів — таких, як Солженіцин, Сахаров і Амальрік, які своїми свідченнями про побачене допомогли руйнації Радянського Союзу невдовзі після справжнього 1984 року. В обох світах — і у вигаданому світі роману «1984», і у справжньому Радянському Союзі — моральною перемогою було просто заперечувати офіційне трактування правди і пропонувати альтернативу, документуючи реальність, яку спостерігаєш довкола. В обох випадках державі було відомо про це і вона розглядала таку діяльність як підливну.

Вінстонова робота в романі полягає в переписуванні історії. Він ненавидить її, і до бунту його підштовхує відраза. На початку книжки він міркує: «Якщо Партія могла маніпулювати минулим і казати про ту чи ту подію, що вона ніколи не відбувалася, — то хіба це не було ще страшніше за тортури або смерть?»⁹⁷⁶. Вінстон працює у скляній кабінці, а в сусідній із ним гарує жінка, «знаходячи у пресі та видаляючи звідти прізвища розпорошених людей, а отже, визнаних такими, яких ніколи не існувало. У цьому була своєрідна закономірність, оскільки її власного чоловіка розпорошили два роки тому»⁹⁷⁷. Він працює із пристроєм, який має назву «мовопис» і змушує згадати текстовий процесор 1980-х під назвою WordPerfect. Обіч його столу знаходиться «діра пам'яті», куди слід вкидати документи, в яких містяться визнані неналежними факти.

Єдиний проблиск надії Орвелл бачить у пролетарях. Вінстон записує якимось у щоденнику: «Якщо є надія, то вона у пролах»⁹⁷⁸. Це основна тема книжки, зокрема її першої половини. Вінстон знову й знову повторює цю фразу подумки, навіть до пуття не розуміючи її. Це для нього радше просто символ віри. Орвелл так розлого й не пояснив цю думку в романі, але він зробив це у своєму есеї, написаному в 1942 році, в якому змальовував «картини тоталітарного майбутнього»⁹⁷⁹. В цьому есеї він пояснює, чому вважає, що робітництво продемонструє найвищу здатність опиратися всюдисущій державі правого ухилу:

Аби назавжди перемогти робітництво, фашистам довелося б підвищити рівень життя, на що вони не здатні і чого не хочуть. Боротьба робітництва схожа на зростання рослини. Рослина сліпа й дурна, але знає достатньо, щоб уперто пнутися вгору до світла, і вона робитиме це попри численні перепони.

Орвелл змальовує пролетарів як за своєю суттю неконтрольованих людей. Держава навіть не намагається контролювати їх, натомість просто відвертаючи їхню увагу. «Обрій їхньої свідомості заповнюється тяжкою фізичною працею, піклуванням про родину і дітей, дрібними сварками із сусідами, кінофільмами, футболом, пивом, а передусім азартними іграми... їх ніколи не підозрюють», — розмірковує Вінстон⁹⁸⁰. Але вони зберегли людські почуття і віддані не країні і не партії, але «одне одному»⁹⁸¹. Саме

через це на них сподіваються Вінстон і його творець. Але жоден із цих двох

не знає, як ця віра може врятувати зі страшного сну «1984». Томас Пінчон, сучасний романіст, який симпатизував Орвеллові, зазначив: «Вінстон Сміт, вочевидь, особисто не знайомий із жодним проломом»⁹⁸².

Друга половина книжки присвячена переважно неоковирному роману Вінстона з жінкою на ім'я Джулія. Орвелл ніколи не вмів до пуття писати про жінок узагалі й про секс зокрема. Інколи здається, що він вважає, ніби статевий акт — це дія, яку виконує чоловік, а жінка йому лише кориться. Вінстон із Джулією вперше кохаються у безлюдному гаю під час прогулянки за місто. «Він поклав її на землю, вона не чинила спротиву, він міг робити з нею все, що хотів»⁹⁸³, — пише Орвелл. Сміт вагається, проте пожвавлюється, коли Джулія каже йому, що обожає секс.

Для приречених коханців злягання стає радикальною формою їхнього бунту проти держави: «їхня пристрасть була битвою, а її завершення — перемогою. Це був удар по Партії. Це був політичний акт»⁹⁸⁴.

Спершу це здається таким собі раннім проявом ідеології гіпі, але насправді, можливо, йдеться про дещо більше. Орвелл мав рацію, коли завважив, що в тоталітарних державах є певна цнотливість, щось дисциплінуюче. Згадаємо хоча б суворий публічний імідж дружини Мао Цзедуначи свіжіший приклад, сексуалізований бунт російського панк-рок гурту Pussy Riot проти олігархічної держави Володимира Путіна. А втім, Орвеллові все одно вдається зробити цю сцену недоладною. Згодом Вінстон каже Джулії, вочевидь вважаючи це компліментом: «Ти бунтарка лише нижче пояса»⁹⁸⁵.

Певна річ, поліція вже спостерігає за ними. їх арештовують і запроторюють до в'язниці без формального обвинувачення чи суду присяжних.

Як виявляється, Орвелл і Черчилль дотримувалися однакових поглядів щодо того, як важливо, щоб людей не запроторювали за ґрати, не висуваючи їм жодних обвинувачень. Черчилль навіть сформулював це в офіційному меморандумі в листопаді 1942 року:

Право виконавчої влади вкинути людину до в'язниці без висування будь-якого звинувачення, та надто невизначено довгий час відмовляти їй у праві на суд присяжних— неймовірно огидне і є підґрунтям усіх тоталітарних урядів, байдуже, нацистських чи комуністичних. Ніщо не суперечить демократії дужче, ніж ув'язнення людини чи тримання її за ґратами через те, що вона вам неприємна. Це справді перевірка на цивілізованість⁹⁸⁶.

Черчилль зробив це коротке й вичерпне твердження, коли звелів своїм підлеглим звільнити з-за ґрат лідера британських фашистів Освальда Мослі, який перебував під вартою з 1940 року, коли виникла небезпека, що він очолить колабораціоністів, якщо почнеться німецьке вторгнення. Орвелл підтримав Черчилля в обох випадках: «У 1940 було правильним рішенням ізолювати Мослі, і, на мою думку, було б цілком доречним застрелити його, якби німці ступили на британську землю. Коли на кону питання існування нації, жодний уряд не може чіплятися за приписи закону»⁹⁸⁷. Проте, додав Орвелл, у 1943 році Мослі вже не становив загрози, він був лише «незугарним політиком-невдахою з варикозом. Продовжувати тримати його за ґратами без суду було зазіханням на всі принципи, за які, як вважається, ми б'ємося».

У в'язниці Вінстона і Джулію примушують під тортурами донести одне на одного. Вінстонового головного мучителя звать О'Браєн. Якщо це ім'я має якесь значення, то це не пояснюється. Сумнівно, що Орвелл міг знати про те, що Г'ю О'Доннел, представник британської компартії в Іспанії — Орвелл познайомився з ним під час перебування там — працював на радянських функціонерів під кодовим ім'ям «О'Браєн»⁹⁸⁸. Дещо зневажливо О'Браєн каже Вінстоніві: «Ви вважаєте, що реальність — це щось об'єктивне, щось, що існує саме по собі. Ви також вважаєте, що природа реальності самоочевидна. Але я запевняю вас, Вінстоне, що реальність не є зовнішньою категорією. Те, що Партія вважає істиною, і є істиною. Побачити реальність можливо лише очима Партії»⁹⁸⁹.

Історія завершується зустріччю двох зламаних, однаково спустошених коханців. Вони зізнаються одне одному в обапільній зраді й прощаються назавше. Сподіватися нема на що.

Книжка вийшла друком у 1949 році й стала успішною в Англії, але найбільший вплив справила за межами країни. Роман став «сенсацією» в Європі, як згадував видавець Фредрік Варбург. У тодішній Європі, за його словами, «це була політична акція колосального значення⁹⁹⁰. Ви, авжеж, пам'ятаєте, що після війни Союз, який зробив так багато для перемоги, був надзвичайно сильним і в якомусь сенсі шанованим, а ця книжка — як “Колгосп тварин”, але зовсім по-іншому — була найпотужнішим памфлетом проти радянського комунізму, що його взагалі можливо було знайти. Європейці саме так її і сприйняли». «1984» був проданий у мільйонах примірників, і визнаний «мабуть, найпотужнішим романом ХХ століття»⁹⁹¹.

Поки книжка здійснювалася на Олімпі, Орвелл падав у прірву. Незабаром усе мало завершитися, і він це знав. «Я почуваюся дуже погано, викашлюю багато крові», — повідомив він своєму другу Річарду Рісу на початку 1949 року⁹⁹². За кілька тижнів в іншій записці Рісу він додав: «Я й досі нічим не годен займатися. Інколи трапляються дні, коли я беру папір і ручку, намагаюся записати бодай декілька рядків, але це неможливо»⁹⁹³.

Він марнів на очах. Так само як у Черчилля в останніх двох томах мемуарів, письменницька майстерність Орвелла під час і після «1984» починає його зраджувати. Його проза втрачає насагу, аргументи стають не такими потужними. Ось як він розмірковує про майбутнє соціалізму в середині 1948 року.

Навіть якщо ми покінчимо з багатіями, народні маси муситимуть або менше вживати, або більше виробляти. Чи я перебільшую ту халепу, в яку ми втрапили? Можливо, і я був би радий помилятися. Але я хочу наголосити на тому, що серед людей, які зберігають вірність лівій ідеології, таке питання не може обговорюватися⁹⁹⁴.

Ця фраза не вийшла б з-під пера здоровішого Орвелла, людини, яка лише за два роки до того написала «Політику й англійську мову».

Орвелл провів більшу частину останніх двох років життя у шпиталі, повільно сповзаючи у смерть. Лежачи в ліжку, він чув голоси невидимих відвідувачів-аристократів (він називав їх «вищим класом»). Письменник описував їх з убивчою точністю:

А голоси які! Така собі пересиченість, дурнуватий апломб, постійні смішки ні про що, а головне — оця величавість і заможність у поєднанні з неприязню, яка лежить в основі, — це люди, які — і це інстинктивно відчуваєш, навіть не маючи змоги їх побачити, — є во-
рогами всього розумного, чутливого й прекрасного .⁹⁹⁸

Слід, проте, пам'ятати, що з тією самою аристократичною вимовою говорив і сам Орвелл, що був випускником Ітона, і він, надто чесний письменник, щоб на це не зважати, завершив щоденниковий запис, додавши себе до переліку винних: «Не дивно, що всі так нас ненавидять».

Це останній запис у його щоденнику. Він датований 17 квітня 1949 року.

У вересні того самого року Малкольм Маггерідж, який сам по-сварився з британськими ліваками після того, як чесно написав про голодомор в Україні в 1933 році (на відміну від New York Times, яка, як відомо, цього не зробила), навідав Орвелла в лондонському шпиталі. Того вечора він записав у щоденнику, що Орвелл «виглядав неймовірно виснаженим, і, мушу сказати, схожим на людину, якій уже небагато залишилося — якась химерна ясність з'явилася в погляді й надто змарніле обличчя»⁹⁹⁶.

Останньою статтею, завершеною і надрукованою Джорджем Орвеллом, стане рецензія на другий том воєнних мемуарів Черчилля «Найкраща мить». Він високо цінував цього політика, попри суттєві розбіжності в їхніх політичних переконаннях.

Політичні спомини, які він друкує час від часу, завжди значно вищі за середній рівень за своєю щирістю й за своїми літературними якостями. Черчилль, окрім усього іншого, — журналіст, який має справжній, якщо навіть не надто витончений, літературний хист. Крім того, в нього допитливий, невгамовний розум, зацікавлений і точними фактами, і аналізом мотивів — зокрема, інколи власних мотивів. Загалом, Черчилль пише радше як нормальна людина, ніж як публічна особа⁹⁹⁷.

Від Орвелла це була дуже висока оцінка.

Далі Орвелл аналізує результати діяльності Черчилля в 1940 році. Досягненням Черчилля він вважає те, що приблизно під час Дюнкерку він усвідомив, що з розгрому Франції зовсім не випливає висновок, що

Британія також буде розгромлена. Лле Орвелл винуватить Черчилля в тому, що він не збагнув, що Ради «ненавидять соціалістів більше, ніж консерваторів» і що фашизм Муссоліні «мусить за своєю природою бути ворожим Британії».

Чи не останніми надрукованими словами Орвелла стали:

Можна скільки завгодно не погоджуватися з ним [Черчиллем], скільки завгодно тішитися з того, що він і його партія не перемогли на виборах 1945 року, але неможливо не захоплюватися не лише його відвагою, але також певною величчю й геніальністю, яка помітна навіть у такого типу офіційних мемуарах.

Після цього відгуку й декількох листів він уже нічого не писав.

Тринадцятого жовтня 1949 року Орвелл одружився із Сонею Бравнелл, життєрадісною представницею лондонської літературної спільноти, яка, так само як і він, з'явилася на світ у Британській Індії.

Спершу, коли він їй освідчився, вона сказала йому «ні», але другу пропозицію шлюбу прийняла. «Ніхто не плекав ілюзій щодо того, що вона буцімто кохає Джорджа»⁹⁸, — зазначив один із біографів письменника. Друг Орвелла, який був знайомий із обома його дружинами, згадував, що «Соня була розумна, часто зазірала у пляшку, була веселою, небезпечною і запальною — усіх цих рис бракувало Ейлін»⁹⁹. Інший знайомий згадував, що «взагалі- то, Соня була неймовірно нещасна»¹⁰⁰.

В Орвелловому щоденнику немає записів про Соню, тому що письменник припинив вести його за шість місяців до того. Під час шлюбної церемонії Орвелл сидів у ліжку, тому що не міг стояти¹⁰¹. Дружбою на цій макабричній весільній церемонії на смертному одрі був Девід Астор¹⁰². На церемонію Орвелл вдяг просто на піжаму оксамитову домашню куртку пурпурового кольору.

Майже цілу осінь він провів у ліжку, читаючи «Божественну комедію» Данте¹⁰³. Чотирнадцятого листопада Маґгерідж зауважив, що Орвелл «знову почав втрачати вагу й виглядає цілковитою руїною»¹⁰⁴. Його вудки стояли в кутку, більше він ними жодного разу не скористався¹⁰⁵.

Орвелл і Америка

Під час одного з Маггеріджевих візитів до шпиталю Орвелл сказав йому, що замислив п'ять книжок, які хоче написати¹⁰⁰⁶. Однією з цих книжок, можливо, було дослідження антибританських настроїв в Америці. Погляди Орвелла майже напевне змінилися б, якби він відвідав Сполучені Штати, але ми не можемо знати, як саме. Він уже почав передивлятися свою неприязнь до Америки XX століття. «Наразі бути антиамериканістом — це подобитися на натовп»¹⁰⁰⁷, — записав він приблизно за два роки після завершення війни, в есеї, який тоді не був надрукований. Але, вів він далі, якщо людям із цього натовпу довелося б обирати між Союзом і Америкою, «попри все це популярне нині лихослів'я, кожен у глибині серця знає, що обрати слід Америку».

Якби Орвелл отримав змогу побачити Сполучені Штати, багато в цій країні викликало б у нього відразу: величезні розміри, те, що він зважив би демонстративним споживанням, зарозумілість і пиха. А більше за все його б відлякав усвідомлений егоїстичний індивідуалізм американців. В Англії найбільше йому подобалося сильне відчуття приватного суспільства. У «Леві та Єдинорозі» він писав про англійців: «Уся справжня національна культура ґрунтується на речах, які лишаються суспільними, хоча водночас не є офіційними: паб, футбольний матч, сад за будинком, камін і “гарна чашечка чаю”»¹⁰⁰⁸.

У Америки не такий колективістський образ самої себе. Його основою є радше герой-одинак. Ця традиція з'являється у «Звіробой» і «Вірґінці» і перетворюється на варіації на тему самотнього ковбоя, як-от у «Самотньому рейнджері». Здається, будь-який вестерн категорії «В», що вийшов на екрани в 1940-1950-х роках починається або завершується тим, що самотній вершник заїжджає до міста або виїжджає з нього. Цей образ і надалі живе в постатях героїв сучасних рекламних роликів: самотньому мотоциклісті, що з ревінням мчить порожнім шосе, чи скелелазі, який дереться на «Скелясті гори». Американці, значно дужче, ніж британці, ідентифікують себе з повстанням і самотністю, втіленими, наприклад, у вестерні «Блукач високогірних рівнин» Клінта Іствуда. Хіт, записаний поп-зіркою Діоном у 1961 році, звів цю ідею до її спрощеної

підліткової сутності: «Так, я блукач, блукач, я тиняюся, де хочу, де хочу». В Америці це був вірець для наслідування, а не лиха недоля.

Якби Орвелл побував в Америці, він би також мав шанс побачити капіталізм в іншій, значно життєздатнішій і гнучкішій формі. * * *

Проте цьому не судилося здійснитися. Орвелл помирає. Двадцять першого грудня Маггерідж записав у щоденнику: «Він геть змарнів і виглядає якимось восковим. Сумовито сказав, що йому роблять уколи пеніциліну й заледве знаходять плоть, щоб встромити голку»¹⁰⁰⁹.

На Різдво Маггерідж навідав письменника й записав, що «його обличчя видається майже мертвим... Запах смерті відчувається в повітрі, наче осінь у саду»¹⁰¹⁰. Дев'ятнадцятого січня 1950 року, знову відвідавши Орвелла, він записав у щоденнику, що не впевнений, чи не бачив його живим востаннє. Він мав рацію. Орвелл помер о 2:30 ночі 21 січня 1950 року. Йому було 46 років.

Орвелл пішов, коли народжувалася доба, якій він допоміг дати назву — «холодна війна»¹⁰¹¹. Він першим використав цей термін у відгуку на книжку, написаному В грудні 1943 року, згодом у 1945-му — за два місяці після завершення Другої світової, — а потім утретє в 1946 році. Похорон організовував Маггерідж. Церемонія відбулася 26 січня і була «доволі меланхолійною і остудною»¹⁰¹². Прощання відбувалося в церкві, яка не опалювалася, записав Маггерідж. Інший Орвеллів приятель, Ентоні Павелл, обрав текст для читання на церемонії поховання — з останнього розділу Книги Проповідника¹⁰¹³. Він пасував для того, щоб попрощатися з письменником під час церемонії, влаштованої іншими письменниками, за присутності багатьох літераторів. У цьому розділі є фраза «писанню численних книг кінця немає».

Останнє бажання Орвелла також було проявом його невігойного пасторалізму. Він зажадав, щоб його поховали на цвинтарі англіканської церкви. Дізнавшись про це, його друг Девід Астор купив дві могильні ділянки¹⁰¹⁴. На одній із них поховали Орвелла. Коли настав час самого Астора в 2001 році, він спочив на другій ділянці. Поблизу знайшов спокій Герберт Асквіт, батько Черчиллевої близької подруги Вайолет (Асквіт) Бонем Картер.

Черчилль, удруге перечитуючи «1984» у лютому 1953 року, скаже своєму лікарєві: «Дивовижна книжка»¹⁰¹⁵.

15 Передчасне «посмертне життя» Черчилля

1950-1965

Через рік після смерті Орвелла Черчилль припустився однієї з найсерйозніших і найприкріших помилок у своєму житті: став прем'єр-міністром удруге. Можна лише припустити, що він у такий спосіб прагнув помститися за принизливу поразку на виборах у липні 1945 року. Тоді він уперше виставив свою кандидатуру на пост очільника уряду — адже в 1940 році його було на цю посаду призначено — і його відцуралися, голосно й привселюдно. J

Історики вважають, що краще взагалі не згадувати про другий термін Черчилля на посаді прем'єра, який почався в жовтні 1951 року. Черчилль на той момент був уже застарим для цих обов'язків, ще й кволим після інсультів і мікроінфаркту. Також він не був ані надто зацікавленим, ані взагалі спроможним вирішити два головних питання, що стояли перед ним, — відбудова британської внутріш- \$ ньої економіки і згортання зовнішньої політики відповідно до повоєнного статусу країни, що суттєво погіршився. Якщо 1930-ті були для Черчилля роками «політичної пустки», то 1950-ті стали роками конфузу.

Як прем'єр-міністру мирного часу йому бракуватиме також простоти його місії під час Другої світової війни, яка полягала в тому, щоби просто вижити, а потім узяти гору над німцями. Також більше не було ворога — Гітлера. Черчилль, як і його батько, 1 за своєю природою був природженим опозиціонером¹⁰¹⁶. «Пере- і читуючи подробиці біографії Черчилля як прем'єр-міністра його •, другого уряду, неможливо не відчувати, що він просто колосально не пасує до цієї посади», — коментує Рой Дженкінс, який зазвичай добре розуміє політичні кроки Черчилля¹⁰¹⁷. У квітні 1955 року

навіть сам Черчилль, чиє здоров'я ще дужче підупало після кількох інсультів, був змушений визнати, що настав час піти.

Розпрощавшись із посадою, Черчилль цілком віддався на поталу своїм примхам. За два роки після того, як він полишив крісло прем'єр-міністра, Івлін Во помітив його в ресторані в Монте-Карло, де він «поглинав неймовірну кількість поживної їжі»¹⁰¹⁸. Романіст доволі недоброзичливо змалював обличчя старого в листі до дружини Яна Флемінга — «сіре, наче шкіра слона, і майже позбавлене жодного виразу». Під час того візиту до Монте-Карло до Черчилля, який чекав на автівку біля казино, підскачив Френк Сінатра, американський співак. Він заходився потискати колишньому прем'єру руку, повторюючи: «Я ж мріяв це зробити двадцять років!». Коли співак пішов, спантеличений Черчилль спитав у свого помічника: «І хто це, з біса, був?»¹⁰¹⁹.

Він, як і раніше, жив на широку ногу. Для того щоб здійснити один переліт через Атлантику в 1961 році, йому з його поштом потрібні були, окрім звичайних вигод першого класу, сім пляшок вина, дві пляшки коньяку і 900 грамів сиру «Стілтон»¹⁰²⁰.

Хай там як, але в той час, як ця людина і її розум згасали, репутація Черчиллева й надалі міцнішала, почасти підтримувана всесвітньою популярністю його воєнних мемуарів, останній том яких вийшов у Сполучених Штатах у листопаді 1952-го, — того ж року, коли сам Черчилль отримав Нобелівську премію з літератури.

Після мемуарів він дописав і видав «Історію англомовних народів», писати яку почав ще в 1930-ті, а згодом, ставши прем'єром, відклав роботу над нею. Ця історія, інколи надміру романтична, інколи написана недбало, є літературним еквівалентом його другого терміну на прем'єрській посаді. Рональд Левін, британський історик, який дуже симпатизує Черчиллю, називає цю книжку «казкою», додаючи: «Жодний професійний історик ніколи не послуговуватиметься нею як джерелом інформації»¹⁰²¹. Інший доброзичливо налаштований критик вважає, що частина цієї роботи є «безнадійно аматорською»¹⁰²². Ці чотири томи навіть більшою мірою, ніж спомини про Другу світову, є результатом роботи команди, але зараз цією командою керувала людина, яка вже пережила власні можливості.

У кінці 1950-х, коли Черчилль розумово й фізично здавав, дехто з його дітей також зазнав краху. Двом із них судилося померти

раніше за нього. Меріголд, четверта дитина, померла ще 1921 року через септичну інфекцію. Найстарша, Діана, наклала на себе руки в 1963 році, прийнявши смертельну дозу барбітуратів. Рендольф, син, який успадкував усі пороки батька і майже жодну з його чеснот, шість разів балотувався до парламенту, але програвав щоразу, коли мав суперника. (Він таки потрапив у парламент і просидів там з 1940 по 1945 рік, коли пройшов туди безальтернативно, внаслідок міжпартійної угоди воєнного часу). Після того як розвалився його другий шлюб, Рендольф, у властивій йому манері, відцурався дружини, назвавши її «жалюгідною міщанською сучкою, яка постійно метушилася, щоб усім догодити, але не була на це здатна через свої паскудні манери»¹⁰²³. Якось Рендольф і сам почав метушитися, запідозривши, що в нього рак, але пухлина виявилася доброякісною, її видалили, а відтак Івлін Во, який у той період товаришував із ним, зауважив, що вельми типово для сучасної медицини знайти в пацієнті те єдине, що в ньому не було злорякісним, і вирізати це. Більшу частину свого дорослого життя Рендольф зловживав алкоголем. Він помер через три роки після батька (Во, на той момент серйозно наркозалежний, помре ще до Рендольфа, у квітні 1966 року, лише за п'ятнадцять місяців після Черчилля).

Третя Черчиллева дитина, Сара, актриса-невдаха, тричі нещасливо виходила заміж і, як її брат, урешті спилася. П'ята й остання дитина, Мері, — єдина, в кого, здається, життя цілком склалося. Усе це дозволяє припустити, що в Черчилля-батька були серйозні недоліки. З іншого боку, він і сам не мав перед очима гідного взірця для наслідування.

Черчиллева публічна репутація зазнала нищівного удару наприкінці 1950-х, коли почався вогонь у відповідь — почали з'являтися друком критичні книги про нього, почасти спровоковані його мемуарами. Найпримітнішою з них є публікація у 1957 році відредагованих споминів фельдмаршала Алана Брука. Згодом вигулькнули й запеклі імперіалісти, які стверджували, що Черчилль буцімто продав Британію. «Черчиллевою трагедією стало його змішане походження», — закидав Р. В. Томпсон, журналіст і історик, який об'єднав зусилля з військовим теоретиком Бейзі-лом Лідделом Гартом. — Його батько-англієць і мати-американка

винні в тому, що його цінності були серйозно розщеплені»^{102,4}, — зауважував він.

Відносно нещодавно з'явилася маленька група вчених, які запропонували ревізійністські праці про Черчилля із гучними назвами на кшталт «Черчилль: машкару зірвано». Проте вони майже не справляють жодного впливу на широку публіку, а також на здатних на стратегічне мислення авторів, на кшталт Еліота Коєна. Переважно ці книжки зводяться до вимог до читачів забути про ліс — Черчиллеве життя — й натомість зосередитися на кількох деревах у ньому, які, на думку авторів, вимагають більшої уваги.

◆ * * *

Сьогодні Черчилль є таким собі героєм фольклорних переказів, джерелом мудрості, міжнародним аналогом Йогі Берри, бейсболіста з New York Yankees, який уславився через фрази, що йому приписують (наприклад, «Ніхто туди більше не ходить, там забагато людей»), майже так само, як і через власні дотепи. Несправжніх цитат з'явилося стільки, що центр архівів Черчилля створив на своєму сайті окремий розділ із фразами, які приписують колишньому прем'єр-міністру і яких він насправді не виголошував¹⁰²⁵. Наприклад, широкого розголосу набула історія про те, що буцімто леді Астор сказала йому, що якби була його дружиною, то налила б йому отрути до кави, на що він наче відповів, що випив би цю отруту, якби був її чоловіком. Насправді цей обмін «люб'язними» ремарками започаткував жарт, який надрукувала в 1900 році одна з американських газет.

Існує одна фраза, яку вперто приписують і Черчиллю, і Орвеллу: «Ми міцно спимо в наших ліжках, бо десь є рішучі люди, які пильнують уночі, ладні вдатися до насильства щодо тих, хто захоче нам нашкодити»¹⁰²⁶. Насправді жоден із них цього не говорив. Ця фраза вперше з'явилася в 1991 році в консервативній газеті Washington Times, у статті, автором якої є кінокритик Річард Грен'єр. У цій публікації Грен'єр давав зрозуміти, що перефразує Орвелла. А саме, йшлося про алюзію на ремарку Орвелла з есея про Кіплінга: «Він чітко бачить, що люди можуть бути високо цивілізованими лише тоді, коли є інші люди, неминуcho менш цивілізовані, які охороняють і годують їх»¹⁰²⁷. Грен'єр не використовував

лапок, але за кілька років двоє інших американських авторів-консерваторів, Кейт О'Бірні з *National Review* і оглядач Джордж Вілл, повторили цю фразу, вже із лапками. Відтак її підхопив британський історик-консерватор Ендрю Робертс. Нарешті, угоді році, та ж таки *National Review* замкнула коло, безпідставно приписавши цю фразу Черчиллеві¹⁰²⁸.

Але в інших випадках, іноді доволі несподіваних, на Черчилля посиляються недарма. У 1964 році Фідель Кастро зізнався, що читає Черчиллеві мемуари про Другу світову. «Якби Черчилль не зробив те, що зробив, задля перемоги над нацистами, нас не було б, жодного з нас тут не було б», — звернувся він до НАТО, що зібрався, прагнучи побачити нового кубинського лідера, який відвідував книжкову крамницю в Гавані. «Ба більше, ми маємо ставитися до нього з особливою цікавістю, тому що він також привів маленький острів до перемоги над могутнім ворогом»^{102,9}.

Ще одна несподівана демонстрація захвату належить Кітові Річардсу, гітаристові з «Роллінг Стоунз», який виправдовував свій розгульний спосіб життя, правильно цитуючи Черчилля: «Я отримав від алкоголю більше, ніж алкоголь — від мене»¹⁰³⁰. Річардс, який народився в 1943 році, під час першого прем'єрства Черчилля, додав: «Я відчував щось схоже стосовно наркоти і всього такого. Я від них щось отримував». Інколи справжні ремарки Черчилля містять парадокс, і звучать так, наче вони належать Йогі Беррі. От, наприклад: «Про цей світ кажуть так багато брехні, а найгірше те, що половина з неї — правда»¹⁰³¹.

Утім у міфологізації Черчиллевої постаті є своя ціна. Насамперед він перетворив на легенду «особливі стосунки» між Британією і Сполученими Штатами, і дехто з його наступників і досі підтримує цю легенду, схоже, не розуміючи, що вона була вигадана суто задля того, щоби зробити людянішим за своєю суттю прагматичний й інколи болісний військовий союз. Як зауважив історик Макс Гастінгс, «британські уряди наче одержимі переймаються Сполученими Штатами і тим, як їхнє керівництво ставиться до нас»¹⁰³².

Найнижчу точку в цій гонитві за «особливими стосунками» Британія пройшла, коли сприяла очолюваному американцями легковажному вторгненню до Іраку у 2003 році. «Я підтримував

Г Америку, коли їй потрібна була допомога», — зауважує в мемуарах Тоні Блер, прем'єр-міністр з 1997 по 2007 рік¹⁰³³. Було б точніше ? сказати, що в мить, коли Сполучені Штати потребували мудрої поради справжнього друга, Блер повівся наче дівчинка-чірлідера. Намагаючись наслідувати Черчилля, негайно після терористичної атаки її вересня 2001 року він заявив: «Ми... тут у Британії, стоїмо плече до плеча з нашими американськими друзями в цю : трагічну годину, і ми, так само як вони, не заспокоїмося, поки

не виженемо це зло з нашого світу». Він упав у ностальгійну риторику всупереч фактам, що на початку Другої світової війни «була и лише одна країна й один народ, які нас підтримали». Лишається

ся хіба що міркувати про те, як знавці історії з Канади, Австралії, Нової Зеландії і Південної Африки — націй, які допомагали Британії під час «Бліцу», — поставилися до Блерових коментарів про помічників Британії в 1939 і 1940 роках, коли американський посол у Лондоні гучно передбачав перемогу німців. Як зауважив австралійський історик Робін Прайор, «захисниками ліберальної демократії в 1940-1941 роках була не Британія зі Сполученими Штатами. Це була Британія з домініонами. Вони боролися за свободу, поки найбільша демократія у світі підкидала їм хіба що якісь дрібні крихти»¹⁰³⁴.

У липні 2002 року Блер надіслав Бушеві меморандум, у якому зазначалося, що у випадку конфронтації з Іраком «я буду з вами, хай там що»¹⁰³⁵. Цей меморандум був виявлений під час офіційного розслідування, яке проводилося Британією щодо рішень уряду Блера під час підготовки до війни в Іраку. Блеровий карт-бланш «дуже ускладнив для Британії можливість відмовитися від підтримки вторгнення» в березні 2003 року, як з'ясувалося під час розслідування.

Якби Блер був таким самим талановитим стратегом, як Черчилль, він би міг виступити проти американського вторгнення до Іраку, і тоді американському уряду було б дуже проблематично розв'язати цю фе . .

Г війну. І хоча відкрита незгода Британії щодо Іраку на якийсь час, авжеж, ускладнила б стосунки між двома атлантичними країнами, у довгостроковій перспективі відмова від підтримки американців у цій авантурі була би проявом справжньої дружби, а також демонстрацією стратегічного бачення.

Замість цього Блер виступив перед Конгресом США влітку 2003 року, коли почали виникати питання, що Америка робить в Іраку, і закликав американців тиснути ще дужче. «Не варто перейматися уроками історії, — нерозважливо порадив він. — Ніколи ще не було періоду, коли... окрім як у найзагальнішому сенсі, вивчення історії так мало давало б для розуміння сьогодення»¹⁰³⁶. Підкреслюючи ідею особливих стосунків, але водночас до пуття не розуміючи їхньої складності, відкидаючи історію, коли слід було до неї звернутися, Блер, хоч як це дивно, завдав істотної шкоди англо-американським стосункам.

і **

>

Сам Черчилль зберігав свою публічну відданість Сполученим Штатам аж до смерті в січні 1965 року, ба навіть після неї. На похороні, церемонію якого продумав він сам, поруч із британськими прапорами висіли американські. Під час церемонії «Бойовий гімн Рес- П публіки»¹⁰³⁷ пролунав під біло-золотими арками й банями собору її Святого Павла. Утім американський президент Лінкольн Джонсон, г можливо, пам'ятаючи, як Черчилль не приїхав попрощатися з Рузвельтом за двадцять років до того, відмовився приїжджати і не зважив за потрібне відрядити хоча б віце-президента.

Був холодний і ясний квітневий день, і годинник вибив тринадцяту годину». Так починає свою статтю, написану в квітні 2015 року для пакистанської газети Dawn, Захра Салагуд-дін¹⁰³⁸. Вона нарікає, що нова влада Пакистану привласнила собі право контролювати інтернет. Старший Брат існує насправді, висновує журналістка, і саме це змусило її розпочати статтю з першої фрази роману «1984».

Завдяки таким посиланням, алюзіям і присвятам, які щодня з'являються в змі по всьому світу, Джордж Орвелл лишається актуальною постаттю в нашій культурі. Останніми роками він, мабуть, навіть випередив Черчилля, якщо вже не за своєю історичною значущістю, то за тим впливом, який наразі справляє. Це один із найяскравіших прикладів посмертного буття в історії британської літератури.

Орвеллів теперішній статус вразив би його сучасників. Більшу частину життя він залишався непримітною постаттю навіть на лондонській літературній сцені. Незабаром після того як вийшов друком «Колгосп тварин», Логан Пірсолл Сміт, сам у повному сенсі цього слова другорядний британсько-американський письменник, прочитав книжку й зателефонував своєму давньому приятелю Сирілу Конноллі, впливовому редакторові, аби більше дізнатися про автора. Орвелл, зауважив Пірсолл Сміт, наче виник нізвідки, щоб «узяти гору над багатьма з вас»¹⁰³⁹.

Можливо, у Пірсолла Сміта то був напад пророчого дару, оскільки помер він за день після цієї телефонної розмови. Його коментар правильно схарактеризував траєкторію Орвеллового злету. Він був майже невідомим у 1930-ті й залишався, м'яко кажучи,

другорядним письменником аж до середини 1940-х. З моменту його смерті на початку 1950-х його значення в літературі постійно, навіть невинно, зростало. «Його вплив і взірці сяють усе яскравіше з кожним роком, що минає», — написав один із авторів *Financial Times* у 2014 році¹⁰⁴⁰.

За життя письменника було продано сотні й тисячі примірників його книжок. З моменту Орвеллової смерті розкупили 50 мільйонів примірників його творів¹⁰⁴¹.

Цілі наукові дослідження присвячені виключно деталям посмертного злету Орвелла, наприклад, «Джордж Орвелл: Політика літературної репутації» Джона Роддена. Не впевнені, втім, що Орвелл схвалив би ці розвідки, тим паче, що в них містяться вельми неоковирні речення на кшталт: «Зазвичай головне життєве кредо є відправною точкою для еволюції варіантів, але варіанти також можуть слугувати підґрунтям головного життєвого кредо. Виділяє певне життєве кредо як “головне” зазвичай не короткочасна нагальність, а чільне становище й частота згадування у історії сприйняття»¹⁰⁴². Лишається хіба що сушити собі мізки над тим, як могла написати подібне речення людина, яка читала «Політику й англійську мову». Однак цей стилістичний покруч ілюструє той факт, що Орвелл недоотримав уваги справжніх учених, а часто приваблював незугарних третьосортних дослідників. Соціолог Ніл Маклафлін зауважує, що університетська професура «загалом ігнорувала» Орвелла саме тому, що він так високо цінувався в «популярній культурі», а також, можливо, через те, що його довго вважали «своїм» консерватори¹⁰⁴³. Навпаки, впродовж останніх семи десятиріч його просувають, ретельно вивчають першокласні публічні інтелектуали, які працюють переважно поза університетськими стінами. Це, наприклад, Ірвінг Гоу, Норман Підгорець і Крістофер Гітченс.

Лише деякі письменники приділяли достатньо уваги Орвеллу за його життя. Передусім йдеться про Маггеріджа й Артура Кестлера, який поїхав до Іспанії водночас як шпигун комуністів і професійний журналіст і там потрапив до буцегарні націоналістів. Так само як і Орвелла, досвід громадянської війни в Іспанії змусив Кестлера колосально розчаруватися і в ліваках, і в правих. Його публічний розрив із комуністичною партією відбувся після повернення до Англії, коли він почав виступати з промовами про

Іспанію, але відмовився шельмувати РПМЄ, яку, як він пригадував, «на той момент комуністи вважали ворогом номер один»¹⁰⁴⁴. Натомість він розповідав про те, у що вірив, — а саме, що провідники РПМЄ діяли, керовані найкращими мотивами, і що було дурістю й підлістю називати їх зрадниками.

Кестлер і Маггерідж були, проте, радше винятками, — ці люди звернули увагу на Орвелла, тому що й самі простували тим самим важким шляхом, що й він. Усі троє опинилися в опозиції комунізму, домінантним у якому був сталінізм.

За життя Орвелла не включили до британського видання «Хто є хто»¹⁰⁴⁵. Лише один раз він згадується у «Знайомих цитатах Барт-летта» 1955 року — то було перше видання довідника, що вийшов після смерті письменника¹⁰⁴⁶. У 1956 році Віктор Голланц, який видавав ранні твори Орвелла, але розірвав із ним стосунки через критику сталінізму, написав у листі до своєї доньки: «Я вважаю, що Орвелла просто страшенно переоцінюють»¹⁰⁴⁷.

Ще в 1963 році поет і визнаний інтелектуал Стівен Спендер вважав за можливе зневажливо схарактеризувати Орвелла як чудового стиліста, але, безперечно, другорядну постать у літературі, яка не справила тривалого впливу¹⁰⁴⁸. Цікаво, що він зауважив це в книжці, присвяченій Орвелловій вдові, Соні. На питання про Орвелла під час одного з інтерв'ю, Спендер відповів найнезугарнішим із компліментів: «Якщо уважно читати його твори, часто спадає на думку, що він приходить до правильних висновків, але за геть хибних причин»¹⁰⁴⁹. У неоковірній автобіографії Спендер узагалі не згадує Орвелла. Проте про власне перебування в Іспанії за часів громадянської війни він розводиться наче така собі бліда копія Гемінгвея: «Постійно відчувалося... що ти драматично живеш одною теперішньою миттю, такою гострою, що все інше забувалося и ти завмирав із відчуттям чогось питомо іспанського». Він також вельми нелогічно стверджував: «Мої вірші, написані в Іспанії, були віршами пацифіста, який, утім, підтримував воєнні дії»¹⁰⁵¹. Не дивно, що Кестлер, якимось посперечавшись зі Спендером щодо політики в лондонському Cafe Royal (ми вже згадували, що Орвелл туди вчашав), зневажливо заявив: «Не кажіть більше нічого, взагалі нічого, тому що я можу передбачити все, що ви маєте намір озвучити впродовж наступних двадцяти хвилин»¹⁰⁵².

Згодом ще кілька критиків також оцінили Орвелла так само низько, як і Спендер. Але саме в 1960-ті, приблизно тоді ж, коли Спендер висловився про нього так зневажливо, репутація Орвелла почала невинно зміцнюватися. Це тривало кілька десятиліть¹⁰⁵³. Уперше було видано збірки його есеїв.

Відтоді Орвеллове ім'я зазнало стрімкого злету. Наразі його вважають однією з найвидатніших постатей свого часу, інколи навіть одним із найважливіших письменників століття. Навколо нього вибудовано кілька ретроспективних теорій інтелектуальних течій ХХ століття.

У книжці Пітера Вотсона «Сучасний розум», яку вперше було видано у 2000 році, Орвелла звеличують до центральної постаті, такого собі орієнтира¹⁰⁵⁴. Перша із чотирьох частин книжки має назву «Від Фрейда до Вітгенштайна», а друга — «Від Шпенглера до “Колгоспу тварин”».

Значення Орвелла також підкреслює, хоча й не такою мірою, остання робота історика Тоні Джадта «Роздуми про ХХ століття». Історія повоєнної Британії, надрукована в 2015 році, отримала назву «Охлялий Орвеллів Лев». Як уже згадувалося, коли консервативний американський часопис *National Review* укладав список найвизначніших небелетристичних книжок хх століття, Орвелл, єдиний із письменників, двічі потрапив, до першої десятки, із «Даниною Каталонії» і «Вибраними есеями»¹⁰⁵⁵. Очолили цей перелік мемуари Черчилля про Другу світову. Роберт Маккрам, літературний редактор лондонського *Observer*, назвав Орвелла «одним із найвпливовіших англійських письменників хх століття». Критик Філіп Френч у *The Guardian* пішов ще далі і заявив, що Орвелл є, «можливо, найвидатнішим письменником хх століття»¹⁰⁵⁶, не уточнюючи національності. Нещодавно в цій газеті роман «1984» схарактеризували як «напевно, найвідоміший англійський роман хх століття»¹⁰⁵⁷. У мотивуваннях рішень теперішніх членів Верховного суду США Орвелл є третім за цитованістю автором після Шекспіра і Льюїса Керрола¹⁰⁵⁸.

У своєму злеті Орвелл неодноразово ставав жертвою вельми поганого аналізу й коментарів, але навіть це є доречним, бо мало хто з видатних письменників створив таку кількість поганих творів, як оце він.

Орвелл у країнах соціалістичного табору

Одним із чинників Орвеллового злету став його вплив на інтелектуалів Східної Європи й Радянського Союзу, які намагалися зрозуміти й описати своїх нових комуністичних лідерів. «Навіть ті, хто знає Орвелла хіба що з чуток, здивовані тим, що письменник, який ніколи не бував у Союзі, зумів так глибоко зрозуміти його життя», — зауважив польський поет і дипломат Чеслав Мілош в есеї «Поневолений розум», написаному в 1953 році. Деякі фрагменти цієї книжки сприймаються наче таке собі пояснення до «1984». «Партія бореться з будь-якою тенденцією зануритися у глибини людської істоти, а надто в літературі й мистецтві, — зауважує Мілош. — Невиражене не існує. Відтак той, хто забороняє людині вивчати глибини людської природи, руйнує в неї поривання до цих пошуків і самі ці глибини поволі стають неіснуючими»¹⁰⁵⁹. Як наслідок цього, попереджає він, «на Сході людина й суспільство не розмежовані».

Свідомо натякаючи на Орвелла, радянський дисидент Андрій Амальрік назвав критичний есей про радянську владу, написаний у 1970 році, «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?». У цьому творі він цілком правильно передбачив, що «будь-яка держава, яка змушена витрачати стільки енергії на те, щоб фізично й психологічно контролювати мільйони своїх підданців, не спроможна існувати довго»¹⁰⁶⁰.

У 1980-ті Орвеллова зірка стояла так високо в небі, що інтелектуали заходилися сперечатися про те, який ідеологічний табір спромігся б залучити письменника до себе, якби він дожив до похилих літ. «Я впевнений, що він був би неоконсерватором, якби жив зараз», — припустив у 1983 році засновник цього руху Норман Підгорець¹⁰⁶¹.

У цьому твердженні він спирався на власне тверде переконання, що головною темою Орвелла була руйнація лівацької інтелігенції. Утім у цьому один зі стовпів літературної критики приписує об'єкту свого дослідження власні переконання. Можливо, критика ліваків з новонадбаних правих позицій була провідною зорею для самого Підгорця, але не для Орвелла. Радше тема, яка

потужно звучить у всьому, написаному Орвеллом, від раннього роману «Бірманські будні» й аж до кінця 1930-х і далі, у найвідоміших есеях, аж до «Колгоспу тварин» і «1984», — це зловживання владою в сучасному світі. Зловживають нею як ліві, так і праві. Інколи розкриття цієї теми набуває форми дослідження стосунків пана й челядника в колоніальній Бірмі, в інших випадках — офіціантів і посудомийок у Парижі часів Великої депресії, але найчастіше в його есеях і романах, написаних після 1937 року, йдеться про стосунки держави й особистості. Тому, наприклад, польський профспілковий рух у 1980-ті випустив марки із зображенням Орвелла для своєї недержавної поштової служби¹⁰⁶². (Викликає подив, що Підгорець не звернув уваги на Орвеллове неприйняття ідеї створення Ізраїлю.

Тоско Файвел, Орвеллів друг і переконаний сіоніст, згадував, що для Орвелла «євреї були білими колоністами, як британці в Індії чи Бірмі, а араби стали таким собі аналогом тубільців-бірманців... Він був проти єврейського націоналізму— взагалі проти будь-якого націоналізму»¹⁰⁶³. Файвел і собі не звертає уваги на очевидне протиріччя: у своїй творчості Орвелл був таким переконаним захисником англійського сільського життя, що це достеменно було проявом регіоналізму, якщо не націоналізму).

Найстійкішим елементом сприйняття Орвелла консерваторами є той факт, що сучасним лівакам ніколи не було достатньо комфортно з повоеваним Орвеллом. Це неабияк прикро. Ті, хто вірить у свободу слова, але водночас скептично ставиться до нерегульованого капіталізму, мусять виділити для письменника місце в своїх серцях і розумах, не дозволяючи консерваторам заявляти на нього одноосібні права. Якщо угруповання чи якесь крило політичних письменників часто цитує певного автора, це ще не означає, що він з ними згоден.

Будь-кому, зацікавленому політичними поглядами Орвелла, варто пам'ятати, що в листопаді 1945 року він написав: «Я належу до ліваків і мушу працювати в їхніх лавах, попри те, як я ненавиджу радянський тоталітаризм»¹⁰⁶⁴. Він був не з тих, хто, як він зауважив з приводу іншого письменника, дозволив би собі «зануритися у якийсь збочений торизм через безум прогресивної, на цей ... 1065 момент, партії».

До речі, наприкінці 1960-х Орвелла шокували б певні прояви нарцисизму гіпі і більшість аспектів руху нових лівих, якщо ви- сновкувати з його творів. «Гедоністичні суспільства довго не живуть»¹⁰⁶⁶, — зауважив він якось. Найімовірніше, він критикував би 1960-ті не як консерватор, а з позицій свого аграрного сільського соціалізму. Письменник міг би схвально поставитися до деяких інших аспектів 1960-х і 1970-х, наприклад, до руху «назад до землі» й інших проявів заперечення корпоративного сільського господарства і підтримки виробництва органічних продуктів харчування дрібними фермерами. Він і сам почасти практикував таке «повернення до землі», намагаючись, попри слабе здоров'я, рибалити й вирощувати врожай у Шотландії. Враховуючи його любов до природи і підозріливе ставлення до великих корпорацій, Орвелл, імовірно, також був би стурбований проблемою глобального потепління.

* * *

Удруге популярність Орвелла вибухнула за 34 роки після його смерті, коли й справді настав 1984 рік. Цього року роман «1984» став бестселером¹⁰⁶⁷, щодня на початку року продавалося по 50 тисяч примірників. Стів Джобс і Apple сприяли подальшій популярності Орвелла, продемонструвавши цього ж року під час трансляції матчу за суперкубок резонансний рекламний ролик. Реклама комп'ютера Macintosh¹⁰⁶⁸ використовувала образи з роману «1984»: постать, що нагадувала Старшого Брата, маячила на величезному сірому екрані, який розбив молоток, кинутий молодого дівчиною в яскравому розмаїтому одязі. Рекламний ролик, продемонстрований лише раз, став одним із найвідоміших за всю історію реклами.

Якби Орвелл зміг змусити свою пошарпану дихальну систему дотягнути до справжнього 1984 року, коли йому ВИПОВНИЛОСЯ б 81, він би, найімовірніше, продовжив би свою подорож до трохи са- мовдоволеного англійського нонконформізму у вигляді герметичного «сільськогосподарського життя», яке він намагався вести на Внутрішніх Гебридах перед смертю. Стівен Спендер, принаймні раз правильно зрозумівши Орвелла, зауважував: «Що він цінував, то це старе уявлення про Англію, в основі якого лежить англійська провінція, де бути консерватором означає бути проти змін,

> що відбуваються, а надто якщо вони спрямовані на виникнення нерівності. Він був проти всього жорстокого промислового середнього класу, що вивищився в XIX столітті»¹⁰⁶⁹.

■;

Якби Орвелл мав можливість побачити нинішній світ, він майже напевне підтримав би критику висхідної штучної нерівності в Сполучених Штатах Америки, Британії, Росії і Китаї. Судячи з напрямку його думок у «Колгоспі тварин», він, імовірно, не був би здивований тим, який шлях здолав сучасний Китай після комуністичної революції Мао через «культурну революцію» і аж до теперішнього сумнозвісного союзу між Комуністичною партією й новими мільярдерами-олігархами. Лишається хіба що сушити собі мізки над тим, що написав би Орвелл, якби мав змогу провести рік чи два в сучасному Китаї.

* * *

Єдиним серйозним ударом по Орвелловій репутації, яка й надалі зміцнювалася, було розкриття у два етапи, в 1998 році і у 2003 році, того факту, що наприкінці життя він підготував для британського уряду перелік осіб, яких підозрював у причетності до комунізму¹⁰⁷⁰. Цей донос, який був створений на лікарняному ліжку в травні 1949 року, стає зрозумілішим, якщо роздивлятися його в контексті того часу¹⁰⁷¹. Орвелл бачив, як Ради кидають за ґрати і страчують без суду його друзів у Іспанії і мав певні підстави перейматися про власну безпеку після публікації «Колгоспу тварин» — цей роман, як уже зазначалося, стикнувся з перепонами через Пітера Смоллетта, британського чиновника, який таємно працював на Ради. Смоллетта завербував Кім Філбі, якого на той момент ще не викрили, і він активно брав участь у житті Британії, був шанованою людиною, так само як і інші радянські агенти, наприклад, Гай Берджес і Ентоні Блант. У вересні 1949 року, коли Орвелл був уже при смерті, Філбі отримав важливу посаду голови британської розвідки при посольстві Британії у Вашингтоні.

А втім, факт лишається фактом: головним моментом, в якому сходяться сучасні мислителі, як праві, так і ліваки, є те, що твори Орвелла стали основою нашого розуміння минулого століття — і теперішнього також. Праві неоконсерватори душать його у неоковирних обіймах, характеризуючи фразами на кшталт «деякі

вважають його найважливішим письменником XX століття»¹⁰⁷¹. Лівак Гітченс пішов навіть далі, заявивши: «XX століття належить йому, який писав про фашизм, комунізм і імперіалізм, і жодний інший письменник, що творив англійською мовою, не може на цю роль зазіхати». У 2013 році один із дописувачів у New Republic порівняв Орвелла водночас із Монтенем і Шекспіром і оголосив його «мудрецем століття».

Бум Орвелла після теракту 11 вересня

Це підводить нас до третього, мабуть, найменш очікуваного сплеску посмертної слави Орвелла. Дехто з критиків вважав, що письменника забудуть після завершення 1984 року, чи, принаймні, коли розвалиться Радянський Союз. Гарольд Блум у 1987 році передбачав, що «1984» сприйматиметься як «книга, яка належить певній епосі, так само як «Хатина дядька Тома»¹⁰⁷⁴. Навіть літературний критик Ірвінг Гоу, який тривалий час підтримував Орвелла, вважав цілком можливим, що після завершення «холодної війни» «1984», найімо- . . . 1075
вірніше, викликатиме лише «історичну цікавість».

Утім слова письменника відгукнулися в серцях нового покоління, яке прийшло після «холодної війни». Ім'я Орвелла пережило новий сплеск популярності. Коли минув історичний контекст, це наче звільнило роман і дозволило зрозуміти, що головний його меседж — звернення до універсальної проблеми сучасного людства.

Про це свідчить той факт, що протягом останніх років читачі й письменники по всьому світу гостро реагують на створений Орвеллом опис майже всюдисущої держави. «Ми живемо в нову епоху тотального стеження, ту, коли ідея Джорджа Орвелла про суспільство, де кожний громадянин постійно перебуває під наглядом, стає тривожно загальноприйнятною»¹⁰⁷⁶, — цілком буденно зазначає один із блогерів у липні 2015 року. Іракський письменник Гассан Абдулраззак у 2015 році зауважив: «Я впевнений, що Джордж Орвелл не думав: “Я мушу написати повчальну казочку для хлопця з Іраку”, коли писав “1984”. Утім ця книга пояснила мені Ірак за часів Саддама краще, ніж будь-який твір до чи після

неї»¹⁰⁷⁷. У 2015 році роман «1984» увійшов до топ-ю бестселерів у Росії¹⁰⁷⁸. У 2014 році він став таким популярним, що перетворився на символ серед учасників антиурядових протестів у Таїланді, і Філіппінські авіалінії змушені були попередити пасажирів, що наявність у них цієї книжки може спричинити до проблем із митни-
ками та іншими представниками влади .

«Емма Ларкін» (під таким псевдонімом працювала одна з американських журналісток у Південно-Східній Азії) написала: «У Бирмі жартують, що Орвелл написав про цю країну не один роман, а три: трилогію, яка складається з “Бірманських буднів”, “Колгоспу тварин” і “1984”»¹⁰⁸⁰.

Судячи з усього, особливий резонанс викликають твори Орвелла в сучасному Китаї. З 1984 року було надруковано близько 13 перекладів роману «1984» китайською. Цей роман, так само як і «Колгосп тварин», перекладено також тибетською мовою. Пояснюючи популярність Орвелла в Китаї, один із перекладачів, Дунг Лешан, написав: «Двадцять століття добігає кінця, але політичний терор триває, і саме тому “Тисяча дев’яносто вісімдесят четвертий” залишається важливим навіть зараз»¹⁰⁸¹.

Більш ранні роздуми Орвелла про зловживання політичною владою також знайшли нову аудиторію. Ісламський радикал, читаючи «Колгосп тварин» під час перебування в єгипетській в’язниці, усвідомив, що Орвелл апелює до його сумнівів: «Я почав проводити паралелі й подумав, якби ті чуваки, з якими я тут сиджу, колись прийшли до влади, то, Боже мій, вони стали би таким собі ісламістським еквівалентом “Колгоспу тварин”», — зауважив Мааджид Наваз¹⁰⁸². У Зімбабве опозиційна газета друкувала «Колгосп тварин» як роман із продовженням у кількох числах. Нагальність теми зрадженої революції підкреслювалася тим, що на ілюстраціях кнур Наполеон був зображений у таких самих масивних сонцезахисних окулярах, які полюбляє носити пожиттєвий президент Зімбабве Роберт Мугабе¹⁰⁸³. У відповідь хтось підірвав ти-пографію газети протитанковою міною.

Кубинського художника кинули за ґрати без суду за те, що він планував поставити у 2014 році п’єсу за «Колгоспом тварин». Щоб влада достеменно зрозуміла його задум, він написав на двох кнурах імена «Фідель» і «Рауль»¹⁰⁸⁴.

Після трагедії п вересня, роман «1984» став особливо популярним, і підкорив нове покоління західних читачів завдяки трьом взаємопов'язаним аспектам. Для теперішніх американців тло, на якому розгортаються дії в романі — постійна війна, — є лячним попередженням. У книжці, так само як ужитті сучасної Америки, конфлікт відбувається десь там, за кадром, і нагадують про нього лише віддалені розриви бомб. «Вінстон не міг пригадати часу, коли б його країна не воювала»¹⁰⁸⁵, — написав Орвелл у «1984» (Те саме можна сказати про всіх американців, яким зараз двадцять з гаком чи трохи менше. У романі деякі персонажі навіть підозрюють, що уряд вигадує війну, стверджуючи, що, буцімто, вона триває, виключно заради того, щоб втримати владу). За часів, коли американці ведуть війни за допомогою дронів і керованих ракет високої точності, а також силами нечисленних «морських котиків» і інших підрозділів особливого призначення у віддалених куточках Близького Сходу, а ворожі бомби час від часу вибухають в Лондоні, Парижі, Мадриді і Нью-Йорку, цей уривок роману звучить лиховісно пророчо:

Це доволі локальні воєнні зіткнення між державами, які неспроможні знищити одна одну, не мають матеріальної бази для воєнних дій... фізично у війні задіяні дуже мало людей, це здебільшого професіонали, і вона не призводить до великих втрат. Якщо й ведуться бої, то вони відбуваються на спірних кордонах, про місцезнаходження яких пересічна людина може лише здогадуватися. У цивілізаційних центрах війна означає лише... непередбачувані падіння ракет, які можуть спричинити десятки смертей¹⁰⁸⁶.

Другим рушійним чинником теперішнього буму навколо Орвелла є розвиток після трагедії н вересня феномену «шпигунської держави». Ми живемо в часи всепроникної, самовпевненої держави як на Сході, так і на Заході. На початку 2000-х уряд Сполучених Штатів спокійнісінько вбивав людей у країнах, з якими американці не перебували у стані оголошеної війни, наприклад, у Ємені й Пакистані, за допомогою дистанційно керованих літальних апаратів. Багато з убитих навіть не були ідентифіковані, рішення про знищення приймалося на основі так званих «поведінкових патернів», які здалися американській владі загрозливими.

Вбивство цих людей отримало назву «удар по потенційному терористу»¹⁰⁸⁷ — себто, скажімо, по чоловікові босездатного віку, який демонструє поведінку, схожу на поведінку терористів, веде з установленими терористами розмову телефоном чи відвідує зустрічі з ними. Сотні таких ударів з безпілотних літальних апаратів було завдано в Пакистані, Ємені й Сомалі. (Американці, посилаючись на приписи закону, також зазначали, що цілі були озброєні, але це просто софізм, оскільки дорослі чоловіки в таких регіонах, як аф-гано-пакистанський кордон, що є таким собі аналогом сучасного Дикого Заходу, всі як один носять зброю). «Метадані» — маніпуляція мільярдами біт інформації з метою виявлення до того непомітних патернів поведінки — дозволяє урядам крадькома складати досьє на мільйони людей.

Припустімо, американський уряд пішов на вбивства і втручання в особисте життя у відповідь на терористичні атаки п вересня. Орвелл, мабуть, суворо засудив би і терористичний акт, і панічну реакцію американського уряду. Його провідною зіркою була свобода совісті — свобода як від урядового контролю, так і від екстремістів, релігійних чи ідеологічних. Згадаємо його спостереження, що цитувалося наприкінці першого розділу цієї книжки: «Якщо свобода взагалі означає бодай щось, то це право казати людям те, чого вони не бажають чути»¹⁰⁸⁸. У цьому сенсі важливим є той факт, що найголовнішою загрозою свободі Орвеллів Вінстон у «1984» вважає не якогось іноземного ворога, а уряд власної країни.

Третім, і, мабуть, найбільш шокуючим чинником є те, що, описуючи тортури в «1984», письменник фактично вгадав те, як держава використовує їх під час ведення нескінченної «війни з тероризмом». Після 11 вересня вперше в історії Америки тортури перетворилися на офіційну політику. (До цього вони іноді застосовувалися, але завжди це було порушенням закону й іноді такі випадки навіть розглядалися судом). Представники ЦРУ визнали, що застосовували тортури, фактично напрошуючись на висунення звинувачення, — але цього так і не сталося.

Іноді між вченими виникають суперечки щодо того, хто з письменників-пророків середини ХХ століття точніше передбачив майбутнє: Олдос Гакслі, змалювавши у «Який чудесний світ новий» світ, у якому держава контролює людей через задоволення, чи Орвелл,

£

5

5

у

%

П

'2

Т.

'1

>

1

із його похмурішою візією держави, збудованій на використанні болю. (Гакслі, до речі, якийсь час викладав в Орвелла французьку в Ітоні). Насправді це хибне протиставлення, тому що обидвоє мають слушність. Величезна кількість людей залюбки розважається і не піддає сумніву жодні дії держави. Але часто виникає інакodomна меншість, яку зазвичай приборкати вдається лише в жорсткіший спосіб. Як сформулював Орвелл майже наприкінці «1984», «...вибір людства лежить між свободою і щастям, і більшість віддає перевагу щастю»¹⁰⁸⁹.

Ба більше, переважну кількість американців більш-менш влаштовує те, що за їхнім приватним спілкуванням стежить апарат державної безпеки. В цьому, так само, як у застосуванні тортур, американці нишком погоджуються на радикальну розбіжність із власними національними традиціями.

Інші держави наслідують приклад Америки у вивченні високо-технологічної електроніки в царині контролю приватного життя. Підчас революції в Україні у 2014 році проросійський уряд, проти якого повстали учасники акції протестів, звернувся до них із абсолютно орвеллівським за своєю суттю посланням. Уряд відстежив розташування мобільних телефонів у зоні проведення протестів і надіслав на них повідомлення з попередженням: «Шановний абоненте, ви зареєстровані як учасник масових заворушень»¹⁰⁹⁰. Це «шановний» надзвичайно нагадує стиль Старшого Брата.

* * *

Орвелл не був усевидцем. Він боявся брутальної сили тоталітаризму, але, наскільки нам відомо, так і не побував в Америці, а тому, мабуть, не усвідомлював, яким життєздатним є капіталізм. Так само як він зневажливо поставився до потенціалу американських військових під час Другої світової війни, письменник недооцінив і яскравий, гнучкий характер усього американського суспільства. У 1943 році він писав, що «економіка, якою керує прагнення до наживи, просто не відповідає завданню переозброєння в сучасних умовах»¹⁰⁹¹. Це твердження могло бути правильним стосовно Британії 1930-х, яка переживала занепад економіки і не змогла забезпечити фінансову підтримку інновацій. Але протягом останніх восьми десятиліть Сполучені Штати довели хибність цієї оцінки

аж тричі: спочатку протягом Другої світової, потім під час розбудови за президентства Айзенгавера, і, нарешті, відновивши потужність американських військових сил після В'єтнаму, коли рейганівське фінансування в поєднанні з можливостями Кремнієвої долини створило потужну комп'ютеризовану воєнну машину Спо- < лучених Штатів.

Унаслідок цього Орвелл також недооцінював те, як безпардонно можуть діяти західні держави і компанії. Він помилково передбачив у «Дорозі на Віган-пірс», що «технічний прогрес значно пришвидшиться із встановленням соціалізму»¹⁰⁹². Можливо, його сприйняття було обмежене місцем проживання. Його уявлення про можливості капіталізму сформувалися на підґрунті того, свідком чого він був у Британії, — себто, капіталізму пізньої індустріальної доби в період стагнації.

Головною метою цього капіталізму була ефективність, а це означало, що система залежала від уміння менеджерів витискати ще трохи грошей з існуючих систем і робітників. «Процеси, що задіяні у виробництві, наприклад аероплана, такі складні, що можливі

лише у плановому централізованому суспільстві, з усім репресивним апаратом, який таке суспільство передбачає», — писав Орвелл наприкінці 1945 року. — Якщо не станеться якоїсь непередбачуваної зміни в людській природі, свобода і ефективність тягнутимуть нас у різні боки»¹⁰⁹³. ;

Орвелл не міг передбачити, що початок інформаційної епохи вже за кілька десятиліть означатиме, що ефективність стане значно менш важливим в економічному сенсі чинником, ніж інноваційність і адаптивність. Apple, Microsoft, Google і величезна кількість інших компаній кінця ХХ століття не стали робити друкарські машинки кращої якості, а створили цілком нові продукти, наприклад, кишенькові комп'ютери і застосунки для них. Це не було ефективно, тому що всі інновації вже за своїм визначенням вельми затратні, і провалів у цій царині трапляється більше, ніж успіхів. Авжеж, нові компанії змогли витримати конкуренцію лише виплачуючи шалені гроші та інші бонуси співробітникам, залученим у розробку інноваційних продуктів. Орвелл не міг передбачити й того, що ці компанії, химерним чином натхненні каліфорнійською ідеологією особистої свободи, незабаром почнуть виробляти продукти,

які втручатимуться в особисте життя значно активніше, ніж велетні промислової доби; що компанії почнуть безперервно стежити за індивідами, щоб продавати їм більше товарів.

Сьогодні інформація не лише означає владу, вона ще й дає чималий прибуток. У Кремнієвій долині існує приказка, що немає такої речі, як безкоштовний застосунок — якщо застосунок безкоштовний, то продуктом є людина, яка його використовує. Іншими словами, сьогоднішні корпорації Кремнієвої долини розглядають людей як ресурси, які слід видобути й використати — на кшталт, скажімо, вугілля в XIX столітті.

Відродження актуальності Орвелла за останні роки вперше зробило з нього таку собі зірку, що часто згадується в поп-культурі. За той час, коли писалася ця книжка, запит «Орвелл» у «Сповіданнях Google» щоденно давав від двадцяти до тридцяти згадок про письменника в газетах, журналах, на сайтах і в інших медіа по всьому світу. Щонайменше одна з цих згадок розпочиналася словами: «Якби Орвелл жив сьогодні...» — і після цього зазвичай йшло розвінчання того, проти чого виступав автор конкретного допису. Політичні коментатори часто зводять Орвелла до такого собі зручного дрючка, яким можна вдарити по опонентах. Ось типовий приклад редакторської статті правого спрямування з Wall Street Journal: «Перефразовуючи орвеллівський лозунг Океанії, можна зазначити, що за часів правління містера Обама друзі — це вороги, заперечення — це мудрість, капітуляція — це перемога»¹⁰⁹⁴. От інший приклад — текст, написаний за кілька тижнів по тому студентом-лібералом: «Америка ще не перетворилася на антиутопію Орвелла... Але оскільки політика її така, що оце “ще” є вельми доречним, голос, відданий за республіканського кандидата, є голосом, який штовхає Америку до “1984”»¹⁰⁹⁵. Над цими спробами викликати привид Орвелла легко кепкувати, але це означало б не звернути уваги на головне, адже в них є дещо важливе й цінне. Стає зрозумілим, що твори Орвелла привчили багатьох людей із підозрою ставитися до заколисливої риторики урядових заяв, до нав’язливого нагляду влади, і, понад усе, до втручання держави у приватне життя.

Чимало цікавих відсилок до Орвелла зустрічається також у світі мистецтва й розваг. Усі разом вони перетворюють письменника

на активного учасника культурного життя. У 2013 році співак Девід Бові уклав список зі ста своїх улюблених книжок, до якого потрапили три твори Орвелла¹⁰⁹⁶. Тренер футбольного клубу «Бірмінгем Сіті» назвав «1984» своїм улюбленим романом¹⁰⁹⁷. Життєрадісно- гучний молодий рок-гурт з Чикаго, який назвав себе The Orwells, завоював міжнародну славу завдяки таким пісням, як «Кому ти потрібен?» і «Брудна білизна». Мабуть, якби Орвелл мав хист до музики, то він би й сам написав двійко таких пісень. Канадський індуїст під назвою Town Heroes записав альбом, який був натхненний порадою Орвелла побачити те, що в тебе просто попід носом¹⁰⁹⁸.

Мабуть, однією з найвдаліших спроб омажу Орвеллові став яскравий роман Девіда Еггерса «Сфера», такий собі ретелінг «1984» у декораціях сучасної Кремнієвої долини. Дії розгортаються в компанії «Сфера», яка поглинула Apple, Google, Facebook і, судячи з усього, декілька інших інформаційних компаній. У романі йдеться про занурення молодої жінки Мей у світ добровільного тотального стеження. Мабуть, не випадково нова штаб-квартира, яку Apple проектує і буде вже кілька років, має форму бездоганного кола у скляній оболонці¹⁰⁹⁹. Цей проект дизайну від Apple є такою собі ненавмисною ремінісценцією Ідеальної в'язниці Джеремі Бентама^{xxx}, Паноптикону¹¹⁰⁰. Проте, як зауважив би Еггерс, огор Apple зводиться не для того, щоб стежити за бранцями, які перебувають усередині, а для того, щоб тримати на оці всіх нас, хто живе зовні.

Рушійною силою роману є поєднання реалістичного зображення Еггерсом світогляду Кремнієвої долини та його погляду на те, як зусилля тутешніх корпорацій урешті-решт знищують особисті свободи.

«У кожного має бути право знати все», — каже один із трьох керівників компанії. Ба більше, наголошує він, якщо всіх триматимуть під наглядом, «це призведе до моральнішого способу життя. Мей, ми врешті-решт просто змушені будемо стати кращими версіями самих себе».

^{xxx} Паноптикон— різновид тюремної будівлі, розроблений англійським філософом Джеремі Бентамом у 1785 році. Ідея полягає в тому, що наглядач має можливість спостереження (*-оптикон*) за всіма (*-пан*) ув'язненими, в той час, як ув'язнені не мають змоги з'ясувати, чи ведеться за ними спостереження

Еггерс вправно камуфлює цю жахливу думку каліфорнійським сленгом: «Мм *нареши́ті* розкриємо наш потенціал».

Куратори Мей дізнаються, що вона не надала всіх відомостей про свій життєвий досвід. Вони влаштовують їй привселюдний допит, який довколишні сприймають як форму духовного зростання. Вона підсумовує для своїх схвально налаштованих колег те, що її примусили завчити:

ТАЄМНИЦІ — ЦЕ БРЕХНЯ

ВТРУЧАННЯ — ЦЕ ПІКЛУВАННЯ ПРИВАТНІСТЬ — ЦЕ КРАДІЖКА

Не дивно, що професійному виданню Digital Trends здалося, ніби фрагменти книжки «майже образливі»¹¹⁰¹.

Тим часом учені продовжують досліджувати подробиці життєвого шляху Орвелла, наприклад, той факт, що письменник, коли в 1931 році працював над романом «У злиднях Парижа і Лондона», провів ніч у в'язниці, назвавшись «Едвардом Бертоном»¹¹⁰². Журналіст, який вивчає період життя Орвелла як сільського крамаря в Гертфордширі, виявив, нікого цимі не здивувавши, що принаймні один із сусідів вважав письменника «цілком непридатним» до цієї діяльності¹¹⁰³. На сьогодні Орвелл міг би отримувати непоганий прибуток, просто сидячи в цьому магазині й підписуючи власні книжки. У 2014 році його літературний розпорядник повідомив британському виданню, що прибуток від Орвеллового літературного спадку збільшувався на ю % щорічно впродовж останніх трьох років — значно вищий показник, ніж у стагнуючій економіці¹¹⁰⁴. Корпорація ввс замовила статую свого колишнього співробітника Орвелла, яка мала бути встановлена у 2016 році. У сенсі впливу на сучасність Орвелл, очевидно, випередив Черчилля.

і * *

Чи не переоцінюється часом Орвелл у всіх цих теперішніх славо- слів'ях? Почасти так, особливо у заяжложених згадках про нього, як про неперевершеного провидця в тому, що стосується тоталітаризму. А втім, реальність переважно свідчить на користь Орвелла. Сучасники не сприймали його серйозно почасти через те, що він краще

від них розумів ту епоху. От лише на той момент це було неможливо довести, але про те, що він мав рацію, свідчать події шести десятиліть, що минули відтоді, як він припинив писати.

Водночас найтриваліший внесок Орвелла у західну культуру найменш очевидний. Часто відзначають, що він — один із небагатьох письменників, які збагатили наше мовлення новими словами й фразами: «дводумство», «Старший Брат», «діра пам'яті», «всі тварини рівні, але деякі рівніші». Менше уваги приділяється тому факту, що його упізнаваний стиль, який він використовував, коли писав про політику й культуру, став загальноприйнятим під час ведення дискусії з цих питань. У таких виданнях, як Times Literary Supplement, New

York Review of Books, і на сторінках сотень газет переважає чи

намагається переважати саме його манера викладу: чіткість, докладність і використання фактів, які є очевидними, але водночас ігноруються аудиторією. Це одна з причин того, що його есеї й огляди здаються такими сучасними. Наприклад, розглянемо ці два речення, що належать американському політичному письменнику ххі століття Та-Негісі Коутсу: «Всі наші формулювання — *расові стосунки*, *расова прірва*, *расова справедливість*, *расова дискримінація*, навіть *„вищість білої раси“* — слугують для того, щоб закамуювати той

факт, що расизм у нас закарбований на підсвідомому рівні, що він

вимикає мозок, перетискає горло, рве м'язи, викидає внутрішні органи, ламає кістки, вибиває зуби. Не можна заплющувати на це очі»¹¹⁰⁵.

Формулювання, ритм, а понад усе оце головне напучування аналізувати справжні прояви влади — це квінтесенція Орвелла.

Можна без надмірного перебільшення сказати, що Черчилль і Орвелл, разом із багатьма іншими особистостями, сприяли умовам, що зробили можливими економічний бум кінця ХХ століття. Дії Черчилля — одного зі світових лідерів воєнного часу — зробили можливим повоєнний світ. «Холодна війна» стала наслідком Другої світової, і результат цього конфлікту був визначений наперед подіями 1940 року, в центрі яких був саме Черчилль. Війну врешті-решт виграли Радянський Союз і Сполучені Штати, які спочатку взагалі не знаходилися у стані війни, але в 1940 році Черчилль «єдиний не втратив голови»¹¹⁰⁶, зауважував історик угорського походження Джон Лукач, який сам був бранцем нацистів

під час Другої світової. Британський письменник Пол Джонсон, мабуть, сформулював цю думку краще за всіх, написавши: «Кожний, хто цінує свободу в межах закону, і уряд народу, заради народу і волею народу, знайде заспокоєння й підтримку в його життєвому шляху»¹¹⁰⁷.

Економічне зростання створило простір для особистісного зростання і можливості для самовираження. Доволі сумнівно, що фашизм чи комунізм могли забезпечити бурхливий економічний бум кінця хх століття. Попри свою агресивну нав'язливість, інтер-нет і досі приносить більше користі, ніж шкоди, завдяки тому, що сприяє самовираженню. Протягом більшої частини минулих двох століть треба було мати чималі статки, щоб стати видавцем. Наразі це не так. Тепер кожен, у кого є комп'ютер, має змогу ділитися власною точкою зору, фактами й зображеннями з цілим світом. Зворотним боком медалі є те, що уряди й корпорації намагаються заграбати всі ці дані й перетворити інтернет на подобу «телеекрану» в романі «1984», але значно всеохопнішу — такий собі величезний механізм, який поєднує державний контроль і капіталістичну комерцію.

Орвелл розумів, що люди можуть стати рабами держави, але не передбачав, що вони можуть перетворитися на щось, що вжахнуло б його не менше, — на продукт корпорацій, джерело відомостей, які постійно видобуваються й продаються. Він затято критикував би це.

Післямова

Шлях Черчилля й Орвелла

стикнувшись із переламним моментом в історії, Черчилль і Орвелл насамперед визначили його найістотніші риси, а далі діяли відповідно до власних переконань. Вони постали перед справді апокаліптичною ситуацією, коли їхньому способу життя загрожувало знищення. Багато хто з довколишніх був переконаний, що зло переможе, і намагався примиритися із цим. Але не ці двоє. Вони відповіли на загрозу відвагою та проникливістю. Якщо ми можемо чогось повчитися в них, то це мудрості — дво- етапного підходу, особливо під час серйозної кризи: спочатку ретельно працювати над виявленням фактів, а потім діяти на основі власних принципів.

Вони часто помилялися у своїх оцінках, але були вперто спрямовані на те, щоб дістатися суті, що має не менше значення¹¹⁰⁸. Це особливо актуально стосовно Орвелла, який ніколи не полишав спроб роздивитися правду крізь усю брехню, оману й відволікаль- ні чинники. Замість підганяти факти під власні погляди, він ладен був змінити погляди під впливом фактів.

Маючи справу з тероризмом, глобальним потеплінням, економічною нерівністю й расизмом, а також із охопленими панікою політиками й лідерами-демагогами, ми маємо пам'ятати, як ці двоє реагували на гучні події свого часу. А надто добре їм вдавалося розпізнавати помилки представників власного оточення — це завжди корисне вміння, хоча воно аж ніяк не сприяє появі й підтримці дружніх зв'язків. Слід враховувати, що більшість із нас майже ніколи не воліє дослухатися до таких людей, як Черчилль і Орвелл. Більшість із нас, стикнувшись із проблемою, радше спробує втекти від неї, а не занурюватиметься в неї з головою. Саме цим була

політика умиротворення агресора в 1930-ті — спробою ухилитися від проблеми, оминати важкі, неминучі факти.

Термін «психологічне уникнення» неодноразово використовує Тейлор Бранч у першому томі біографії Мартіна Лютера Кінга-молодшого для опису першої масової реакції «білої Америки» на боротьбу за громадянські права¹¹⁰⁹. Головною проблемою, з якою стикнулися громадянські активісти в Америці 1950-1960-х років, були не расові забобони як вони є, і навіть не завжди у південних штатах. Натомість ішлося про небажання навіть добропорядних людей розрізати гноячка, який уже годі було терпіти.

У квітні 1963 року доктор Кінг опинився у в'язничній камері І в Бірмінгемі, Алабама. Його обвинувачували в порушенні закону шляхом організації маршів і сидячих страйків під час кампанії боротьби за громадянські права. Адвокат приніс йому число газети Birmingham News від 13 квітня. На другій сторінці Кінг побачив заголовок: «Білі священники попереджають місцевих негрів про необхідність утримуватися від участі в демонстраціях». У статті наводилися цитати семи місцевих релігійних діячів, білих прихильників інтеграції, які шельмували Кінгову кампанію, називаючи її «дурною і невчасною»¹¹¹⁰. Найдоречнішим наразі, переконували помірковані клірики, буде екстремістам з обох боків охолонути й дати людям час.

Кінг почав писати відповідь просто на берегах газети, бо іншого паперу в нього не було. За чотири дні він завершив послання. У цьому «Листі з Бірмінгемської в'язниці» Кінг, як Орвелл і Черчилль, просто закликав людей побачити те, що відбувається в них на очах. Він починає з пояснень, що саме він робить і як. Перший крок, напучував Кінг священників, полягає у «зборі фактів, аби визначити, чи несправедливість існує». Наступні кроки: «2) переговори; 3) самоочищення; і 4) прямі дії». Орвелл зауважив би, що перший крок, збір фактів, — це найреволюційніша дія, адже саме такою вона стала для Вінстона в «1984». Кінг стверджував, що у світі, який базується на фактах, де індивід має право сприймати й обмірковувати ці факти самотійно, держава повинна завоювати лояльність своїх громадян. Якщо держава діє всупереч власній риториці, то починає втрачати цю лояльність. Ця думка була водночас глибоко революційною і дуже американською.

Далі Кінг наводить факти, які бачить перед собою:

Бірмінгем є містом, яке зазнало, певно, найретельнішої сегрегації у Сполучених Штатах, Його горезвісна жорстока історія добре відома. У судах негри зазнають кричущо несправедливого ставлення до себе, У Бірмінгемі сталося більше нерозкритих вибухів у негритьянських домівках і церквах, аніж у будь-якому іншому американському місті. Такі суворі, brutальні факти цієї справи¹.

Хіба ж Кінг не суперечить самому собі, коли закликає порушувати закон заради того, щоб змусити державу по-людськи ставитися до своїх громадян? Анітрохи, відповідає він, нагадуючи про невіддільне право людини робити власні висновки. «Кожен закон, що підносить людську особистість, є справедливим. Кожен закон, що принижує людську особистість, є несправедливим».

Орвелл, мабуть, погодився б із цим. Так само, як прийняв би таку думку Кінга: «Якби я жив сьогодні в комуністичній країні, де топчуть деякі засадничі для християнської віри принципи, я відверто обстоював би непокору антирелігійним законам цієї країни».

За кілька сторінок Кінг, висловлюючи впевненість у кінцевій перемозі боротьби за громадянські права, припускає, що «краще терпіти поразку з праведниками, ніж тріумфувати зі злом»^{1m}. Це перегукується з настроями Черчилля навесні 1940 року. Не дивно, що вже незабаром Кінг став об'єктом державного нагляду.

Черчилль і Орвелл були свідками того, як суспільство уникало визнання злету Гітлера й недоліків комунізму, й бачили, як небажання визнавати ці факти послаблює реакцію людей на насильство. Навіть стикнувшись із безпосередньою воєнною загрозою, панівний клас у Британії був неспроможний продемонструвати силу волі й захистити свій ліберально-демократичний спосіб життя. Радянська загроза після Другої світової була складнішою проблемою, але потребувала принаймні побачити сталінський комунізм як — вбивча тоталітарна ідеологія, яка знищувала свободу людини не лише говорити, а й навіть думати, що для таких сильних і неординарних мислителів, як Черчилль і Орвелл, було справжніми тортурами.

¹ Цит за перекладом часопису «Критика», грудень 2013 року, с 36-39.

З плином часу ми починаємо бачити справжніх героїв нещодавнього минулого. Тепер ми знаємо, що справжніми лідерами 1960-х років у

Сполучених Штатах були Мартін Лютер Кінг-молодший, Баярд Растін, Малкольм Ікс і інші люди, які відмовлялися мовчки терпіти. По інший бік Атлантики ми бачимо серед тих, хто допомагав звільнити Східну Європу й Росію від мертвої хватки комунізму, Вацлава Гавела, Чеслава Мілоша, Леха Валенсу, Івана Павла II, Олександра Солженіцина, Андрія Сахарова й інших дисидентів.

Більшість їхніх сучасників рушила іншим шляхом. Більшість у таких ситуаціях завжди помиляється, принаймні на початку. Письменник чеського походження Мілан Кундера нагадує у своїй «Книзі сміху й забуття», що навесні 1948 року, коли Ради встановили в Чехословаччині сталінський комунізм, їх радо вітали «найдинамічніші, найрозумніші, найкращі. Так, кажіть, що хочете, а комуністи були кмітливі. Вони мали приголомшливу програму. План абсолютно нового світу, де всім знайдеться місце. У їхніх опонентів не було великої мрії, лише якісь старомодні й заяложені моральні принципи, з якими вони намагалися штовпати діряві штани встановленого ладу»¹¹¹².

Захопивши владу, комуністи в Чехословаччині висунули програму, яка не здивувала б Орвелла: програму систематичного знищення минулого. Один із персонажів Кундери, історик, якого мають от-от запроторити до в'язниці на багато років, формулює це так: «Ліквідація народу... починається з ліквідації його пам'яті. Зі знищення його книжок, його культури, його історії». Кундера й сам згодом мусив емігрувати.

Відмовитися плентатися з отарою завжди важче, ніж здається. Щоб розірвати стосунки з найпотужнішою у світі отарою, потрібна надзвичайна глибина характеру та ясність розуму. Але всі ми мусимо йти цим шляхом, хоч який він важкий, якщо намагаємося зберегти право думати, говорити і діяти незалежно, не підкорюючись ані державі, ані панівній ідеї — лише власному сумлінню. Майже завжди й усюди свобода не є продуктом воєнних дій. Радше її можна порівняти з живою істотою, яка зростає чи зменшується щодня відповідно до того, як ми мислимо й спілкуємося, як ми ставимося одне до одного у просторі публічного дискурсу, що

ми, як суспільство, цінуємо й винагороджуємо і як ми цього домагаємося. Черчилль і Орвелл указали нам шлях. Кінг, простуючи цим шляхом, знайшов спосіб звільнити Америку так само, як за сто років до нього це зробив у Геттісберзі Авраам Лінкольн.

Усі ми можемо прагнути до цього, відновлюючи факти, особливо щодо минулого власної країни¹¹¹³. Факти справляють химерно подвійний вплив. Мітинги за «правду й примирення» в Аргентині, Південній Америці й іспанській Країні Басків продемонстрували, що факти є наддивовижу ефективним інструментом — вони можуть викрити оману й водночас закласти основу для руху впе- ,<! ред. Для того щоб демократії процвітали, більшість має поважа- , ти право меншості вголос висловлювати незгоду. Правильна точка зору завжди спочатку залишатиметься позицією меншості. Можновладці зазвичай намагатимуться відвернути людей від фактів, незалежно від того, відбувається це в Росії, Сирії чи в рідній країні. Чому впродовж тривалого часу білі американці не можуть зрозуміти, що наша поліція часто ставиться до чорних американців як до ворогів, яких треба залякати, — навіть сьогодні? Чому ми до- . зволяємо політичним лідерам, які не мають ані дешиці властивої Черчиллеві вірності традиційним настановам, називати себе «консерваторами»?

Боротьба за те, щоби бачити речі такими, як вони є, залишається, мабуть, фундаментальною рушійною силою західної цивілізації. Довга, але пряма лінія тягнеться від Арістотеля й Архімеда до Дока, Юма, Мілля й Дарвіна, а звідти через Орвелла й Черчилля до «Листів з Бірмінгемської в'язниці». Це згода, що об'єктивна реальність існує, що люди доброї волі можуть її сприйняти і що інші люди змінять власні погляди, якщо отримають факти.

Подяки

вдячний за всебічну допомогу, отриману від аналітичного центру Я New America, зокрема від Пітера Бергена, Бей- лі Кагола, Енн- Марі Слотер і Рейчел Байт. Емілі Шнайдер і Джастін Лінч надали мені кваліфіковану допомогу в моїх розвідках. Останній раунд досліджень провів Девід Штерман.

Я ціную підтримку, надану мені університетом Арізони за участю центру New America.

Мене також тішить нагода згадати про підтримку від фонду Bogliasco Foundation, який надав мені на місяць чудове місце для роботи над текстом, а також групу дивовижних людей, з якими можна було поспілкуватися вечорами.

Я ціную допомогу в дослідженнях, яку раніше надали мені Кет- рін Кіддер і Стюарт Монтгомері, які тоді працювали в Центрі нової американської безпеки. Цій установі я також дуже вдячний.

Декілька людей прочитали цілком чи частково першу чернетку й запропонували мені корисні поради. Вернон Леб знову щедро зголосився долучитися до процесу й підійшов до справи вельми творчо, що дуже допомогло мені під час коригування рукопису. Коментарі й рекомендації Лі Поллока допомогли мені загострити й поглибити кілька моментів з розділів про Черчилля. Міркування Річарда Данцига змусили переосмислити підхід до порівняння й протиставлення Черчилля й Орвелла. Думки Карін Чиновет щодо [політичної ситуації 1930-х років виявилися дуже корисними й надихаючими. Тім Ноа дуже допоміг мені з післямовою. Каллен Мер- фі дала мені корисні рекомендації щодо того, як зробити книжку доступнішою для читача. Річард Віб критично вивчив першу чернетку тексту, звертаючи увагу на розбіжності між тим, що обіцяв

И кожний розділ і що в ньому дійсно містилося. Серед тих, хто також

прочитав книжку й зробив внесок у її покращення: Майкл Абрамовіч, Еллен Геффельфінгер, Річард Кон, Анна-Марі Торрс, Джеймс Байт, Чарль і Такі Саммеролл. Сімур Осборн люб'язно зголосився відстежувати, щоби рукопис не поцупили. Жоден з них не несе відповідальності ні за що з того, про що йдеться в цій книжці. Написавши п'ять книжок, я зрозумів що помилки неминучі і що всі вони завжди мої.

Дякую також корисним сайтам georgeorwellnovels.com і winstonchurchill.org, а також Hansard.millbanksystems.com, на якому містяться стенограми виступів членів парламенту.

З готовністю визнаю, що вельми зобов'язаний сотням дослідників Черчилля, Орвелла й Другої світової війни, праці яких я читав, поки писав цю книжку. Серед усіх робіт я особливо покладался на праці Мартіна Гілберта, чий численні дослідження, присвячені Черчиллеві, були для мене посібником упродовж останніх кількох років.

Хочу, проте, додати, що моєю улюбленою біографією Черчилля є багатотомне дослідження Віл'яма Манчестера — можливо, тому, що воно написане з позиції американців. Гілберт пропонує авторитетний звіт про події, а Манчестер вдихає в нього життя. На мене вплинула й чудова біографія, написана Роєм Дженкінсом, яка додає нові відомості до вказаних іншими. А втім, ті книги про Черчилля, які запам'ятовуються найдужче, написані ним самим.

Що стосується Орвелла, хочу подякувати Енді Мурсанду, що ще в 1982 році подарував мені чотиритомник Орвеллових есеїв.

Також за допомогу в роботі над цією книжкою і над попередніми п'ятьма я хочу подякувати Скоттові Мойєрсу, досвідченому редакторові, і його команді: Крістоферу Річардсу, К'ярі Барров, а також Кейл Брассел, яка очолювала дивовижну рекламну кампанію цієї книжки. Без Скотта це була б зовсім інша, не така цікава книжка. Якби редагування входило до програми Олімпійських ігор, Джейн Каволіна завоювала б золоту медаль. Я також і надалі потребую поради свого літературного агента Ендрю Вайлі. І хочу подякувати Dow Road Choir за їхню щотижневу підтримку.

Як завжди, я вдячний своїй дружині за те, що вона лишається зі мною у великій подорожі під назвою життя.

Примітки

Розділі Двоє Вінстонів

- 1 Martin Gilbert, *Churchill and America* (New York: Free Press, 2005), 132.
- 2 'Bullet in the Neck," Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 158.
- 3 Розмови зі Стівом Райтом (Університетський коледж Лондона, спеціальне сховище, архів Орвелла) 14 липня 2015 року і з Луїсом Вотлінгом, архіваріусом (Центр архівів Черчилля, Кембриджський університет, Кембридж). 15 липня 2015 року.
- 4 Зі щоденників Чарльза Вілсона, згодом лорда Морана, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 426.
- 5 Violet Bonham Carter, *Winston Churchill: An Intimate Portrait* (New York: Harcourt, Brace & World, 1965), 416.
- 6 Isaiah Berlin, "Winston Churchill in 1940," in *Personal Impressions*, 2nd ed. (Princeton, N.) Princeton University Press, 2001), 5.
- 7 Winston Churchill, *Painting as a Pastime* (Greensboro, N.C.: Unicorn Press, 2013), 64.
- 8 Парламентські дебати з вересня 1939 року, офіційна стенограма доступна онлайн. Далі *Hansard*
- 9 George Orwell, "Literature and Totalitarianism," *The Listener*, 19 June 1941, in *The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 134 Тут і далі Orwell, *CEJL*, vol. 2
- 10 Див John Rodden and John Rossi, *The Cambridge Introduction to George Orwell* (Cambridge, U.K Cambridge University Press, 2012), 10s.
- 11 Simon Schama, 'The Two Winstons' in the BBC television series *A History of Britain*. Series 3. presented by Simon Schama (2002; A&E Home Video), DVD
- 12 Roy Jenkins, *Churchill* (New York Farrar, Straus and Giroux, 2001), 849
- 13 Див Simon Read, *Winston Churchill Reporting Adventures of a Young War Correspondent* (Boston Da Capo. 2015)
- 14 Rodden and Rossi. *Cambridge Introduction to George Orwell*, 107

Розділ 2 Черчилль: шукач пригод

- 15 Winston Churchill, *My Early Life 1874-1904* (New York Touchstone, 1996). 8

- 16 Peregrine Churchill and Julian Mitchell, *Jennie: Lady Randolph Churchill, a Portrait with Letters* (New York: Ballantine, 1976), 128-29.
- 17 Churchill, *My Early Life*, 31.
- 18 Randolph S. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth, 1874~1900* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 79- Також див. Martin Gilbert, *Churchill: A Life* (New York: Henry Holt, 1991). 9.
- 19
- 20 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 119.
William Manchester, *The Last Lion: Visions of Glory 1874-1932* (New York: Bantam, 1984), 137.
- 21
- 22 Roy Jenkins, *Churchill* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2001), 8.
Виступ Кона Кафліна у New America Foundation, Вашингтон, округ Колумбія, 5 лютого 2014 року.
- 23
- 24 Michael Shelden, *Young Titan: The Making of Winston Churchill* (New York: Simon & Schuster, 2013), 34
- 25 Paul Johnson, *Churchill* (New York: Penguin, 2010), 7.
- 26 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 99.
- 27 Churchill, *My Early Life*, 12.
- 28 Churchill, *My Early Life*, 13.
- 29 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 63.
- 30 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 109.
- 31 Churchill, *My Early Life*, 17.
- 32 David Freeman, "Putting Canards to Rest," *Finest Hour: The Journal of Winston Churchill* (Downers Grove, IL: The Churchill Centre, Spring 2010): 38.
- 33
- 34 Churchill, *My Early Life*, 39.
- 35 Churchill, *My Early Life*, 25.
- 36 Churchill, *My Early Life*, 35.
- 37 Churchill, *My Early Life*, 35.
- 38 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 188-89.
- 39 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 191.
- R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 202.
- 40
- 41 Сеп Чарльз Вілсон, згодом лорд Моран, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 281.
- 42 Winston S. Churchill, *Painting as a Pastime* (Greensboro, N.C.: Unicorn Press, 2013). 20
- 43 Churchill, *My Early Life*, 109.
- 44 Jonathan Rose, *The Literary Churchill* (New Haven, Conn.: Yale University Press. 2013). 24
- 45 Churchill, *My Early Life*, 111.
- 46 Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, vol. III, ed. J B. Bury (New York: Heritage Press, 1946), 2042.
- 47 Churchill, *My Early Life*, 186.
- Con Coughlin, *Churchill's First War: Young Winston at War with the Afghans* (New York: St. Martin's, 2014), 112
- George Orwell, "Why I Write," reprinted in *Orwell and Politics*, ed Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin Books Limited, 2001), 463

- 48 Moran, *Churchill*, 9
- 49 Isaiah Berlin, "Winston Churchill in 1940," in *The Proper Study of Mankind. An Anthology of Essays* (London: Pimlico, 1998), 6.
- 50 John Howard Wilson, "'Not a Man for Whom I Ever Had Esteem': Evelyn Waugh on Winston Churchill," in *Waugh Without End: New Trends in Evelyn Waugh Studies*, ed Carlos Villar Flor and Robert Murray Davis (Bern, Switzerland: Peter Lang, 2005), 251
- 51 Ethel Barrymore, *Memories* (New York: Harper, 1955), 126.
- 52 Violet Bonham Carter, *Champion Redoubtable* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1999), 21,
- 53 Violet Bonham Carter, *Winston Churchill: An Intimate Portrait* (New York: Harcourt, Brace & World, 1965), 4.
- 54 Moran, *Churchill*, 559; and Rose, *The Literary Churchill*, 132.
- 55 R.W. Thompson, *Churchill and Morton* (London: Hodder & Stoughton, 1976), 71.
- 56 Bonham Carter, *Winston Churchill*, 383.
- 57 Moran, *Churchill*, 324-35.
- 58 Churchill, *My Early Life*, 212.
- 59 Churchill, *My Early Life*, 212.
- 60 Winston Churchill, *The Story of the Malakand Field Force* (Mineola, N.Y.: Dover, 2010), 131.
- 61 Coughlin, *Churchill's First War*, 204,
- 62 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 342, 353-54
- 63 Ralph Martin, *Jennie: The Life of Lady Randolph Churchill*, vol. 2 (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1971), 125-26, 130.
- 64 Churchill, *The Story of the Malakand Field Force*, 29.
- 65 Churchill, *The Story of the Malakand Field Force*, 128.
- 66 R. Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 365.
- 67 Simon Read, *Winston Churchill Reporting* (Boston: Da Capo, 2015), 90.
- 68 Churchill, *Winston S. Churchill: Youth*, 439
- 69 Churchill, *My Early Life*, 244.
- 70 Churchill, *My Early Life*, 259.
- 71 Churchill, *My Early Life*, 274.
- 72 Churchill, *My Early Life*, 298.
- 73 R- Churchill, *Winston Churchill: Youth*, 514
- 74 Bonham Carter, *Winston Churchill*, 6.
- 75 John Ramsden, *Man of the Century: Winston Churchill and His Legend Since 1945* (New York: Columbia University Press, 2002), 39
- 76 Violet Bonham Carter, *Lantern Slides: The Diaries and Letters of Violet Bonham Carter*, ed. Mark Bonham Carter and Mark Pottle (London: Phoenix, 1997). 162.
- 77 Bonham Carter, *Winston Churchill*, 210.
- 78 Jenkins, *Churchill*, 133
- 79 Boris Johnson, *The Churchill Factor: How One Man Made History* (New York: Riverhead, 2014), 118.
(Укр. пер.. Борис Джонсон. Фактор Черчилля: Як одна людина змінила історію/ пер. з англ. Ю. Гірич. Х.; Віват, 2019. 400 с. Тут: с. 131]

- Mary Soames, ed., *Winston and Clementine: The Personal Letters of the Churchills* (Boston: Houghton Mifflin, 2001), 198.
- Sonia Purnell, *Clementine. The Life of Mrs. Winston Churchill* (New York: Viking, 2015), 40, також її, 18, 26.
- Churchill, *Painting as a Pastime*, 36.
- Soames, *Winston and Clementine*, 116. d
- Про це зауважив під час розмови 9 березня 2016 року Пітер Еппс, автор книжки «Черчилль у шанцях» (Peter Apps, *Churchill in the Trenches*, Amazon, 2015). <
- Soames, *Winston and Clementine*, 164. <
- Soames, *Winston and Clementine*, 177.
- Soames, *Winston and Clementine*, 195. Пітер Еппс змусив мене звернути увагу на ці , рядки.
- Christopher Ogden, *Life of the Party: The Biography of Pamela Digby Churchill Hayward Harriman* (New York: Little, Brown, 1994), 121.
- Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: The Prophet of Truth, Volume V: 1922-1939* (London: Minerva, 1990), 41.
- Mary Lovell, *The Churchills in Love and War* (New York: W. W. Norton, 2011), 344- Lord Beaverbrook, *Politicians and the War, 1914-1916* (London: Collins, 1960), 25.

Розділ 3. Орвелл: поліціант

- Sarah Deming, "The Economic Importance of Indian Opium and Trade with China on Britain's Economy, 1843-1890," Whitman College, Economics Working Papers 25, Spring 2011, 4- "Mrs. Ida Blair's Diary for 1905," in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 19, Cordon Bowker, *George Orwell* (London: Abacus, 2004), 15.
- "The Brother-in-Law Strikes Back," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 128.
- George Orwell, "Why I Write," in, *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 457. [Тут і далі цит. заукр. пер.: Джордж Орвелл.
- Чому я пишу*. Переклад А. Литвиненко, текст доступний онлайн].
- George Orwell, "Such, Such Were the Joys," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4 "In Front of Your Nose, 1945-1950*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 360. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 4 Orwell, *CEJL*, vol. 4, 359.
- Orwell, *CEJL*, vol. 4, 333-34.
- Orwell, *CEJL*, vol. 4, 339-
- Orwell, *CEJL*, vol. 4, 362.

100 Bowker, *George Orwell*, 91-92

101 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume I An*

102 *Age Like This, 1920-1940*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich,

103 1968), 45 Тут і далі: Orwell, CEJL, vol. 1.

Orwell, CEJL, vol. 4, 114

nos George Orwell, "Shooting an Elephant," in *Orwell and Politics*, 18 (Тутідаліцит за укр. пер. Джордж

104 Орвелл. Застрелити слона. Переклад Ю. Велигорода, текст доступний онлайн].

106 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 16-17.

107 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 1710S George Orwell,

Burmese Days (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 17.

Ю9 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 22-23110 George Orwell,

Burmese Days (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 29. in George Orwell, *Burmese Days* (New

York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974). 208. 112 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace

Jovanovich, 1974), 39. 113 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 43-

П4 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 40. 115 Orwell, "Why I

Write," in *Orwell and Politics*, 459.

116 Orwell, *Burmese Days*, 12.

117 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 118.

118 George Orwell, *Burmese Days* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1974), 280.

119 Orwell, CEJL, vol. 1, 142.

120 Orwell, "Shooting an Elephant," in *Orwell and Politics*, 22. Тут і далі цит. за укр. пер.: Джордж Орвелл.

Застрелити слона. Переклад Ю. Велигорода, текст доступний онлайн]. ■

121 "The Brother-in-Law Strikes Back," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 127.

122 "An Old Burma Hand," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 64. Також Emma Larkin, *Finding*

George Orwell in Burma (New York: Penguin, 2005), 249.

123 George Orwell, *The Road to Wigan Pier* (New York: Harvest, 1958), 148.

124 Цит. за: Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991), 126. 125

Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 234.

126 Stephen Dorril, *Black Shirt: Sir Oswald Mosley and British Fascism* (Harmondsworth, U.K.: Penguin,

2007), 522. Див. також: Michael Bloch, *Closet Queens: Some 20th Century British Politicians* (New

York: Little, Brown, 2015).

127 Nicolson, *The War Years*, 57.

128 Nicolson, *The War Years*, 325.

129 Nicolson, *The War Years*, 433, 435

130 Orwell, *Down and Out in Paris and London* (New York: Mariner Books, 1972), 120. [Тут і далі цит. за укр.

пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.:

Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського, 2017]

131 Orwell, *Down and Out in Paris and London* (New York: Mariner Books, 1972), 120. Тут і далі цит. за укр.

пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.:

Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського, 2017 Туге 14, 15)

132 "A Philosopher in Paris," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 211. Химерний збіг багато років по

тому, в 1987-му, Айєр відвідуватиме вечірку в Нью-Йорку.

Зазираючи до спальні, він побачить, як боксер Майк Тайсон намагатиметься зґвалтувати модель Наомі Кемпбелл. Він утретиться, а Тайсон на це відсварить- ся: «Та ти, з біса, знаєш, хто я такий? Я чемпіон світу у важкій вазі!». Айєр на це відповість: «А я — колишній вікхемовський професор логіки [з Оксфорду]. Ми обоє

у своїй царині видатні, то ж давайте поговоримо як розумні люди». Ben Rogers, A. J. *Ayer: A Life* (New York: Grove, 2000), 344. Айєр був вітчимом зірки телевізійного кулінарного шоу Найджели Ловсон. Окрім того, він під час війни був колегою Орвеллового друга Малкольма Маґґеріджа. Muggeridge, *Like It Was- The Diaries of Malcolm Muggeridge*, ed. John Bright-Holmes (London: Collins, 1981), 364

- 133 Orwell, *Down and Out*, 18. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа/Лондона «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського, 2017, тут: с.
- 134 19].
- Orwell, *Down and Out*, 70-71. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 135 2017, тут: с. 78].
- Orwell, *Down and Out*, 168. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 136 2017, тут: с. 184].
- Orwell, *Down and Out*, 174. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 137 2017, тут: с. 187].
- Orwell, *Down and Out*, 89. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 138 2017, тут: с. 99].
- 139 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012). 141.
- Orwell, *Down and Out*, 130. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 140 2017, тут: С. 143].
- Orwell, *Down and Out*, 132. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 141 2017, тут: С. 144]
- Orwell, *Down and Out*, 36. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 142 2017, тут: с. 40].
- Orwell, *Down and Out*, 73. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського,
- 143 2017, тут: с. 80]. George Orwell, "Antisemitism in Britain," in *The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell, Volume 3. As I Please, 1943-1945*. ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 332-41 Тут і далі Orwell, *CEJL*, vol 3
- 144 John Newsinger, "Orwell, Anti-Semitism and the Holocaust." in *The Cambridge Companion to George Orwell*, ed. John Rodden (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2007), 124.

- 145 Muggeridge. *Like Il Was*. 376
- 146 Orwell. *Down and Out*. 55-56 [Укр. пер.. Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона «Майстри світової прози» Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського. 2017, тут: с. 62].
- 147 Orwell. *Down and Out*. 68. [Укр. пер..- Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков К.; Видавництво Жупанського. 2017. Тут: с. 74-75].
- i4S Orwell. *Down and Out*. 120,121. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. У злиднях Парижа і Лондона «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Єгор Поляков. К.: Видавництво Жупанського, 2017, тут: с. 75].
- 149 George Orwell, *Keep the Aspidistra Flying*, in George Orwell omnibus (London-. Seeker & Warburg, 1976), 578.
- 150 Mary McCarthy, 'The Writing on the Wall,' *New York Review of Books*, 30 January 1969, текст доступний онлайн.
- iSi Orwell omnibus (London: Seeker & Warburg, 1976), 255.
- 152 Bernard Crick, 'Orwell: A Photographic Essay,' in *Reflections on America, 1984: An Orwell Symposium*. ed. Robert Mulvihill (Athens, Ga., and London: University of Georgia Press, 1986), 76.
- 153 "Jack Common's Recollections," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 142.
- 154 "A Memoir by Anthony Powell," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 244
- 155 Orwell. *CEJL*, vol. 4,205.
- 156 Orwell, *Wigan Pier*, 154.
- 157 Orwell, *Diaries*, 29.
- 158 Orwell, *Diaries*, 37.
- 159 Orwell, 'In Front of Your Nose,' in *CEJL*, vol. 4,125.
- 160 Shelden, *Orwell*. 236.
- 161 Orwell, *Diaries*. 80.
- 162 Stephen Wadhams, ed.. *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984). ii5-
- 163 Orwell, *Wigan Pier*. 95-96.
- 164 Orwell, *Wigan Pier*, 104.
- 165 Orwell, *Wigan Pier*, 21.
- 166 Orwell, *Wigan Pier*, 35.
- 167 Peter Stansky and William Abrahams, *Orwell: The Transformation* (Palo Alto, Calif.: Stanford University Press, 1994), 186.
- 168 Orwell, *Wigan Pier*, 174
- 169 Orwell, *Wigan Pier*. 182.
- 170 Курсив самого Орвелла, Orwell, *Wigan Pier*, 127.
- 171 Orwell, *Wigan Pier*, 128.
- 172 'Hampstead Friendship,' in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 102.
- 173 Victor Collancz, foreword to Orwell, *Wigan Pier*, xix.
- 174 Victor Collancz, foreword to Orwell, *Wigan Pier*. x.
- 175 Це останнє речення позичене мною з нотатки з міркуваннями щодо цього уривку, отриманої від письменника Тімоті Ноа.

176 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1980), 295

177 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1980), 204.

178 Shelden. *Orwell*, 246.

179 Crick, *George Orwell*, 312.

Розділ 4. Черчилль: у злиднях 1930-х

iSo Stephen Spender, *The Thirties and After* (New York: Random House, 1978), 4. ..

181 Цей абзац ґрунтується на дослідженні, представленому Річардом Овері у його , чудовій книжці «Призахідні роки: Парадокс Британії між двома війнами» (*The , Twilight Years: The Paradox of Britain Between the Wars*, NewYork: Penguin, 2009), 273.

КоментаріїТойнбі наведені на 38 і 43 сторінках; цитата Роузе—на273; зауважен
ня Фішера— на 316; коментар Вулф — на 345

182 Harold Lasswell, *Essays on the Garrison State* (New Brunswick, NJ.: Transaction, - 1997), 43.

183 Harold Nicolson, *Diaries and Letters, 1930-1939*, ed. Nigel Nicolson (London: Collins, 1966), 41- t

184 Stanley Weintraub, *Show's People.- Victoria to Churchill* (University Park, Pa., and Lon
don: Penn State University Press, 1996), 229. ■.

185 Martin Gilbert, *Winston Churchill: The Wilderness Years* (Boston: Houghton Mifflin, 1984), 33. .

186 Див.: Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine
(Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), xxxiv.

187 William Manchester, *The Caged Lion: Winston Spencer Churchill, 3932-1940* (London: Abacus,
1994), 88.

188 David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World
War* (New York: Random House, 2005), xx. :

189 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: The Gathering Storm* (Boston:
Houghton Mifflin, 1948), 667. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу сві
тову війну/Том I, том II/пер.зангл. П.Таращука. — К.: Вид-воЖупанського, 2018, (1
496 с. + 552 с.; іл. — (Історична думка). Тут: т. і, 243]. s

190 Див., наприклад, Stuart Ball, "Churchill and the Conservative Party? in *Winston Churchill in the
Twenty-First Century*, ed. David Cannadine and Roland Quinault (Cambridge, U.K.: Cambridge
University Press, 2004), 78.

191 Jonathan Rose, "England His Englands," in *The Cambridge Companion to George Orwell*, ed John
Rodden (Cambridge U.K.. Cambridge University Press, 2007), 37.

192 George Orwell, "Looking Back at the Spanish War," in *Orwell in Spain*, ed. Peter Davi
son (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 358

193 Robert Rhodes James, ed., *Chips: The Diaries of Sir Henry Channon*, ed Robert Rhodes
James (London: Weidenfeld & Nicolson, 1967), 62

194 Ian Kershaw, *Making Friends with Hitler. Lord Londonderry, the Nazis and the Road to World WarII*
(New York: Penguin, 2004), 141,177,222.

195 Ian Kershaw, *Making Friends with Hitler Lord Londonderry, the Nazis and the Road to
World WarII* (New York; Penguin, 2004), xvii, 175,258,319

- 196 Randolph S Churchill, *Twenty-One Years* (Boston Houghton Mifflin. 1965). 27
- 197 Charlotte Mosley, ed. *The Mitfords: Letters Between Six Sisters* (New York HarperCollins. 2007), 28
- 198 Charlotte Mosley, ed.. *The Mitfords: Letters Between Six Sisters* (New York: HarperCollins. 2007). 87-89 Див. також. David Cannadine, *Aspects of Aristocracy. Grandeur and Decline in Modern Britain* (New Haven. Conn.: Yale University Press, 1994). 142
- 199 Mosley. *The Mitfords*, 103.
- 200 Mosley, *The Mitfords*, 68
- 201 David Faber, *Munich, 1938* (New York: Simon & Schuster, 2010), 88-89.
- 202 John Ramsden, *Man of the Century: Winston Churchill and His Legend Since 1945* (New York: Columbia University Press, 2002), 44.
- 203 Thomas Jones, *A Diary with Letters, 1931-1950* (Oxford: Oxford University Press, 1954), 181. Див. також: William McNeill, *Arnold J. Toynbee: A Life* (Oxford: Oxford University Press, 1989), 172.
- 204 Jones, *A Diary with Letters*, 390.
- 205 Nicolson, *Diaries and Letters, 1930-1939*, 342-43.
- 206 Jonathan Freedland, "Enemies Within," *The Spectator*, 11 February 2012.
- 207 Передмова лорда Галіфакса до книжки John Wrench, *Geoffrey Dawson and Our Times* (London: Hutchinson, 1955), 12.
- 208 Без автора. *The History of The Times, Volume IV, The 150th Anniversary and Beyond, Part II: 1921 1948* (London: Office of the Times, 1952), 887.
- 209 Wrench, *Geoffrey Dawson and Our Times*, 361.
- 210 *History of The Times*, vol. IV, part II, 946, 1009.
- 211 Наведено в книжці: Anthony Cave Brown, C: *The Secret Life of Sir Stewart Menzies, Spymaster to Winston Churchill* (New York: Macmillan, 1987), 183.
- 212 Keith Feiling, *The Life of Neville Chamberlain* (London: Macmillan, 1946), 323.
- 213 Kershaw, *Making Friends with Hitler*, 243.
- 214 Jones, *A Diary with Letters*, 247.
- 215 Наведено в книжці in Gilbert, *Churchill: The Wilderness Years*, 60.
- 216 Вінстон Черчилль, парламентські дебати, 1 листопада 1933 року, доступно онлайн: *Hansard, Parliamentary Debates*. Далі: *Hansard*.
- 217 *Hansard*, 28 листопада 1934 року.
- 218 Faber, *Munich, 1938*. 16.
- 219 Gilbert, *Churchill. The Wilderness Years*, 78.
- 220 *Hansard*. 11 березня 1935 року.
- 221 Gilbert, *Churchill- The Wilderness Years*, 215.
- 222 Martin Gilbert. *Winston S Churchill The Prophet of Truth. Volume V 1922-1939* (London, Minerva, 1990), 889.
- 223 *Hansard*. 24 березня 1938 року.
- 224 Лист Томаса Джоунса до Абрагама Флекснера, наведений у Jones, *A Diary with Letters*. 125
- 225 Лист Томаса Джоунса до Абрагама Флекснера, наведений у Jones, *A Diary with Letters*. 175

- 226 Лист Томаса Джоунса до Абрагама Флекснера, наведений у Jones, *A Diary with Letters*. 208.
- 227 Лист Томаса Джоунса до Абрагама Флекснера, наведений у Jones, *A Diary with Letters*, 219
- 228 Tony Judt with Timothy Snyder, *Thinking the Twentieth Century* (New York; Penguin Press, 2012), 68.
- 229 *Hansard*, 13 березня 1930 року.
- 230 Gilbert, *Churchill: The Wilderness Years*, 113.
- 231 Gilbert, *Churchill: The Wilderness Years*, 106.
- 232 W. P. Crozier, *Off the Record: Political Interviews 1933-1943*, ed. A. J. P. Taylor (London; Hutchinson, 1973), 32.
- 233 *Hansard*, 2 травня 1935 року.
- 234 Gilbert, *Churchill: The Wilderness Years*, 146.
- 235 Gilbert, *Churchill: The Wilderness Years*, 171.
- 236 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: The Gathering Storm* (Boston; Houghton Mifflin, 1948), 667. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II /пер. зангл. П.Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, ii 8].
- 237 *Hansard*, 18 грудня 1934 року.
- 238 Інформація щодо пращурів барона Понсонбі наведена в книжці: Overy, *The Twilight Years*,
- 240 237.
- Hansard*, 4 жовтня 1938 року.
- 241 Brian Gardner, *Churchill in Power: As Seen by His Contemporaries* (Boston: Houghton Mifflin, 1970), 11
- 242 Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*, 822.
- 243 Iona Opie and Peter Opie, *The Lore and Language of Schoolchildren* (Oxford: Oxford University Press, 1959).
- 244 Nicolson, *Diaries and Letters*, 280.
- 245 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 222-24. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну /Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут т. 1, 121].
- 246 *Hansard*, 14 квітня 1937 року.
- 247 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 258. Укр. пер.: Вінстон Черчилль.
- 248 Спогади про Другу світову війну/Том I, том II/пер. зангл. П. Тарашука.— К.; Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 130].
- 249 *Hansard*, 24 березня 1938 року.
- 251 Faber, *Munich*, 1938. 177
- 252 Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*. 925.
- Цитується у виданні; A. L. Rowse, *Appeasement: A Study in Political Decline, 1933-1939* (New York; W. W Norton, 1963), 83.
- Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*. 978-79.
- Усі цитати з; *Hansard*. 3 жовтня 1938 року

253 *Hansard*, 5 жовтня 1938 року.

254 *Hansard*, 6 жовтня 1938 року.

255 Roy Jenkins. *Churchill* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2001), 530,534.

256 Harold Nicolson, *The WarYears: 1939-1945* (NewYork: Atheneum, 1967), 355.

257 Faber, *Munich*, 1938, 432.

258 Jones, *A Diary with Letters*, 411.

259 Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*, 1016.

260 Faber, *Munich*, 1938,432.

261 Robert Self, *Neville Chamberlain: A Biography* (London and Burlington, Vt.: Ashgate, 2006), 344-45

262 Crozier, *Off the Record*, 120.

263 Simon Schama, *A History of Britain, Volumes: The Fate of Empire: 1776-2000* (London: BBC, 2003), 384.

264 Jenkins, *Churchill*, 535

265 Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*, 1039.

266 Gilbert, *Churchill: Prophet of Truth*, 1041.

267 L. S. Amery, *My Political Life, Volume 3: The Unforgiving Years, 1929-1940* (London: Hutchinson, 1955), 279.

268 Williamson Murray, "Innovation: Past and Future," *Military Innovation in the Interwar Period*, ed.

Williamson Murray and Allan Millett (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2006), 307.

269 'Bericht ueber Besprechung am 23.5.1939' [Minutes of a Conference on 23 May 39], Evidence Code Document79, Nuremberg Documents. Доступно онлайн на сайті Harvard Law School NurembergTrials Project.

270 Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, 2nd ed. (Cambridge, U.K.-. Cambridge University Press, 2006), 239та ін.

271 *Hansard*, 8 червня 1939 року.

272 Wrench, *Geoffrey Dawson and Our Times*, 394

273 *Hansard*, 24 серпня 1939 року.

Розділ 5 Орвелл стає «Орвеллом»

274 George Orwell, *Homage to Catalonia* (New York: Harvest, 1980), 6. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017,240 с. Тут: с. 8].

275 David Boyd Haycock, *I Am Spain: The Spanish Civil War and the Men and Women Who Went to Fight Fascism* (London: Old Street, 2012), 67.

276 David Boyd Haycock, *I Am Spain: The Spanish Civil War and the Men and Women Who Went to Fight Fascism* (London: Old Street, 2012), 69.

277 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume i: An Age Like This, 1920-1940*, ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 459- Тут і далі: Orwell, CEJL, vol. 1.

278 Orwell, CEJL, vol. 1,37.

279 Orwell, CEJL, vol. 1,256.

- 280 "Jennie Lee to Margaret M. Coalby," у виданні: George Orwell, *Orwell in Spain*, ed Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 5
- 281 Adam Hochsch і Id, *Spain in Our Hearts: Americans in the Spanish Civil War, 1936-1939* (Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2016), 65.
- 282 "With the HP in Spain," in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 146-47.
- 283 Orwell, *Homage to Catalonia*, 16. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 С. Тут: С. 19].
- 284 Orwell, *Homage to Catalonia* 20. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 С. Тут: С. 23].
- 285 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1992), 322.
- 286 Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York: Basic Books, 1999), 76.
- 287 Orwell, *Homage to Catalonia*, 18. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 21].
- 288 Cordon Bowker, *George Orwell* (London: Abacus, 2004), 230.
- 289 Orwell, *Homage to Catalonia*, 72. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 77].
- 290 "In the Spanish Trenches" in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 149.
- 291 "In the Spanish Trenches" in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 149.
- 292 Stephen Wadhams, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 79.
- 293 Stephen Wadhams, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 85.
- 294 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991). 258.
- 295 Orwell, *CEJL*, vol. 1, 266.
- 296 Orwell, *Homage to Catalonia*, 109. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ-. Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. її 6].
- 297 Orwell, *Homage to Catalonia*, 110. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ; Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 117].
- 298 Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 74
- 299 Orwell, *Homage to Catalonia*, 117. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 126].
- 300 Orwell, *Homage to Catalonia*, 121. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ; Видавництво Жупанського, 2017, 240 стор. Тут с. 128].

- 301 Geert Mak, *In Europe Travels Through the Twentieth Century* (New York: Vintage, 2008), 321 Див також Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I. The Gathering Storm* (Boston Houghton Mifflin. 1948), 185. Черчилль у мемуарах не наводить назви готелю, але листи й телеграми, що зберігаються в архіві і були надіслані йому в середині грудня 1935 року, адресовано до готелю «Колон». Див Churchill Papers, Churchill College, Cambridge, Document CHAR 2/238/131.
- 302 Orwell, *Homage to Catalonia*, 13m. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 138].
- 303 Orwell, *Homage to Catalonia*, 64- [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 С. Тут: С. 69].
- 304 Orwell, *Homage to Catalonia*, 147- [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 153].
- 305 Orwell, *Homage to Catalonia*, 51. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 С. Тут: С. 55].
- 306 Orwell, *Homage to Catalonia*, 65. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 С. Тут: С. 70].
- 307 У цьому й декількох попередніх розділах є вплив наших розмов із письменницею Карін Чіновет.
- 308 Там само, ібо.
- 309 Wadhams, *Remembering Orwell*, 88-89.
- 310 Orwell, *Homage to Catalonia*, 185. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 192].
- 311 Shelden, *Orwell*, 267.
- 312 Orwell, *Homage to Catalonia*, 186. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 193] •
- 313 'Bullet in the Neck," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 159.
- 314 Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 73.
- 315 Shelden, *Orwell*, 270.
- 316 Orwell, *Homage to Catalonia*, 204 [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с Тут: с. 21 о].
- 317 Orwell, *Homage to Catalonia*. 205, 198. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії* «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с Тут: с. 211].
- 318 Orwell, *Homage to Catalonia*, 198. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с Тут: с. 204]

- 319 Orwell, *Homage to Catalonia*. 208. [Укр пер Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*
«Майстри світової прози». Переклад з англ Ірина Сав'юк. Київ Видавництво
Жупанського, 2017, 240 с. Тут: с. 224]
- 320 Orwell, *Homage to Catalonia*, 224 [Укр. пер. Джордж Орвелл *Данина Каталонії* «Майстри
світової прози». Переклад з англ Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017, 240 с.
Тут с. 230].
- 321 Haусock, *I Am Spain*, 256.
- 322 Тут і далі цит. за: Ернест Гемінґвей. *По кому подзвін* Пер. з англ Мар Пінчевський. , <
Твори в 4-х томах, том 3. К.: Дніпро, 1981.
- 323 Тут і далі цит. за: Ернест Гемінґвей. *По кому подзвін* Пер з англ.. Мар Пінчевський Твори в 4-х
томах, том 3. К.: Дніпро, 1981.
- 324 Malcolm Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time* (Vancouver, B.C.. Canada. Regent College,
2006), 488.
- 325 "Escape from Spain," in *Orwell in Spain*, 26. Трохи інший переклад: Bowker, *George i*
Orwell, 22*m*. «.і
- 326 Висновок цього абзацу ґрунтується на наших обговореннях електронною поштою з »Л
п Карін Чіновет. «'
- 327 Orwell, *Homage to Catalonia*, 231-32. [Укр. пер Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. «Майстри
світової прози». Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ- Видавництво Жу- панського, 2017,
240 С. Тут: С. 237-238].
- 328 George Orwell, "Review of *The Tree of Cernika* by G. L. Steer, *Spanish Testament* by Arthur
Koestler," *Time and Tide*, 5 люто ro 1938, in Orwell, *CEJL*. vol. 1, 296
- 329 George Orwell, *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth. U.K.. Penguin, 2001),
26.
- 330 Hugh Kenner, "The Politics of the Plain Style," in *Reflections on America. 1984: An Orwell*
Symposium, ed. Robert Mulvihill (Athens, Ga., and London: University of Georgia Press, 1986),
- 331 63.
- 332 George Orwell, "Spilling the Spanish Beans." in *CEJL*, vol. 1. 270.
- 333 George Orwell, "Why I Write," in *Orwell and Politics*, ed Peter Davison (Harmondsworth, U.K.:
Penguin, 2001), 461
- 334 George Orwell, "Unsigned editorial." *Polemic*, 3 травня 1946 року, там само, 455- George
Orwell, *The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell. Volume 2*.
My Country Right or Left. 1940-1943. ed Soma Orwell and Ian Angus (New York Harcourt
335 Brace Jovanovich. 1968). 257 Hereafter. Orwell. *CEJL*. vol 2
- 336 Sheldon. *Orwell*, 281
- Lionel Trilling, introduction to Orwell, *Homage to Catalonia*, в світової прози». Переклад з англ.
Ірина Сав'юк Київ Видавництво Жупанського, 2017, 240 с Тут с 188]
- 337 "The 100 Best Non-Fiction Books of the Century." *National Review*, 3 травня 1999
- 338 Bowker, *George Orwell*, 237
- 339 Orwell. *Orwell and Politics*, 104
- 340 Orwell, *Homage to Catalonia*. 181 [Укр пер.. Джордж Орвелл *Данина Каталонії* «Майстри

- 34i Orwell. *Homage to Catalonia*. 181. [Укр пер.. Джордж Орвелл. *Данина Каталонії*. <Майстри світової прози>. Переклад з англ.: Ірина Сав'юк. Київ: Видавництво Жупанського, 2017. 240 с. Тут с. 188].
- 342 Orwell, *Orwell in Spain*, 171
- 343 Цит за: Dorothy Boyd Rush, "Winston Churchill and the Spanish Civil War," *Social Science* (Spring 1979): 90. Цей абзац ґрунтується на висновках із цієї статті.
- 344 Orwell, *CEJL*. vol 1,539.
- 345 Цей абзац ґрунтується на нашій переписці електронною поштою з Карін Чіновет.
- 346 Orwell, *Orwell in Spain*, 269-73.
- 347 Robert Craves and Alan Hodge, *The Long Week-End: A Social History of Great Britain, 7918-1939* (London: Faber & Faber, 1940; reprinted New York: W. W. Norton, 1963). Див.: Сеп Чарльз Вілсон, згодом лорд Моран, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 319.
- 348 Shelden, *Orwell*, 359.
- 349 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 224-25.
- 350 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 230.
- 351 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 232.

Розділ 6. Черчилль стає «Черчиллем»

- 352 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: The Prophet of Truth, Volume V: 1922-1939* (London: Minerva, 1990), 1013.
- 353 Walter Thompson, *Beside the Bulldog: The Intimate Memoirs of Churchill's Bodyguard* (London: Apollo, 2003), 76.
- 354 Neville Chamberlain, парламентські дебати, 3 вересня, доступно онлайн *Hansard, Parliamentary Debates*. Hereafter, *Hansard*.
- 355 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), 667. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П.Тарашука.—К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 18i].
- 356 *Hansard*, 3 вересня 1939 року.
- 357 George Orwell, "Orwell's Proposed Preface to *Animal Farm*," in *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 311.
- 358 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volumes As I Please. 1943-1945*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 199 Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 3.
- 359 Charlotte Mosley, ed. *The Mitfords: Letters Between Six Sisters* (New York: HarperCollins, 2007), 143
- 360 Warren F Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt The Complete Correspondence. Volume 1 Alliance Emerging, October 1933-November 1942* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987). 24.
- 361 Winston S. Churchill, *The Second World War. Volume I The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), 667. [Укр пер.: Вінстон Черчилль *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II / пер з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського,

- 2018,496 с. + 552 с.: іл, — (Історична думка). Тут: т. 1,194]. Див. також обговорення Кеннеді в: Norman Gelb, *Dunkirk: The Complete Story of the First Step in the Defeat of Hitler* (New York: William Morrow, 1989), 46-47
- 362 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949), 23. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 363 David Nasaw, *The Patriarch: The Remarkable Life and Turbulent Times of Joseph P. Kennedy* (New York: Penguin Press, 2012), 315. Див. також 497.
- 364 David Nasaw, *The Patriarch: The Remarkable Life and Turbulent Times of Joseph P. Kennedy* (New York: Penguin Press, 2012), 373.
- 365 David Nasaw, *The Patriarch: The Remarkable Life and Turbulent Times of Joseph P. Kennedy* (New York: Penguin Press, 2012), 331.
- 366 David Dilks, ed., *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945*, (New York: G. P. Putnam's Sons, 1972), 37- .
- 367 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 255. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. зангл. П. Таращука— К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 128].
- 368 Там само, 192. Додаткові деталі, викладені Мартіном Гілбертом у: *Winston S. Churchill: Finest Hour, Volume VI: 1939-1941* (London: Heinemann, 1983), 32.
- 369 Paul Johnson, *Churchill* (New York: Penguin, 2010), 104.
- 370 Robert Self, *Neville Chamberlain: A Biography* (London and Burlington, Vt.: Ashgate Publishing, 2006), 388.
- 371 Roy Jenkins, *Churchill* (Farrar, Straus and Giroux, 2001), 553.
- 372 John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York: W. W. Norton, 1985), 143
- 373 Цит. за: Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 186.
- 374 Harold Nicolson, *The War Years-. 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 251
- 375 Sir Ian Jacob, in John Wheeler-Bennett, ed., *Action This Day: Working with Churchill* (New York: St. Martin's, 1969), 183.
- 376 Наступні дві сторінки написані за матеріалами видання: Gilbert, *Churchill: Finest Hour*. 306-17. Негайно за цим першоджерелом іде власний Черчиллів звіт про ці події, викладений у «Наближенні бурі», першому томі його споминів про Другу світову війну. Також використовувалися декілька інших джерел для розкриття окремих аспектів цього ключового призначення. Про перевагу, яку король Георг надавав Галіфаксові, див.: Joseph Lash, *Roosevelt and Churchill. 1939-1941: The Partnership That Saved the West* (New York: W W Norton 1976), 110-11, а також Brian Gardner, *Churchill In Power: As Seen by His Contemporaries* (Boston: Houghton Mifflin, 1969), 39 Щодо питання про те, якими були б стосунки Галіфакса з Німеччиною, якби він став прем'єр-міністром, див.: Dennis Showalter, "Phony and Hot War. 1939-1940," in Dennis Showalter and Harold Deutsch, ed., *If the Allies Had Fallen: Sixty Alternate Scenarios of World War II* (London/New York: Frontline/Skyhorse, 2010). **Уже** після війни Клементина Черчилль опинилася на вечері у французькому посольстві за столом поруч із Галіфаксом, і той нарікнув, що її чоловік став тягарем для Консервативної партії. Клементина запально відповіла: «Якби доля країни

- залежала від вас, ми б програли цю війну» Сер Чарльз Вілсон, згодом лорд Моран, *Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston Houghton Mifflin, 1966), 472 Вона майже напевне мала слушність. Як сформулював це історик Себастьян Гаффнер. «Для Черчилля в 1940-й і 1941-й було цілком імовірним, що Гітлер може виграти цю війну й збудувати Велику Німецьку Есесівську державу, що сягала б від Атлантичного узбережжя аж до Уралу й далі» Sebastian Haffner, *Churchill* (London Haus, 2003), 104.
- 377 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 662. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II / пер. з англ. П. Таращука. — К Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл.—(Історичнадумка). Тут- т. 1, 239]. Churchill,
- 378 *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 662. [Укр. пер.-. Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П.Таращука. — К. Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історичнадумка). Тут: т. i, 240]. Thompson, *Beside the Bulldog*, 84.
- 379 Colville, *The Fringes of Power*, 122.
- 380 Joshua Levine, *Forgotten Voices of the Blitz and the Battle for Britain* (London: Ebury, 2007),
- 381 37-
- 382 Anthony Cave Brown, C: *The Secret Life of Sir Stewart Menzies, Spymaster to Winston Churchill* (New York: Macmillan, 1987), 263.
- 383 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 667. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II / пер. з англ. П.Таращука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с.+ 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 243]- Gilbert,
- 384 *Churchill: Finest Hour*, 327.
- 385 Andrew Roberts, *Eminent Churchillians* (London: Phoenix, 1995), 159.
- 386 Andrew Roberts, *Eminent Churchillians* (London: Phoenix, 1995), 168.
- 387 Robert Rhodes James, ed.. *Chips: The Diaries of Sir Henry Channon*, (London: Weidenfeld & Nicolson, 1967), 252. Див. також: Richard Toye, *The Roar of the Lion: The Untold Story of Churchill's World War II Speeches* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 42. Цитата Черчилля наводиться за: Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour, to*. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П Таращука. — К.-. Вид-во Жупанського, 2018. 496 с. + 552 с. іл — (Історична думка). Тут: т. 1, 252].
- 388 Nicolson, *The War Years*, 85
- 389 Michael Shelden, *Young Titan The Making of Winston Churchill* (New York: Simon & Schuster, 2013), 7.
- 390 *Hansard*, 13 травня 1940 року
- 391 George Orwell, "Letter to the Editor of *Time and Tide*," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2 My Country Right or Left, 1940-1943*. ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York Harcourt Brace Jovanovich. 1968), 28 Hereafter, Orwell,
- 392 CEJL, vol 2
- 393 Gilbert, *Churchill: Finest Hour*, 358
- 394 Stephen Roskill, *Churchill and the Admirals* (New York. William Morrow 1978), 126.
- Nasaw, *The Patriarch*. 447

- 424 Bungay. *The Most Dangerous Enemy*, 13
- 395 Nasaw, *The Patriarch*, 350.
- 396 Orville Bullitt, ed, *For the President: Personal and Secret Correspondence Between Franklin D Roosevelt and William C Bullitt* (Boston: Houghton Mifflin, 1972), 428
- 397 Hastings Ismay, *The Memoirs of Lord Ismay* (London: Heinemann, 1960), 116.
- 398 Gelb, Dunkirk, 316
- 399 Alistair Horne, *To Lose a Battle: France 1940* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2007), 610
- 400 Hans von Luck, *Panzer Commander: The Memoirs of Colonel Hans von Luck* (New York: Dell, 1989), 42.
- 401 Stephen Bungay, *The Most Dangerous Enemy: A History of the Battle of Britain* (London: Aurum Press, 2001), 31. Див. також: Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 19-20.
- 402 John Lukacs, *Five Days in London: May 1940*. (New Haven, Conn.-. Yale University Press, 2001), 42,192. Див. також: Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 76.
- 403 Carlo D'Este, *Warlord: A Life of Winston Churchill at War, 1874-1945* (New York: Harper Collins, 2008), 425.
- 404 Earl Ziemke, "Rundstedt," in Correlli Barnett, ed., *Hitler's Generals* (London: Weidenfield & Nicolson, 1989), 191.
- 405 B. H. Liddell Hart, *The German Generals Talk* (New York: Berkley, 1958), 113,115
- 406 Ian Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions That Changed the World, 1940-1941* (New York: Penguin, 2007), 27; Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, 2nd ed. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2006), 131.
- 407 Horne, *To Lose a Battle*, 610.
- 408 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991), 330.
- 409 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991), 331410 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991), 331411 Kershaw, *Fateful Choices*, 41.
- 412 Colville, *Fringes of Power*, 141.
- 413 Boris Johnson, *The Churchill Factor: How One Man Made History* (New York: Riverhead, 2014), 22. [Укр. пер.: Борис Джонсон. *Фактор Черчилля*. Тут: с. 29]н
- 414 Jenkins, *Churchill*, 602.
- 415 Dilks, *Diaries of Sir Alexander Cadogan*, 291.
- 416 Jenkins, *Churchill*, 604.
- 417 Lukacs, *Five Days in London*, 149,155,182-83,97.
- 418 Hugh Dalton, *The Fateful Years* (London: Frederick Muller, 1957). 336.
- 419 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 90.
- 420 John Charmley, *Churchill: The End of Glory* (New York Harcourt Brace, 1993). 400.
- 421 Simon Schama, *A History of Britain, Volumes The Fate of Empire 1776-2000*

- (London: BBC, 2003), 398
- 422 W P. Crozier, *Off the Record. Political Interviews. 1933-1943.* ed A. J P Taylor (London Hutchinson, 1973), 221.
- 423 Richard Overy, *The Battle of Britain: The Myth and the Reality* (New York: W. W. Norton, 2001). 17
- 425 Bungay. *The Most Dangerous Enemy*, 112 Див також Roberts, *Eminent Churchillians*. 137-38
- 426 *Hansard*. 4 червня 1940 року.
- 427 Anthony Storr, *Churchill's Black Dog, Kafka's Mice, and Other Phenomena of the Human Mind* (New York; Ballantine, 1990), 9.
- 428 Тут і далі переклад промови наводиться за виданням [Вінстон Черчилль *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II / пер. зангл. П. Тарашука.— К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 55^лс.; іл. — (Історична думка). Тут:т. i,301-303].
- 429 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 22.
- 430 Nicolson, *The War Years*. 93.
- 431 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 43-44.
- 432 C P Snow, "Winston Churchill," in *Variety of Men* (London: Macmillan, 1967), 111.
- 433 Celb, *Dunkirk*, 213.
- 434 Cathal Nolan, *The Allure of Battle: A History of How Wars Have Been Won and Lost* (New York: Oxford University Press, 2017), 445
- 435 Harold Macmillan, *The Blast of War, 1939-1945* (New York: Harper & Row, 1968), 81. Див. також: Gelb, *Dunkirk*, 311.
- 436 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 256.
- 437 Len Deighton, *Battle of Britain* (New York: Coward, McCann&Geoghegan, 1980), 84.
- 438 Це твердження, адресоване Крозье, було процитоване ним у: *Off the Record*, 184.
- 439 Daniel Todman, *Britain's War: Into Battle, 1937-1941* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 379.
- 440 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 57-58.
- 44i Gelb, *Dunkirk*, 301.
- 442 Ismay, *Memoirs of Lord Ismay*, 127.
- 443 Gardner, *Churchill in Power*, 47
- 444 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 47. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II/пер.зангл. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 269].
- 445 Winston S. Churchill, *Painting as a Pastime* (Greensboro, N.C.: Unicorn Press, 2013), 48.
- 446 Gardner, *Churchill in Power*, 47.
- 447 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 243. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука — К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут т. i, 326].
- 448 Там само, 217. [Укр. пер.. Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ П Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут-т. 1,341)

449 Walter Millis, *Arms and Men. A Study In American Military History* (New Brunswick. N.). Rutgers University Press, 1981), 275

450 *Hansard*, 18 червня 1940. Тут переклад промови наводиться за виданням [Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II / пер з англ П. Таращука — К Вид-во Жупанського, 2018. 496 с. + 552 с.; іл — (Історична думка). Тут т. I, 343]

Martin Gilbert, *Churchill and America* (New York: Free Press, 2005). 200-201.

Richard Overy, *The Battle of Britain: The Myth and the Reality* (New York: W. W. Norton. 2001), 45-

George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York. W. W. Norton, 2012), 282.

Thomas Jones, *A Diary with Letters, 1937-1950* (Oxford. Oxford University Press, 1954).

- 451 Jenkins, *Churchill*, би Також відзначу, що існує сайт, присвячений
порівнянню Чер- чилля з Лінкольном: www.lincolnandchurchill.com.
- 452 George Orwell, "London Letter," *Partisan Review*, July-August 1942, in
Orwell and Politics. 162.
- 453 Winston Churchill, "Never Give In" (промова в Герроу, 29 жовтня 1941
року), доступна онлайн на сайті Web site of the Churchill Society.
- 454 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton,
455 2012), 286.
- 456 Там само, 292.
- 457 Gilbert, *Churchill: Finest Hour*, 642.
- 458 Sir Ian Jacob, in Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 159.
- 459 Todman, *Britain's War*, 225.
- Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 650.
- 460 [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том
461 I, том II / пер. зангл. П.Таращука.— К.: Вид-во Жупанського,
462 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 235]- Lukacs,
463 *Five Days in London*, 190.
- Lord Normanbrook, in Wheeler-Bennett, *Action This Day*, 22.
- 464 Sir Ian Jacob, Там само, 168.
- 465 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 158.
- 466 Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 467 R. W. Thompson, *Churchill and Morton* (London: Hodder & Stoughton,
1976), 95- Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*.
243.
- 468 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume IV: The Hinge of
Fate* (Boston.- Houghton Mifflin, 1950), 934- Пер. з англ. Дарини
469 Березіної.
- 470 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 681. Пер. з
англ. Дарини Березіної.
- 471 David Jablonsky, *Churchill: The Making of a Grand Strategist* (Carlisle,
Pa.: Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, 1990), 72.
- Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 459.
- 472 Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 473 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 662.
- Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 474 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, *тот.*
- 475
- Розділ 7. Війна з Німеччиною, звернення до Америки*
- 476 Ronald Lewin, *Ultra Coes to War* (London: Hutchinson, 1978), 86.
- 477 Stephen Bungay, *The Most Dangerous Enemy: A History of the Battle
of Britain* (London- Aurum Press, 2001), пі. Див. також 152.

Martin Gilbert, *Winston Churchill: Finest Hour, Volume VI. 1939-1941* (London Heinemann, 1983). 775
Опис Черчиллевих відвідин штаб-квартири її винищувальної авіаційної групи базується переважно на Churchill, *The Second World War, Vol II- Their Finest Hour*. 332-36 Також використано кілька інших джерел Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston Houghton Mifflin. 1966). 320-21; Levine. *Forgotten Voices of the Blitz*. 289; а також запис від 15 вересня 1940 року на сайті Королівських ВПС "Fighter Command Operational Diaries"

- 478 Thomas Jones, *A Diary with Letters, 1931-1950* (Oxford: Oxford University Press, 1954), 466.
- 479 No author, *The History of The Times, Volume IV, The 150th Anniversary and Beyond, Part II 1921-1948* (London: Office of the Times, 1952), 1022.
- 480 *The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell, Volume 3: As I Please. 1943-1945*. ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 132. Тут і далі: Orwell, *CEJL*. vol. 3. Саме в Cafe Royal, наприклад, у 1895 році Френк Гарріс зустрівся з Оскаром Вайлдом, щоб порадити йому відкликати позов про наклеп проти маркіза Квінсберрі. Він попереджав: «Ви й гадки не маєте, що з вами станеться». Вайлд роздратовано відмовився і надалі докладав максимум зусиль, щоб занапастити власне життя. Stanley Weintraub, *Shaw's People: Victoria to Churchill*. (University Park, Pa., and London: State University Press, 1996), 46. Гарріс, джентльмен Вікторіанської доби з впливовими зв'язками й власними скелетами в шафі, за багато років по тому допоможе Вінстону Черчиллю підписати вигідну угоду з видавцем. Peter Clarke, *Mr. Churchill's Profession: The Statesman as Author and the Book That Defined the "Special Relationship"* (London: Bloomsbury Press, 2012), 27 Гарріс наразі відомий переважно як автор чотиритомника «Моє життя й любовні пригоди», присвяченого його перемогам на інтимному фронті.
- 481 *Hansard*. 20 серпня 1940 року.
- 482 Joshua Levine, *Forgotten Voices of the Blitz and the Battle for Britain* (London: Ebury,

2007), 302.

- 483 Overy. *Battle of Britain*, 91.
- 484 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949). 657- Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 485 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), in.
- 486 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 91.
- ⁴⁸ Peter Stansky, *The First Day of the Blitz* (New Haven, Conn.: Yale University Press, ⁷ 2007), 1.
- David Nasaw, *The Patriarch- The Remarkable Life and Turbulent Times of Joseph P. Kennedy* (New York: Penguin Press, 2012), 474.
- David Nasaw, *The Patriarch: The Remarkable Life and Turbulent Times of Joseph P. Kennedy* (New York: Penguin Press, 2012), 477-
- ⁴⁸⁹ Peter Ackroyd, introduction to Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 2.
- ⁴⁹⁰ Neil Wallington, *Firemen at War: The Work of London's Fire Fighters In the Second World*

491
491

War (Huddersfield, U.K.; Jeremy Mills Publishing, 2007), 91.

Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 368.

Orwell, *Diaries*, 319.

Churchill, *The Second World War, Vol. 11? Their Finest Hour*. 67s Пер загл Дарини Березіної.

- Churchill, *The Second World War. Vol II: Their Finest Hour*, 332. [Укр пер
494 Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* / Том I, том II /
пер, зангл. П. Таращука — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552
с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. i, 380] Churchill. *The Second World*
495 *War, Vol II Their Finest Hour*, 336. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль *Спогади*
про Другу світову війну/Том I, том II/ пер. зангл. П Таращука. — К .
496 Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут
497 т. i, 383) Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 330.
498 Gilbert, *Churchill: Finest Hour*, 729
499 Len Deighton, *Battle of Britain* (New York: Coward, McCann & Geoghegan,
500 1980), 174 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 371.
James Leutze, ed., *The London Journal of General Raymond E. Lee, 1940-*
501 *1941* (Boston? Little, Brown, 1971), 62.
502 Moran, *Churchill*, 348.
503 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex
Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press,
504 2002), 107.
John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955*
(New York: W. W. Norton, 1985), 370, 364, 394, 403, 442, 509- Горнблавер
згадується у: Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III:*
The Grand Alliance (Boston; Houghton Mifflin, 1950), 429. [Укр. пер.:
Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер.
зангл. П. Таращука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл.
— (Історична думка). Тут т. 2, 24]. Остін згадується у: Winston S.
505 Churchill, *The Second World War, Volume V: Closing the Ring* (Boston:
506 Houghton Mifflin, 1951), 425. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про*
Другу світову війну/Том I, том II/пер. зангл. П. Таращука. — К.: Вид-во
507 Жупанського, 2018, 496 С. + 552 С.: Іл. — (Історична Думка). Тут: Т 2,
508 320].
509 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 376-84.
510 Robin Prior, *When Britain Saved the West: The Story of 1940* (New
511 Haven, Conn.: Yale University Press, 2015), 181.
512 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 137.
513 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 125.
514 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 162.
515 John Lukacs, *The Duel: The Eighty-Day Struggle Between Churchill and*
516 *Hitler* (Boston. Ticknor & Fields, 1991), 158.
517 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 137.
518 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 244.
519 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 199, 239.
Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 292, 371-74-
Tom Harrison, *Living Through the Blitz* (Harmondsworth. U.K.: Penguin,
1990), 105 Bungay, *The Most Dangerous Enemy*, 115.

- 520 Na saw. *The Patriarch*, 498
- 521 Michael Beschloss, *Kennedy and Roosevelt: The Uneasy Alliance* (New York W W Norton. 1980). 229
- 522 Charles Lindbergh, *The Wartime Journals of Charles A. Lindbergh* (Harcourt Brace Jovanovich, 1970). 420
- 523 Churchill, *The Second World War. Vol. III: The Grand Alliance*, 22. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 524 George McJmsey, *Harry Hopkins: Ally of the Poor and Defender of Democracy* (Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1987), 316.
- 525 Опис Гопкінса як найдовіренішого радника президента Рузвельта взятий із книжки; Warren Kimball, *The Juggler: Franklin Roosevelt as Wartime Statesman* (Princeton, N.J.; Princeton University Press, 1991), 9.
- 526 Характеристика «мінливий» узятa з: Roy Jenkins, *Churchill* (Farrar, Straus and Giroux, 2001), 573; «постійно напідпитку» взято з: David Reynolds, *The Creation of the Anglo-American Alliance 1937-41: A Study in Competitive Co-operation* (Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1982), 114.
- 527 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York: Harper & Brothers, 1948), 232, 234, 302. Подобиці щодо подорожі взяті з: Thomas Parrish, *To Keep the British Isles Afloat: FDR's Men in Churchill's London, 1941* (London: Collins, 2009).
- 528 Значення того факту, що Гопкінса зустрічав саме Брекен, розкривається у: Parrish, *To Keep the British Isles Afloat*, 133.
- 529 Тут і в наступному абзаці цитується за: Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 238.
- 530 Тут і далі цит. за: Gilbert, *Churchill: Finest Hour*, 985-86.
- 531 Martin Gilbert, ed., *The Churchill War Papers: The Ever-Widening War, 1941* (New York: W. W. Norton, 1995), 59, 61, 76.
- 532 David Dilks, ed., *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945*, (New York: G. P. Putnam's Sons, 1972), 348.
- 533 Moran, *Churchill*, 6. Те, що Гопкінс говорив майже пошепки, згадується у: Hastings Ismay, *The Memoirs of Lord Ismay* (London: Heinemann, 1960), 216. Приблизно за 26 років по тому Боб Ділан під час свого неоднозначного турне Британією, коли він грав на електрогітарі й був названий «Юдою», зупинився втомужтаки готелі й записав кілька пісень. Химерну назву одну з них оцінив би Гопкінс: «Що це за друг?». Steve Hendry, "The King in Queen Street," *Glasgow Daily Record*, 4 жовтня 2015, доступно онлайн.
- 534 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 690. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 535 Parrish, *To Keep the British Isles Afloat*, 188.
- 536 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 213
- 537 Leutze, *The London Journal of General Raymond E Lee*, 258
- 538 Richard Toye, *The Roar of the Lion. The Untold Story of Churchill's World War II Speeches* (Oxford; Oxford University Press, 2013), 91
- 539 Christopher Thorne, *Allies of a Kind: The United States, Britain, and the War Against Japan. 1941-1945* (Oxford: Oxford University Press, 1979), 111

Розділ Черчилль, Орвелл

і класова боротьба в Британії

540 George Orwell, "The Lion and the Unicorn," in *The Collected Essays, Journalism and Let-*

- ters of George Orwell, *Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Soma Orwell and Ian Angus (New York; Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 88. Тут і далі: Orwell. *CEJL*. vol. 2.
- 541 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 1; An Age Like This, 1920-1940*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 410. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 1
- 542 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991). 289,
- 543 Bernard Crick, *George Orwell- A Life* (New York: Penguin, 1980), 391-92
- 544 George Orwell, "Letter to John Lehmann," In *CEJL*, vol. 2.29
- 545 George Orwell, *Dianes*, ed. Peter Davison (New York: W W. Norton, 2012), 325.
- 546 John Rodden and John Rossi, *The Cambridge Introduction to George Orwell* (Cambridge. U.K . Cambridge University Press, 2012), 26.
- 547 Orwell, *CEJL*, vol, 1,516
- 548 Orwell, *CEJL*, vol. 2,24
- 549 Orwell, *Diaries*, 308
- 550 Shelden, *Orwell*, 237
- 551 George Orwell, "Letter to the Editor o(*Time and Tide*," in *CEJL*, vol. 2. 27.
- 552 Cyril Connolly, *The Evening Colonnade* (London- David Bruce & Watson, 1973), 383
- 553 Shelden, *Orwell*. 330
- 554'Orwell. *Diaries*, 312
- SSS Orwell, *Diaries*. 313.
- 556 Orwell. *Dianes*. 316
- 557 Orwell, *CEJL* vol 2.54.
- 558 John Rossi. "My Country, Right or Left': Orwell's Patriotism," in ***The Cambridge Companion toGeorge Orwell***, ed John Rodden (Cambridge, UK. Cambridge University Pre», 2007). 94
- 559 Orwell, "The Lion and the Unicorn' in *CEJL*. vol 2,67
- 560 Orwell,"The bon and the Unicorn" 78
- 561 George Orwell, "Wells, Hitler and the World State." *ibid*, 142
- 562 Cordon Bowker. ***George Orwell*** (London Abacus, 2004), 293 Дии також ***Orwell, Diones 366***
- 563 Stephen Wadhams, ed₄ ***Remembering Orwell*** (Harmondsworth, U K Penguin 1984). xii
- 564** Orwell ***Diane»***, 344.
- 565 Orwell, ***Dianes***, 295
- 566** Daniel Todman ***Britain'» War Into Buttlet 1937 1941 (Oxford Oxford University Pre**, 2016)***, 471
- 567** Joshua Levine ***forgotten Voiuu of the Blitz and the Battle for Britain*** (London Ebury zoom 345 -41 а галом Churchill. Пмг ***Second World War. Volume II Their Fumi Hour. 151***
- 568 Quoted in Robert Hewison, *UnderSiege: Literary Life in London, 1939-45* (New York: Oxford University Press, 1977), 39.
- 569 Orwell, "The Lion and the Unicorn," in Orwell, *CEJL*, vol 2,90.
- 570 Levine. *Forgotten Voices of the Blitz and the Battle for Britain*, 377. Див, також некролог "Squadron

Leader 'Stapme' Stapleton," *Telegraph* (London), 22 квітня 2010, доступно онлайн.

571 James Leutze, ed., *The London Journal of General Raymond E. Lee, 1940-1941* (Boston: Little, Brown, 1971), 339

572 James Leutze, ed., *The London Journal of General Raymond E. Lee, 1940-1941* (Boston: Little, Brown, 1971), 463.

573 Orwell, "The Lion and the Unicorn," in *CEJL*, vol. 2, 71.

574 Len Deighton, *Battle of Britain* (New York: Coward, McCann & Geoghegan, 1980), 32.

575 Evelyn Waugh, *Officers and Gentlemen* (New York: Dell, 1961), 255.

576 Hugh Dundas, *Flying Start: A Fighter Pilot's War Years* (New York: St. Martin's Press, 1989), 6.

577 Levine, *Forgotten Voices of the Blitz*, 226.

578 George Orwell, "London Letter, 8 May 1942," in *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 167.

579 Orwell, "The Lion and the Unicorn," in *CEJL*, vol. 2, 109.

580 John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York: W. W. Norton, 1985), 282.

581 Deighton, *Battle of Britain*, 93

582 Anthony Cave Brown, C: *The Secret Life of Sir Stewart Menzies, Spymaster to Winston Churchill* (New York: Macmillan, 1987), 113,

583 Colville, *The Fringes of Power*, 278.

584 Colville, *The Fringes of Power*, 278, 433.

585 John Ramsden, *Man of the Century: Winston Churchill and His Legend Since 1945* (New York: Columbia University Press, 2002), 575.

586 Margaret Thatcher, *The Path to Power* (New York: HarperCollins, 1995), 27.

587 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 760-63.

588 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Finest Hour, Volume VI: 1939-1941* (London: Heinemann, 1983), 148.

589 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 347.

590 Eliot Cohen, *Supreme Command: Soldiers, Statesmen, and Leadership in Wartime* (New York: Anchor, 2003), 127

591 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume IV: The Hinge of Fate* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 916.

592 Orwell. "Lion and the Unicorn," in *CEJL*, vol. 2, 67.

593 Orwell. "Lion and the Unicorn," in *CEJL*, vol. 2, 85

594 George Orwell, "The English People," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume 3 As I Please, 1943-1945*. ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 21. Тут і далі: Orwell, *CEJL*. vol 3

- 595 Bowker, *George Orwell*, 123.
- 596 Дехто наполягає, що слово *Britisher* несправжнє, але Джордж Маршалл використовує його в листуванні з британськими чиновниками. Див., наприклад, його записку від 25 жовтня 1950 року до лорда Льюїса Маунтбаттена: *The Papers of George Catlett Marshall, Volume 7; "The Man of the Age,"* ed. Mark Stoler and Daniel Holt (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 2016), 26.
- 597 Це вказано, зокрема, в дискусії про Другу світову війну в: James Bowman, *Honor. A History* (New York: Encounter, 2006), 157.
- 598 Crick, *George Orwell*, 431.
- 599 Про Орвеллове вбрання: George Woodcock, *The Crystal Spirit: A Study of George Orwell* (Boston: Little, Brown, 1966), 23. Також див.: Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 203.
- 600 George Orwell, "London Letter," *Partisan Review*, July-August 1943, in *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 181.
- 601 Martin Gilbert, *Churchill and America* (New York: Free Press, 2005), 157
- 602 Max Hastings, *Winston's War: Churchill 1940-1945* (New York: Vintage, 2011), 40.
- 603 C. P. Snow, *Variety of Men* (London: Macmillan, 1967), 112-13.
- 604 Orwell, *Diaries*, 333.
- 605 Orwell, *Diaries*, 345-
- 606 Orwell, *Diaries*, 316.
- 607 Orwell, *Diaries*, 317.
- 608 Orwell, *Diaries*, 339.
- 609 Orwell, *Diaries*, 342.
- 610 Orwell, *Diaries*, 358.
- 611 Michael Simpson, *A Life of Admiral of the Fleet Andrew Cunningham* (Abingdon, U.K., and New York: Routledge, 2012), 62.
- 612 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III: The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 242. Курсив мій.
- 613 Quoted in Ronald Lewin, *Churchill as Warlord* (London: Scarborough, 1973), 72.
- 614 Alanbrooke, *The War Diaries*, 207.
- 615 Alanbrooke, *The War Diaries*, 226.
- 616 Alanbrooke, *The War Diaries*, 226.
- 617 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949), 443. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 618 Alanbrooke, *The War Diaries*, 207, 273.
- 619 A. L. Rowse, *The Churchills: The Story of a Family* (New York: Harper & Row, 1966), 471
- 620 Churchill, *The Second World War, Vol. III. The Grand Alliance*, 28. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* / Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + ■ 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут т. 1, 426].
- 621 Winston S. Churchill, *Painting as a Pastime* (Greensboro, N.C.: Unicorn Press. 2013), 4546.
- 622 Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour*. 548. Пер. з англ. Дарини Березіної
- 623 Orwell. *Diaries*. 354
- 624 Winston S Churchill, *The Second World War. Vol. III. The Grand Alliance*, 372. Пер. з англ. Дарини

Березіної

- 625 Orwell. *Diaries*. 353
- 626 George Orwell, "Notes on Nationalism; in Orwell, *CEJL*, vol. 3, 370.
- 627 George Orwell, *The War Commentaries*, ed. W.J. West (New York: Schocken Books, 1986). 40
- 628 George Orwell, *The War Commentaries*, ed. W. J. West (New York: Schocken Books, 1986), 21314.
- 629 George Orwell, *The War Commentaries*, ed. W. J. West (New York: Schocken Books, 1986), 138.
- 630 'That Curiously Crucified Expression,' in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 171.
- 631 George Orwell, "Macbeth," 17 жовтня 1943. in *Orwell: The Lost Writings*, ed. W. J. West (New York: Arbor House, 1985), 160-61.
- 632 Bowker, *George Orwell*, 294.
- 633 Orwell. *Diaries*, 361.
- 634 Bowker, *George Orwell*, 294.
- Orwell. *Diaries*, 390-91
- 635 Bowker, *George Orwell*, 294-
- Orwell, *Diaries*, 386.
- 636 Bowker, *George Orwell*, 294.
- 637 George Orwell, *Coming Up for Air*, in George Orwell omnibus (London: Seeker & Warburg, 1976), 476. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Ковток повітря* / пер. з англ. Т. Кирилюк. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 236 с. Тут: с. 80].
- 638 Orwell, *Diaries*, 392.
- 639 Orwell, *Diaries*, 361—62.
- 640 George Orwell, "Literature and Totalitarianism," in *CEJL*, vol. 2, 135.
- 641 Jeremy Lewis, *David Astor* (London-Jonathan Cape, 1980), розділ 2. Номер сторінки у версії для Kindle відсутній.
- 642 Stephen Pritchard, "Astor and the *Observer*," *Observer*, 8 грудня 2001.
- 643 Roger Lewis, "How the *Observer*'s Celebrated Owner-Editor Coped with Being So Rich," *Guardian*, 18 лютого 2016.
- 644 'David Astor and the *Observer*,' in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 184.
- 645 Crick, *George Orwell*, 421.

Розділ 9. Поява американців

- 646 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*. ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 209; Roy Jenkins, *Churchill* (Farrar, Straus and Giroux, 2001), 800.
- 647 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III: The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 607. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* / Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. 2, 41].

- 648 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 226.
- 649 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 227.
- 650 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 228-29.
- 651 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 230.
- 652 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 232.
- 653 Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 16. Див.також: Churchill, *The Second World War, Vol. III: The Grand Alliance*, 671. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II/пер.зангл. П.Таращука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. 2, 55].
- 654 Moran, *Churchill*, 17.
- 655 Churchill, *The Second World War, Vol. III: The Grand Alliance*, 686. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 656 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York: Harper & Brothers, 1948), 444
- 657 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: The Prophet of Truth, Volume V: 1922-1939* (London: Minerva, 1990), 301.
- 658 Mary Soames, ed., *Winston and Clementine: The Personal Letters of the Churchills* (Houghton Mifflin, 2001), 331-32.
- 659 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949), 553- [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II/пер.зангл. П.Таращука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. I, 400].
- 660 Andrew Roberts, *Eminent Churchillians* (London.- Phoenix, 1995), 49.
- 661 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 177- Тут і далі,- Orwell. *CEJL*, vol 2
- 662 George Orwell, "As I Please," 22 November 1946, in *The Collected Essays. Journalism and Letters of George Orwell. Volume 4: In Front of Your Nose, 1945-1950*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 247 Тут і далі Orwell. *CEJL*, vol. 4
- 663 George Orwell, "Mark Twain—The Licensed Jester," in *CEJL*. vol. 2, 326.
- 664 Bernard Crick, *George Orwell A Life* (New York: Penguin, 1980), 247
- 665 Randolph S. Churchill, *Winston S. Churchill Youth. 1874-1900* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 369, 525.
- 666 Cordon Bowker, *George Orwell* (London: Abacus. 2004), 62 Див також: "Quixote on a Bicycle," in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984). 256
- 667 Charles Dickens, *The Life and Adventure of Martin Chuzzlewit* (New York: Penguin, 1986), 338,

- також 336-37, 346-47, 592, 607.
- 66S Christopher Hitchens, *Why Orwell Matters* (New York: MJF Books, 2002), 104.
- 669 Norman Longmate, *The C.I.'s: The Americans in Britain, 1942-1945* (New York: Scribner, 1975), 228.43.36.
- 670 John Charmley, *Churchill: The End of Glory* (New York: Harcourt Brace, 1993), 449.
- 671 Парламентські дебати, 27, 28, 29 січня 1942 року, *Hansard, Parliamentary Debates*. Тут і далі: *Hansard*.
- 672 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 209.
- 673 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 209.
- 674 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume IV: The Hinge of Fate* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 92. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П.Таращука.—К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. 2, 69].
- 675 Orwell, *CEJL*, vol. 2, 209.
- 676 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 396-97.
- 677 Stephen Wadham, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 129-30.
- 678 Stephen Wadham, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 130.
- 679 Crick, *George Orwell*, 432.
- 680 Churchill, *The Second World War, Vol. IV: The Hinge of Fate*, 209. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 681 Churchill, *The Second World War, Vol. IV: The Hinge of Fate*, 134. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 682 Churchill, *The Second World War, Vol. IV: The Hinge of Fate*, 201. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 683 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume V: Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 270. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 684 Warren F. Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt: The Complete Correspondence, Volume i: Alliance Emerging, October 1933-November 1942* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), 447-48.
- 685 Orwell, *Diaries*, 371.
- 686 *Hansard*, 2 липня 1942.
- 687 Simon Berthon and Joanna Potts, *Warlords: An Extraordinary Re-creation of World War II Through the Eyes and Minds of Hitler, Churchill, Roosevelt, and Stalin* (Cambridge, Mass.: Da Capo, 2006), 150.
- 688 Churchill, *The Second World War. Vol. IV: The Hinge of Fate*, 382-83. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну*/Том I, том II / пер. з англ. П. Таращука.— К Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка) Тут: т. 2, 119) Також цей опис базується на: Hastings Ismay, *The Memoirs of Lord Ismay* (London Heinemann, 1960), 254-55; і на Sherwood, *Roosevelt and Hopkins*, 204; а також на: Department of State, *Foreign Relations of the United States, The Second Washington Conference* (Washington, D.C; U.S. Government Printing Office, 1968). 437 (119).

- Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002). 364.
- 689 Moran, *Churchill*, 41.
- 690 Kim Philby. *My Secret War* (New York: Modern Library, 2002), 174. Див. також Andrew Marr, *A History of Modern Britain* (London: Pan Macmillan, 2009), 141.
- 691 John Charmley, "Churchill and the American Alliance," in *Winston Churchill in the Twenty-First Century*, ed. David Cannadine and Roland Quinault (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2004), 146.
- 692 Max Hastings, *Winston's War: Churchill 1940-1945* (New York: Vintage, 2011), 149.
- 693 Harold Nicolson, *Diaries and Letters, 1930-1939*, ed. Nigel Nicolson (London: Collins, 1966), 205.
- 694 Harold Nicolson, *Diaries and Letters, 1930-1939*, ed. Nigel Nicolson (London: Collins, 1966), 189.
- 695 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 328.
- 696 Harold Macmillan, *The Blast of War, 1939-1945* (New York: Harper & Row, 1968), 121, 359.
- 697 Oliver Harvey, *War Diaries, 1941-1945*, ed. John Harvey (New York: HarperCollins, 1978), 37.
- 698 Oliver Harvey, *War Diaries, 1941-1945*, ed. John Harvey (New York: HarperCollins, 1978), 85.
- 699 Oliver Harvey, *War Diaries, 1941-1945*, ed. John Harvey (New York: HarperCollins, 1978), 141.
- 700 James Boswell, *The Life of Samuel Johnson, Volume III* (Oxford: Taiboy and Wheeler, 1826), 180.
- 701 Andrew Roberts, *"The Holy Fox": A Biography of Lord Halifax* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1991), 281-82.
- 702 Anthony Eden, *The Reckoning: The Memoirs of Anthony Eden* (Boston: Houghton Mifflin, 1965), 158-59.
- Розділ 10. Похмурі візії повоєнного світу*
- 703 Norman Longmate, *The C.I.'s: The Americans in Britain, 1942-1945* (New York: Scribner, 1975), 62.
- 704 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 236. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 2.
- 705 George C. Marshall: *Interviews and Reminiscences for Forrest C. Pogue*, ed. Larry I. Bland (Lexington, Va.: George C. Marshall Foundation, 1996), 608, 613.
- 706 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Road to Victory. Volume VII: 1941-1945* (London: Heinemann, 1989), 293.
- 707 Eric Larrabee, *Commander in Chief: Franklin Delano Roosevelt. His Lieutenants, and Their War* (New York: Harper & Row, 1987), 184.
- 708 Ronald Lewin, *Churchill as Warlord* (London: Scarborough, 1973), 184.
- 709 Hastings Ismay, *The Memoirs of Lord Ismay* (London: Heinemann, 1960), 288.
- 710 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries. 1939-1945*, ed. Alex Danchev and

Примітки

- 7ii Gilbert, *Churchill: Road to Victory*, 296.
- 712 "Joint Chiefs of Staff Minutes of a Meeting at the White House, January 7, 1943," *Foreign Relations of the United States: The Conferences at Washington, 1941-1942, and Casablanca, 1943* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1968), 510.
- 713 "Meeting of Roosevelt with the Joint Chiefs of Staff, January 15, 1943, 10 a.m., President's Villa." *Foreign Relations of the United States, Washington and Casablanca Conferences*. 559
- 714 Steven Rearden, *Council of War: A History of the Joint Chiefs of Staff, 1942-1991* (Washington, D.C.: NDU Press, 2012), 13-14.
- 715 Albert Wedemeyer, *Wedemeyer Reports!* (New York: Henry Holt, 1958), 191-92. Уже за багато років після війни Маршалл напише Черчиллеві: «Я не знаю нікого, з ким у мене було б більше сварок, ніж із вами, і я не знаю нікого, ким би я більше захоплювався». *The Papers of George Catlett Marshall, Volume 7: The Man of the Age*, ed. Mark Stoler and Daniel Holt (Baltimore, Md.: Johns Hopkins University Press, 2016), 986.
- 716 Oliver Harvey, *War Diaries, 1941-1945*, ed. John Harvey (New York: HarperCollins, 1978), 287.
- 717 Alanbrooke, *The War Diaries*, 419.
- 718 Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 767
- 719 Alanbrooke, *The War Diaries*, 384.
- 720 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 347
- 721 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume IV: The Hinge of Fate* (Boston.- Houghton Mifflin, 1950), 733-34- Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 722 "Meeting of the Combined Chiefs of Staff, May 13, 1943, 1030 a.m., Board of Governors Room, Federal Reserve Building," *Foreign Relations of the United States: The Conferences at Washington and Quebec, 1943* (Washington, D.C.: Government Printing Office, 1970), 45
- 723 Alanbrooke, *The War Diaries*, 233
- 724 David Dilks, ed., *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945*, (New York: G. P. Putnam's Sons, 1972), 484.
- 725 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries*, 370.
- 726 Violet Bonham Carter, *Winston Churchill: An Intimate Portrait* (New York: Harcourt, Brace & World, 1965), 172.
- 727 William Manchester, *The Caged Lion: Winston Spencer Churchill. 1932-1940* (London: Abacus, 1994), 25.
- 728 G.S Harvie-Watt, *Most of My Life* (London: Springwood, 1980), 53.
- 729 Eleanor Roosevelt, 'Churchill at the White House,' *Atlantic Monthly*, березень 1965, доступно онлайн.
- 730 Winston S. Churchill, *The Second World War. Volume V Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 405. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. *Спогади про Другу світову війну* /Том I, том II /пер. зангл. П. Таращука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496с. ♦ 552 с. іл. — (Історична думка). Тут: т. 2, 3 іа].

- 73i Moran, *Churchill*, 145.
- 732 Warren F. Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt: The Complete Correspondence, Volume 2: Alliance Forged, November 1942-February 1944* (Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1987), 596.
- 733 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New York: Harper & Brothers, 1948), 781. По колір олівця згадується у: Richard Overy, *Why the Allies Won* (New York: W. W. Norton, 1996), 246.
- 734 Warren F. Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt: The Complete Correspondence, Volume 1: Alliance Emerging, October 1933-November 1942* (Princeton, NJ.: Princeton University Press, 1987), 206,642. Elliott Roosevelt, *As He Saw It* (New York: Duell, Sloan and Pearce, 1946), 190. Проте, що саме Сталін був господарем обіду, згадується у: Jon Meacham, *Franklin and Winston: An Intimate Portrait of an Epic Friendship* (New York: Random House, 2004), 258. Також існує «відредагована» версія оповіді про цей обід, яка взагалі незгадуєпроте, яку розмову втрутився Елліот Рузвельт: U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States: The Conferences at Cairo and Tehran* (Washington, D.C.: U.S. Government Printingoffice, 1961), 552-55.
- 735 Churchill, *The Second World War, Vol. 5: Closing the Ring*, 374. Пер. зангл. Дарини Березиної.
- 736 Benjamin Fischer, "The Katyn Controversy: Stalin's Killing Field," *Studies in Intelligence*, CIA (Winter 1999-2000), доступно онлайн.
- 737 Цей синопсис, який було виключено з повної версії трилогії, доступний онлайн.- www.abbotshill.freemove.co.uk/USIntro.htm.
- 738 Dilkes, *Diaries of Sir Alexander Cadogan*, 580.
- 739 Alanbrooke, *The War Diaries*, 544
- 740 Violet Bonham Carter, *Champion Redoubtable* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1999), 312-13.
- 741 John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York: W. W. Norton, 1985), 158.
- 742 Diana Cooper, *Trumpets from the Steep* (London: Century, 1960), 154.
- 743 Moran, *Churchill*, 22.
- 744 Див.: George Orwell, "Letter to Roger Senhouse," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4: In Front of Your Nose. 1945~1950*. ed. Soma Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 132.
- 745 George Orwell, "Letter to L. F. Rushbrook-Williams," in *CEJL*. vol. 2.316.
- 746 GeorgeOrwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume I: As I Please, 1943-1945*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 54

Розділ 11 «Колгосп тварин»

- 747 Malcolm Muggeridge, *Like It Was: The Diaries of Malcolm Muggeridge*. ed. John Bright-Holmes (London: Collins, 1981), 410
- 748 Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill. Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston Houghton Mifflin, 1966), 199.

- 749 George Orwell, "On Kipling's Death,"¹ in File *Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell. Volume 1 An Age Like This, 1920-1940*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 159-60. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 1.
- 750 Beatrix Potter, *The Tale of Peter Rabbit*, доступно онлайн Project Gutenberg.
- 751 Kenneth Grahame, *The Wind in the Willows* (New York: Grosset & Dunlap, 1913), 3- Цит. у перекладі А Сагана.
- 752 Kenneth Grahame, *The Wind in the Willows* (New York: Grosset & Dunlap, 1913), 1112. Цит. у перекладі А. Сагана
- 753 George Orwell. "Some Thoughts on the Common Toad," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4: In Front of Your Nose, 1945~1950*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 142. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 4
- 754 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 380.
- 755 На цей збіг звернув увагу Джеффри Меєрс у книжці: *Orwell: Life and Art* (Champaign, Ill.: University of Illinois Press, 2010), 2. Утім «Червоний лев» — найпопулярніша назва британських шинків, наразі їх близько п'яти сотень, згідно з нещодавнім звітом Pubs Galore. Серед них є «Червоний лев» у Віллінгдоні.
- 756 George Orwell, *Animal Farm* (New York: New American Library, 1974), 35. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 С. Тут: С. 30].
- 757 George Orwell, *Animal Farm* (New York: New American Library, 1974), 40-41. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 С. Тут: С. 35].
- 758 Orwell, *Diaries*, 471.
- 759 Цит. у. in Cordon Bowker, *George Orwell* (London: Abacus, 2004), 358-59.
- 760 Orwell, *Animal Farm*, 58. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 с. Тут: с. 49].
- 761 Orwell, *Animal Farm*, 59. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 с. Тут: с. 50].
- 762 Orwell, *Animal Farm*, 83. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 с. Тут: с. 70].
- 763 Orwell, *Animal Farm*, 122. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 С. Тут: С. 102].
- 764 Orwell, *Animal Farm*, 123. [Укр. пер.: Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука. — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 с. Тут: с. 103].
- 765 George Orwell, "Literature and Totalitarianism," *The Listener*, 19 червня 1941, in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 134. Тут і далі. Orwell, *CEJL*, vol 2.
- 766 George Orwell, *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 384
- 767 Orwell, *Animal Farm*, 128. [Укр. пер. Джордж Орвелл. *Колгосп тварин* / пер. з англ. Ю. Шевчука — К.: Вид-во Жупанського, 2020, 118 с. Тут: с. 108].

- 770 E. B. White, "A Letter from E. B. White," on the Web site of HarperCollins.
- 771 Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB* (New York: Basic Books, 1999), 87
- 772 Anthony Cave Brown, *Treason in the Blood: H. St. John Philby, Kim Philby, and the Spy Case of the Century* (Boston: Houghton Mifflin, 1994), 222.
- 773 Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 67. Див. також: Brown, *Treason in the Blood*, 79
- 774 Andrew and Mitrokhin, *The Sword and the Shield*, 74-75
- 775 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1980), 454
- 776 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1980), 458. Див. також: Alison Flood, "'It Needs More Public-Spirited Pigs': T. S. Eliot's Rejection of Orwell's *Animal Farm*," *Guardian*, 26 травня 2016. Щодо кількості видавців, які відмовили Орвеллу: John Rodden and John Rossi, *The Cambridge Introduction to George Orwell* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2012); а також Crick, *George Orwell*, 452-62.
- 777 Rodden and Rossi, *Cambridge Introduction to Orwell*, Th
- 778 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volumes: As I Please, 1943—1945*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 141. Тут і далі: Orwell, CEJL, vol. 3.
- 779 Wadhams, *Remembering Orwell*, 131.
- 780 Crick, *George Orwell*, 465.
- 781 Audrey Coddard and Bernard Crick, *Orwell Remembered* (New York: Facts on File Publications, 1984), 186-87.
- 782 Bowker, *George Orwell*, 472. Що цікаво, цей текст не включений до збірки *Collected Essays, Journalism and Letters*.
- 783 Bowker, *George Orwell*, 329.
- 784 Coddard and Crick, *Orwell Remembered*, 187.
- 785 Orwell, CEJL, vol. 3, 359.
- 786 George Woodcock, *The Crystal Spirit* (New York: Schocken Books, 1984), Si-
- 787 Coddard and Crick, *Orwell Remembered*, 197.
- 788 Orwell, CEJL, vol. 4, 104.
- 789 Bowker, *George Orwell*, 330-31.
- 790 Rodden and Rossi, *Cambridge Introduction to Orwell*. 59.
- 791 Bowker, *George Orwell*, 484.
- 792 Wadhams, *Remembering Orwell*, 166.
- 793 George Orwell, "Politics and the English Language," in *Orwell and Politics*, 409
- 794 George Orwell, "Politics and the English Language," in *Orwell and Politics*, 410.
- 795 George Orwell, "Politics and the English Language," in *Orwell and Politics*. 406.
- 796 Manchester, *The Caged Lion*, 26
- 797 Sir John Martin, in John Wheeler-Bennett, ed., *Action This Day. Working with Churchill* (New York: St. Martin's, 1969), 146-47.

- 798 John Colville, *Winston Churchill and His InnerCircle* (New York: Wyndham, 1981), 155.
- 799 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume VI: Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), 749. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 800 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), 166. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 801 Цит. за: Harold Macmillan, *The Blast of War 1939-1945* (New York: Harper & Row, 1968). 84.
- 802 Warren F. Kimball, ed., *Churchill & Roosevelt: The Complete Correspondence, Volume 2: Alliance Forged, November 1942—February 1944* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), 712.
- 803 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949), 431. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- Розділи. Черчилль(і Британія) у миті занепаду й триумфу*
- 804 John Colville, *The Fringes of Power: 10 Downing Street Diaries, 1939-1955* (New York: W. W. Norton, 1985), 471-72.
- 805 York: W.W. Norton, 1985), 471-72.188 Проте що сталося після того, як композитор пішов: Laurence Bergreen, *As Thousands Cheer: The Life of Irving Berlin* (New York: Viking, 1990), 431.
- 806 George Orwell, "London Letter," *Partisan Review*, 17 April 1944," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 3: As I Please, 1943-1945*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 123. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 3
- 807 Artemis Cooper, ed., *A Durable Fire-. The Letters of Duff and Diana Cooper, 1913-1950* (London: HarperCollins, 1983), 305.
- 808 Winston Churchill (speech, Lord Mayor's Luncheon, 10 листопада 1942 року), доступно онлайн на сайті Черчиллевої спільноти Churchill Society.
- 809 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 515.
- 810 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 521.
- 811 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 528.
- 812 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 534
- 813 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 561.
- 814 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley; University of California Press, 2002), 568.
- Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 590.
- 768 No. 3128, 'To Dwight Macdonald,' 5 грудня 1946, in Peter Davison, ed., *The Complete Works of George Orwell, Volume 18* (London: Seeker & Warburg, 1998), 507
- 769 Stephen Wadham, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 131

- 816 Field Marshal Lord Alanbrooke, *The War Diaries: 1939-1945*, ed. Alex Danchev and Daniel Todman (Berkeley: University of California Press, 2002), 566.
- 817 Детальніше про це див.: Carlo D'Este, *Warlord: A Life of Winston Churchill at War, 1874-1945* (New York: HarperCollins, 2008), 395
- 818 Див., наприклад, його меморандум від 12 вересня 1939 року, передрукований у: Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume I: The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), 434-35. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 819 David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (New York: Random House, 2005), 114.
- 820 Maurice Ashley, *Churchill as Historian* (New York: Scribner, 1969), 189.
- 821 Colville, *The Fringes of Power*, 186-87. Див. також: Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III: The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 806-7. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 822 R. W. Thompson, *Churchill and Morton* (London: Hodder & Stoughton, 1976), 48.
- 823 Див., наприклад, Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 169.
- 824 Sir Ian Jacob, in John Wheeler-Bennett, ed., *Action This Day: Working with Churchill* (New York: St. Martin's, 1969), 201.
- 825 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 462. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 826 Eliot Cohen, *Supreme Command: Soldiers, Statesmen, and Leadership in Wartime* (New York: Anchor, 2003), 118.
- 827 Moran, *Churchill*, 759.
- 828 David Fraser, "Alanbrooke," in *Churchill's Generals*, ed. John Keegan (New York: Grove Weidenfeld, 1991), 90. Ця ж історія трохи інакше переповідається в більш ранній книжці Фрейзера *Alanbrooke* (London: Arrow Books, 1983), 295.
- 829 Simon Heffer, *Like the Roman: The Life of Enoch Powell* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1998), 75
- 830 Simon Heffer, *Like the Roman: The Life of Enoch Powell* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1998), 62.
- 831 George Orwell, "Letter from England," *Partisan Review*, 3 January 1943, in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 278-79. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 2.
- 832 Max Hastings, *Winston's War: Churchill, 1940-1945* (New York: Vintage, 2011), 437.
- 833 Colville, *The Fringes of Power*, 574
- 834 Ralph Ingersoll, *Top Secret* (New York: Harcourt, Brace, 1946), 67.
- 835 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume V: Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 85. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 836 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume V: Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951). 129. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 837 Lawton Collins, *Lightning Joe* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1979), 292.
- 838 Перша цитата з: George Orwell, "Wells, Hitler and the World State," in *CEJL*, vol. 2, 143-44-

- Друга цитата 3: George Orwell, "Such, Such Were the Joys," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4: In Front of Your Nose, 1945-1950*. ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 336. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 4.
- 839 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume VI: Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953) 713- Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 840 Ronald Lewin, *Churchill as Warlord* (London: Scarborough, 1973), 19-
- 841 George Trevelyan, *English Social History: A Survey of Six Centuries from Chaucer to Queen Victoria* (New York: Longman, 1978), 457.
- 842 Correlli Barnett, *The Audit of War: The Illusion & Reality of Britain as a Great Nation* (London: Macmillan, 1986), 161,164,180-81.
- 843 David Edgerton, "The Prophet Militant and Industrial: The Peculiarities of Correlli Barnett," in *Twentieth Century British History* 2, no. 3 (1991), доступно онлайн.
- 844 Bernard Lewis, "Second Acts," *Atlantic Monthly*, November 2007,25.
- 845 James Leutze, ed., *The London Journal of General Raymond E. Lee, 1940-1941* (Boston: Little, Brown, 1971), 319,341.
- 846 Порівняння британських і американських збройних сил на фронті навесні 1945 див. у: Lord Normanbrook, in Wheeler-Bennett, ed., *Action This Day*, 32.
- 847 George Orwell, "London Letter," to *Partisan Review*, December 1944, in *CEJL*, vol. 3,293, 297 848 Moran, *Churchill*, 614.
- 849 Churchill, *The Second World War, Vol. VI: Triumph and Tragedy*, 57. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 850 "First Plenary Meeting, November 28,1943," U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States: The Tehran Conference* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1961), 490.
- 851 Warren F. Kimball, ed., *Churchill Er Roosevelt: The Complete Correspondence, Volume 3: Alliance Declining, February 1944-April 1945* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), 228,263.
- 852 Captain Harry C. Butcher, *Three Years with Eisenhower* (New York: Simon & Schuster, 1946), 634,644, Див. також: D.K.R. Crosswell, *Beetle: The Life of General Walter Bedell Smith* (Lexington: University Press of Kentucky, 2010), 677
- 853 Churchill, *The Second World War, Vol. VI: Triumph and Tragedy*, 120. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 854 Churchill, *The Second World War, Vol. VI: Triumph and Tragedy*, 59. Пер. з англ. Дарини Березіної
- 855 Williamson Murray and Allan R. Millett, *A War to Be Won: Fighting the Second World War* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2000), 433
- 856 Steven Zaloga, *Operation Dragoon 1944: France's Other D-Day* (Oxford; Osprey, 2013), 6.
- 857 Roland Ruppenthal, *The European Theater of Operations. Logistical Support of the Armies, Volume II: September 1944-May 1945* (Washington, DC.: U.S. Army Center of Military History, 1959). 124-

286,288.

Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 274.

Malcolm Muggeridge, "Twilight of Greatness," in *Tread Softly for You Tread on My Jokes* (London: Collins, 1966), 238.

George Orwell, CEJL, vol. 3,381.

- 304 Див. Moran, *Churchill*, 179-80, 195-
Violet Bonham Carter, *Champion Redoubtable* (London: Weidenfeld &
858 Nicolson, 1999), 314
859 Moran, *Churchill*, 197.
Colville, *The Fringes of Power*, 513.
860 Alanbrooke, *The War Diaries*, 630.
861 Alanbrooke, *The War Diaries*, 630.
862 Alanbrooke, *The War Diaries*, 630.
863 Sir Henry Pownall, *Chief of Staff: The Diaries of Lieutenant General*
864 *Sir Henry Pownall, Volume II: 1940-1944* (Hamden, Conn.: Archon,
865 1974), 190.
866 Alanbrooke, *The War Diaries*, 647-
867 Churchill, *The Second World War, Vol. VI: Triumph and Tragedy*, 397.
Пер. з англ. Дарини Березіної.
868 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Road to Victory, Volume VII: 1941-
1945* (London: Heinemann, 1989), 1294.
869 Martin Gilbert, *Winston S. Churchill: Road to Victory, Volume VII: 1941-
1945* (London;
870 Heinemann, 1989), 1296.
Christopher Thorne, *Allies of a Kind: The United States, Britain, and
871 the War Against Japan 1941-1945* (Oxford: Oxford University Press,
872 1979), 120.
873 Moran, *Churchill*, 322.
874 Moran, *Churchill*, 350.
875 Roy Jenkins, *Churchill* (Farrar, Straus and Giroux, 2001), 785.
876 Robert E. Sherwood, *Roosevelt and Hopkins: An Intimate History* (New
York: Harper & Brothers, 1948), 442.
877 Thompson, *Churchill and Morton*, 30.
878 Alfred D. Chandler Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial
879 Capitalism* (Cambridge,
Mass.: Harvard University Press, 1994), 334.
880 Barnett, *The Audit of War*, 304.
881 Alanbrooke, *The War Diaries*, 677.
Violet Bonham Carter, *Lantern Slides: The Diaries and Letters of
882 Violet Bonham Carter*, ed Mark Bonham Carter and Mark Pottle
(London: Phoenix, 1997), 318.
883 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*,
ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 259-60.
884 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*,
ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990), 266.
885 Winston Churchill, *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*,
ed. David Cannadine (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1990),

SS6 Simon Schama, *Rescuing Churchill*, " *New York Review of Books*, 28 February 2002, доступно онлайн.

SS7 Harold Nicolson, *The War Years: 1939-1945* (New York: Atheneum, 1967), 344-45.

SSS Richard Toye, *The Roar of the Lion: The Untold Story of Churchill's World War II Speeches* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 112.

SS9 Alanbrooke, *The War Diaries*, 324.

890 Jasper Copping, "Records of WW2 Dead Published Online," *Daily Telegraph*, 17 листопада 2013.

S91 Winston Churchill, "The Scaffolding of Rhetoric," доступно онлайн на сайті Черчиллевої спільноти Churchill Society.

892 Thompson, *Churchill and Morton*, 53,65. Див. також: Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 80. Пер. з англ. Дарини Березіної.

893 Robert Boothby, *I Fight to Live* (London: Victor Collancz, 1947). 46.

894 Alanbrooke, *The War Diaries*, 709.

895 David Dilks, ed., *The Diaries of Sir Alexander Cadogan, 1938-1945* (New York: C. P. Putnam's Sons, 1972), 763.

896 Moran, *Churchill*, 306.

897 John Charmley, *Churchill: The End of Glory* (New York: Harcourt Brace, 1993). 649.

898 Williamson Murray, "British Grand Strategy, 1933-1942," in Williamson Murray, Richard Hart Sinnreich, James Lacey, eds., *The Shaping of Grand Strategy: Policy, Diplomacy and War* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2011), 180.

Розділ 13. Черчиллева помста

899 David Reynolds, *In Command of History: Churchill Fighting and Writing the Second World War* (New York: Random House, 2005), 537.

900 John Keegan, introduction to Winston Churchill, *The Second World War* (Boston: Houghton Mifflin, 1985), xi.

901 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume II: Their Finest Hour* (Boston: Houghton Mifflin, 1949). 447- Пер. з англ. Дарини Березіної.

902 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume III: The Grand Alliance* (Boston: Houghton Mifflin, 1950). 834. Пер. з англ. Дарини Березіної.

903 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume IV: The Hinge of Fate* (Boston: Houghton Mifflin, 1950), 797 Пер. з англ. Дарини Березіної.

904 Winston S Churchill, *The Second World War. Volume I The Gathering Storm* (Boston: Houghton Mifflin, 1948), 440. [Укр. пер. Вінстон Черчилль Спогади про Другу світову війну / Том I, том II / пер. з англ П Таращука. — К.: Вид-во Жупанського. 2018, 496 с. + 552 с іл — (Історична думка) Тутт. i, 193].

90S Michael Beschloss, *Kennedy and Roosevelt The Uneasy Alliance* (New York- W. W Norton, 1980), 200

906 Churchill, *The Second World War. Vol I The Gathering Storm*. 26. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну / Том I, том II / пер з англ П. Таращука — К Вид-во Жупанського, 2018, 496 с + 552 с : іл — (Історична думка) Тутт Т 1, 29)

- 907 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 7. [Укр. пер Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П. Тарашука. — К.: ВИД-ВО ЖУПАНСЬКОГО, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут:
- 908 ТІ, 19] Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 85. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка).
- 909 Тут. т. і, 57] Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 89. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну / Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка) Тут: т. і, 60].
- 910 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 62. Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 911 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 209. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 912 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 211. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тутт і, 109].
- 913 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 222. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. і, 120].
- 914 Churchill, *The Second World War, Vol. I: The Gathering Storm*, 249. Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 915 Churchill, *The Second World War, Vol. 11: Their Finest Hour*, 257. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II/пер. зангл. П. Тарашука.— К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тутт і, 353]
- 916 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 362. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну /Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут т. і, 392].
- 917 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour* 347- Пер. з англ. Дарини Березіної.
- Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 628. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П. Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: Іл. — (Історична думка). Тут: т. і, 421].
- 919 Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 630. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. з англ. П. Тарашука.— К.: Вид-во Жупанського, 2018, 496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка).
- 920 Тут т. і, 422].
- Churchill, *The Second World War, Vol. II: Their Finest Hour*, 598. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- Churchill, *The Second World War. Vol. II: Their Finest Hour*, 600. Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 922 Reynolds, *In Command of History*, 501.

- 92.3 Churchill, *The Second World War, Vol. IV The Hinge of Fate*, 773- Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 924 Churchill, *The Second World War, Vol. IV The Hinge of Fate*, 254- Пер. з англійської Дарини Березіної
- 925 Churchill, *The Second World War, Vol. IV The Hinge of Fate*, 798,800. Пер. зангл. Дарини Березіної.
- 926 Reynolds, *In Command of History*, 300.
- 927 Reynolds. *In Command of History*, 353-54. Рейнольдс помиляється, вважаючи цей приклад унікальним. Є ще одна така загадкова примітка на сторінці 202 шостого тому мемуарів, у якій без жодних пояснень читачу радять звернутися до «H. St. C. Saunders, *The Green Beret*».
- 928 Samuel Eliot Morison, *History of United States Naval Operations in World War II, Volume IV: Coral Sea, Midway and Submarine Actions, May 1942-August 1942* (Boston: Little, Brown, 1975), 63.
- 929 Churchill, *The Second World War, Vol. IV The Hinge of Fate*, 247. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П.Тарашука.— К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут:т. 2,97]^
- 930 Churchill, *The Second World War, Vol. IV The Hinge of Fate*, 828. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П.Тарашука.— К.: Вид-во Жупанського, 2018,496 с. + 552с.: іл. — (Історична думка). Тут:т. 2,233].
- 931 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume V Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 426. [Укр. пер.: Вінстон Черчилль. Спогади про Другу світову війну/Том I, том II / пер. зангл. П.Тарашука. — К.: Вид-во Жупанського, 2018,496с. + 552 с.: іл. — (Історична думка). Тут: т. 2,321].
- 932 Winston Churchill, парламентські дебати, 6 червня 1944 року, доступно онлайн на: *Hansard, Parliamentary Debates*.
- 933 Malcolm Muggeridge, *Like It Was: The Diaries of Malcolm Muggeridge*, ed, John Bright-Holmes (London: Collins, 1981), 410. Про проблеми із циклом публікацій, див.: Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time* (Vancouver, B.C., Canada: Regent College, 2006), 167.
- 934 Reynolds, *In Command of History*, 436.
- 935 John Colville, *Winston Churchill and His Inner Circle* (New York: Wyndham, 1981), 135
- 936 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume VI: Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), 214,216. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 937 Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume VI: Triumph and Tragedy* (Boston: Houghton Mifflin, 1953), 456. Пер. з англ. Дарини Березіної.
- 938 Simon Schama, *A History of Britain, Volume 3: The Fate of Empire: 1776-2000* (London: BBC, 2003). 408.

Розділ 14. Триумф і занепад Орвелла

- 939 George Orwell, "Some Thoughts on the Common Toad," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4 In Front of Your Nose, 1945-1950*, ed Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 142,144-45 Тут і далі. Orwell, CEJL, vol 4.

- 940 Примітки
"Orwell at Tribune," in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered*
941 (New York: Facts on File Publications, 1984), 212. Jonathan Rose, "England His
Englands," in *The Cambridge Companion to George Orwell*. ed. John Rodden
942 (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2007), 41.
943 Orwell, *CEJL*, vol. 4,185.
Winston Churchill, "The Sinews of Peace ('Iron Curtain Speech')," доступно
944 онлайн на сайті Черчиллевої спільноти Churchill Society. George Orwell,
"Literature and Totalitarianism," *The Listener*, 19 June 1941, in *The Collected*
Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or
Left, 1940-1943, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace
945 Jovanovich, 1968), 134- Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 2.
"David Astor and the *Observer*" in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 188.
Щодо часу написання: John Rodden and John Rossi, *The Cambridge*
Introduction to George Orwell (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press,
946 2012); див. також: Crick, *George Orwell*, 29,81.
Stephen Wadhams, ed., *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin,
947 1984), 170.
948 "His Jura Laird," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 226. George Orwell,
949 *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 427.
950 George Orwell, *Diaries*, ed. Peter Davison (New York: W. W. Norton, 2012), 469.
951 Wadhams, *Remembering Orwell*, 180.
952 Orwell, *CEJL*, vol. 4,200.
953 Orwell, *CEJL*, vol. 4,376.
954 Wadhams, *Remembering Orwell*, 190-92.
955 Orwell, *Diaries*, 516.
956 "His Jura Laird," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 227.
957 Orwell, *CEJL*, vol. 4,329.
958 Orwell, *Diaries*, 520. Дужки від самого Орвелла.
959 Orwell, *Diaries*, 529.
960 Orwell, *Diaries*, 551.
961 Orwell, *Diaries* 555.
962 Orwell, *Diaries* 561.
963 John J. Ross, "Tuberculosis, Bronchiectasis, and Infertility: What Ailed George
Orwell?" *Clinical Infectious Diseases* (December!, 2005): 1602.

Так само як персонаж Орвелла, один з лідерів цього гурту, Джон Леннон, який народився 9 жовтня 1940 року, в кінці Битви за Британію, був названий почасти на честь Черчилля, адже його друге ім'я було Вінстон. Уже дорослим він додасть ім'я «Оно», на честь своєї другої дружини, Йоко Оно (Philip Norman, *John Lennon: The Life* [New York: Ecco, 2009], 598. Див. також: Ken Lawrence .*John Lennon: In His Own Words* [Kansas City, Mo.: Andrews McMeel, 2001], 5). Леннон, який хлопчиком читав

Черчиллеві мемуари, разом зі своїм напівтезком опиняться в переліку найвеличніших британців, укладеному BBC у 2002 році. Mark Lewisohn, *The Beatles*:

- перше місце, а Леннон — восьме (Див., "Greatest Britons" BBC Poll, 2002, доступно онлайн.) За іронією долі, Черчилль, політик воєнної доби, помре у своєму ліжку у вельми похилому віці, а музикант і автор пісень буде вбитий розривними кулями у віці сорока років. Леннон також був прихильником Орвелла, книжки якого були в нього вдома. Philip Norman, *John Lennon* (New York: Ecco, 2009), 383.
- 964 George Orwell. 1984 (New York: Signet, 1981), 5- [Укр. пер.; Орвелл Джордж. 1984-роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с — Тут: \$]■
- 965 George Orwell, 1984. in George Orwell omnibus (London: Seeker & Warburg, 1976), 789. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози).—320с.—Тут: є. 9].
- 966 Orwell, 1984 (Signet), 6-7. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун-, Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 8].
- 967 Orwell, 1984 (Signet), 8. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози).—320 с.—Тут:с. 9].
- 968 Orwell, 1984 (Signet), 27. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози).—320 с.—Тут: с. 35]
- 969 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 777- [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.-. Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 е.—Тут: с. 6i].
- 970 Orwell, 1984 (Signet), 79. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози).—320 с.—Тут: с. 24].
- 971 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 790. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320с.—Тут: с. 81].
- 972 John Stuart Mill, *On Liberty*, in Great Books of the Western World, Volume 43 (Edinburgh, Scotland: Encyclopaedia Britannica, 1971), 267.
- 973 John Stuart Mill, *On Liberty*, in Great Books of the Western World, Volume 43 (Edinburgh, Scotland: Encyclopaedia Britannica, 1971), 272.
- 974 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 855 [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 С.—Тут: С. 179]

George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volumes. As I Please, 1943-1945*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 266-67. Тут і далі; Orwell, CEJL, vol. 3.

- 975 Orwell, 1984 (Signet), 26. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл, пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 31].
- 976 Orwell, 1984 (Signet), 32. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 37-38].
- 977 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 76Z [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 44-45].
- 978 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 783, 791. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 70, 82].
- 979 Orwell, CEJL, vol. 2, 261.
- 980 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 785. [Укр. пер.: Орвелл 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 71-72].
- 981 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 115].
- 982 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 121].
- 983 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 157].
- 984 Thomas Pynchon, foreword to George Orwell, *Nineteen EightyFour* (New York: Penguin, 2003), xviii.
- 985 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 814. [Укр. пер.: Орвелл 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 121].
- 986 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 с. — Тут: с. 121].
- 987 Winston Churchill, "Prime Minister to Home Secretary, 21 November 43," передруковано у: Winston S. Churchill, *The Second World War, Volume V: Closing the Ring* (Boston: Houghton Mifflin, 1951), 679. Пер. з англ.

- 988 Цей химерний факт згадується у: Adam Hochschild, "Orwell; Homage to the 'Homage'," *New York Review of Books*, 19 грудня 2013.
- 989 Orwell, 1984 (Seeker & Warburg), 886. [Укр. пер.: Орвелл Джордж. 1984: роман / Джордж Орвелл; пер. з англ. В. Шовкун; Влада вчора, сьогодні — навічно, О. Жупанський. — К.: Вид-во Жупанського, 2020. — (Майстри світової прози). — 320 С. — Тут: С. 235-236].
- 990 "His Second, Lasting Publisher," in Coppard and Crick, *Orwell Remembered*, 198.
- 991 Robert McCrum, *Observer*, 10 May 2009, доступно онлайн.
- 992 Orwell, *CEJL*, vol. 4, 487.
- 993 Orwell, *CEJL*, vol. 4, 498.
- 994 George Orwell, "Writers and Leviathan," in *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 486.
- 995 Orwell, *Diaries*, 564-65.
- 996 Malcolm Muggeridge, *Like It Was: The Diaries of Malcolm Muggeridge*, ed. John Bright-Holmes (London: Collins, 1981), 353
- 997 George Orwell, "Review," in *CEJL*, vol. 4, 491-95
- 998 Cordon Bowker, *George Orwell* (London: Abacus, 2004), 405.
- 999 Wadhams, *Remembering Orwell*, 133
- 1000 Wadhams, *Remembering Orwell*, 165.
- 1001 Michael Shelden, *Orwell: The Authorized Biography* (New York: HarperCollins, 1991), 440.
- 1002 Malcolm Muggeridge, "Knight of the Woeful Countenance," in *World of George Orwell*, ed. Miriam Gross, (London: Weidenfeld & Nicolson), 174.
- 1003 Bernard Crick, *George Orwell: A Life* (New York: Penguin, 1980), 577.
- 1004 Muggeridge, *Like It Was*, 361.
- 1005 Orwell, *Diaries*, 567.
- 1006 Muggeridge, "A Knight of Woeful Countenance," in Gross, *The World of George Orwell*, 173.
- 1007 George Orwell, "In Defense of Comrade Zilliacus," *CEJL*, vol. 4, 397-98. Див. також: 309, 323.
- 1008 George Orwell, "The Lion and the Unicorn,"¹ in *CEJL*, vol. 2, 59.
- 1009 Muggeridge, *Like It Was*, 366.
- 1010 Muggeridge, *Like It Was*, 368.
- 1011 Bowker, *George Orwell*, 307.
- 1012 Muggeridge, *Like It Was*, 376. Життя самого Магґеріджа після смерті Орвелла піде доволі цікавим курсом. Так само як Черчилль, який дуже ефективно використовував радіо в 1940-х, Магґерідж використав новий засіб масової інформації, телебачення, і став вельми відомим у Британії, фактично перетворившись на першу «балакучу голову» і, авжеж, на одного з найвідоміших журналістів свого покоління. Орвелл ненавидів час, проведений на ввє, але Магґерідж за допомогою цієї корпорації прославився. Відвідуючи німецький Гамбург у червні 1961 року, наприклад, він увійшов до гамірного нічого клубу під назвою The Top Ten. На маленькій сцені, у шкірі та під амфетамінами, грав якийсь музичний гурт «Вони були англійцями, з Ліверпуля, і впізнали мене», — занотував він у щоденнику.

Примітки

Цей абзац базується на: "People Sleep Peacefully in Their Beds at Night Only Because Rough Men Stand Ready to Do Violence on Their Behalf," an exposition by Quote Investigator, доступно онлайн.

George Orwell, "Rudyard Kipling," in *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2,- My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 187.

- Якби їх побачив Орвелл, якби він почув їхню вимову, він, мабуть, зважив би музикантів «пролами». Один з них—найімовірніше, то був Джон Леннон—спитав у Маґґеріджа, чи він комуніст. Ні, відповів той, але він опозиціонер. «То ви цим заробляєте?»—поцікавився музикант. Маґґерідж зізнався, що так. Заробляє. Див.. Muggeridge, *Like It Was*, 524-25. Трохи згодом того ж місяця, коли «Бітлз» уперше приїхали до студії звукозапису, їм запропонували заповнити інформаційні анкети. У рядку, де треба було вказати мету в житті, Джон Леннон просто написав: «Стати заможним». Mark Lewisohn, *All These Years, Volume i: Tune In* (New York: Crown, 2013), 434,446,451. За кілька років, авжеж, учасники цього гурту стали найвідомішими зірками свого часу. Маґґерідж тим часом почав голосно заявляти про свою побожність і за допомогою своєї роботи на телебаченні й документального фільму допоміг прославити Мати Терезу, харизматичну черницю з Калькутти. Орвелл почав свій шлях до того, щоб стати письменником, у Південній Азії; для Маґґеріджа ця локація Схоже, що Маґґерідж став єдиною людиною, яка за своє довге й бурхливе життя спілкувалася з усіма трьома видатними
- 1013 «Вінстонами» хх століття: Черчиллем, Орвеллом і Ленноном.
 1014 Sheldon, *Orwell*, 443.
 1015 Sheldon, *Orwell*, 444-
 Sir Charles Wilson, later Lord Moran, *Churchill: Taken from the Diaries of Lord Moran* (Boston: Houghton Mifflin, 1966), 426.
- 1016
- 1017 *Розділ 15. Передчасне «помертне життя» Черчилля*
 1018 Див. Peregrine Churchill and Julian Mitchell, Jennie.- *Lady Randolph Churchill, a Portrait with Letters* (New York: Ballantine, 1976), 104.
 1019 Roy Jenkins, *Churchill* (Farrar, Straus and Giroux, 2001), 845.
 1020 Mark Amoy, ed., *The Letters of Evelyn Waugh* (Boston: Ticknor & Fields, 1980), 489. Anthony Montague Browne, *Long Sunset* (Ashford, U.K.: Podkin Press, 2009), 220—21. John Ramsden, *Man of the Century: Winston Churchill and His Legend Since 1945* (New York: Columbia University Press, 2002), 327.
- 1021
 1022 Ronald Lewin, *Churchill as Warlord* (London: Scarborough, 1973), 17.
 1023 Peter Clarke, *Mr. Churchill's Profession* (New York: Bloomsbury, 2012), 207.
- 1024
 1025 Anita Leslie, *Cousin Randolph: The Life of Randolph Churchill* (London: Hutchinson, 1985), 133.
 1026 R. W. Thompson, *Generalissimo Churchill* (New York: Scribner, 1973),
 1027 23,153.
 "Quotes Falsely Attributed to Winston Churchill," доступно онлайн на веб-сайті Черчиллевої спільноти Churchill Society.

- 1049 Stephen Wadhams, ed.. *Remembering Orwell* (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 1984), 1
- 104 Ю28 Peter Kirsanow, "The Real Jack Bauers," *National Review Online*, 11 September 2006, доступно онлайн.
- Ю29 Juan de Oms, "Castro Expounds in Bookshop Visit," *New York Times*. 14 лютого 1964, 1.
- позо Stephen Rodnck, "Keith Richards: A Pirate Looks at 70," *Men's Journal*, July 2013, доступно онлайн. Посилання на оригінальне зауваження Черчилля див. у-. Nigel Knight, *Churchill: The Greatest Briton Unmasked* (London: David & Charles, 2008), 144, 374; див. також у: Collin Brooks, "Churchill the Conversationalist," in *Churchill by His Contemporaries*, ed., Charles Eade, (Simon & Schuster, 1954), 248.
- 1031 'Miscellaneous Wit & Wisdom,' National Churchill Museum, доступно онлайн.
- 1032 Max Hastings, 'Defending the 'Essential Relationship': Britain and the United States' (2011 Ruttenberg Lecture, Center for Policy Studies, London, July 15, 2011), 3, доступно онлайн.
- 1033 Tony Blair, *A Journey: My Political Life* (New York: Knopf, 2010), 475, 352, 353
- 1034 Robin Prior, *When Britain Saved the West: The Story of 1940* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2015), 208.
- 1035 Henry Mance, "Chilcot Report: Tony Blair Rebuked over Iraq Invasion," *Financial Times*, 6 July 2016, доступно онлайн.
- 1036 "Text of Blair's Speech," 17 July 2003, доступно онлайн на сайті BBC News Website.
- 1037 Ramsden, *Man of the Century*, 21.

Розділ 16. Неймовірний злет Орвелла

- 1038 Zahra Salahuddin, "Will This Blog Be the Last Time I Get to Express Myself," *Dawn*, 21 квітня 2015, доступно онлайн.
- 1039 Michael Shelden, *Friends of Promise: Cyril Connolly and the World of Horizon* (New York: Harper & Row, 1989), 151.
- 1040 Jason Crowley, "George Orwell's Luminous Truths," *Financial Times*, 5 грудня 2014, доступно онлайн.
- I 1041 John Rodden and John Rossi, *The Cambridge Introduction to George Orwell* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2012), 98.
- 1042 John Rodden, *George Orwell: The Politics of Literary Reputation* (New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 2006), 117.
- 1043 Neil McLaughlin, "Orwell, the Academy and Intellectuals," in *The Cambridge Companion to George Orwell*, ed John Rodden (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2007), 170
- 1044 Arthur Koestler, *The Invisible Writing* (Briarcliff Manor, N.Y.: Stein and Day, 1969), 466.
- 1045 Rodden, *George Orwell*. 45
- 1046 John Bartlett, *Familiar Quotations*, 13th ed., (Boston: Little, Brown, 1955), 991.
- 1047 Bernard Crick, *George Orwell- A Life* (New York: Penguin, 1980), 279
- 1048 'Stephen Spender Recalls,' in Audrey Coppard and Bernard Crick, *Orwell Remembered*

(New York- Facts on File Publications, 1984), 264

- 1050 Stephen Spender, *World Within World: The Autobiography of Stephen Spender* (New York: St. Martin's Press, 1994), 232.
- 1051 Wadhams, *Remembering Orwell*, 105.
- 1052 Michael Scammell, *Koestler: The Literary and Political Odyssey of a Twentieth-Century Skeptic* (New York: Random House, 2009), 213.
- 1053 Cordon Beadle, "George Orwell and the Neoconservatives," *Dissent*, Winter 1984, 71.
- 1054 Peter Watson, *The Modern Mind: An Intellectual History of the 20th Century* (New York: HarperCollins, 2002), v-vi.
- 1055 "The 100 Best Non-Fiction Books of the Century," *National Review*, 3 травня 1999, доступно онлайн.
- Ю56 "Pump Up the Volumes,-" *Guardian*, 26 листопада 2000, доступно онлайн.
- Ю57 Robert McCrum, "The 100 Best Novels—Number 70," *Guardian*, 19 січня 2015, доступно онлайн.
- 1058 Scott Dodson and Ami Dodson, "Literary Justice," *The Green Bag*, 26 серпня 2015, доступно онлайн.
- Ю59 Czeslaw Milosz, *The Captive Mind* (New York: Vintage, 1990), 42, 215, 218.
- 1060 Andrei Amalrik, *Will the Soviet Union Survive Until 1984?* (London: Allen Lane, 1970), доступно онлайн.
- 1061 Norman Podhoretz, "If Orwell Were Alive Today," *Harper's*, January 1983, 32.
- 1062 Editor's note in George Orwell, *Orwell and Politics*, ed. Peter Davison (Harmondsworth, U.K.: Penguin, 2001), 441.
- Ю63 Wadhams, *Remembering Orwell*, 122.
- 1064 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4: In Front of Your Nose, 1945-1950*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 30. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 4.
- 1065 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 4: In Front of Your Nose, 1945-1950*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 207.
- 1066 George Orwell, *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell, Volume 2: My Country Right or Left, 1940-1943*, ed. Sonia Orwell and Ian Angus (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1968), 30. Тут і далі: Orwell, *CEJL*, vol. 2.
- 1067 Rodden, *George Orwell*, 6.
- 1068 Стосунки між Орвеллом і Apple дозволяють у цікавому світлі побачити історію XX і XXI століття. Орвеллові прихильники, звісно, сподіваються, що назва компанії має якийсь стосунок до одного з ключових моментів «Колгоспу тварин», коли свині вирішили привласнити собі яблука, але насправді це алюзія на яблуко з Дерева пізнання, яке скуштувала Єва, атакож на студію звукозапису, створену Beatles. (Steve Rivkin, "How Did Apple Computer Get Its Brand Name?," *Branding Strategy Insider*, 17 листопада 2001, доступно онлайн). Кумедно, що через тридцять один рік Ноель Галлахер із британського рок-гурту Oasis, роздратований, що Apple Computer's керує потоковою передачею музики, закинув компанії: «Відбувається якесь лайно в дусі Орвелла». (Colin Joyce, "Noel Gallagher Thinks Apple Music Is 'Some George Orwell S—t,'" *Spin*, 4 серпня 2015, доступно онлайн).

2015, доступно онлайн

І остання кумедна деталь: на місці, де колись був старий Hotel Colon, колишня штаб-квартира комуністів у Барселоні, де бився в 1937 році Орвелл іде він помітив кулемет обіч літери «о» на вивісці, нині розташовано один з найбільших роздрібних аутлетів Apple. Це навіть нетак крамниця, як вишуканий грецький храм на честь сучасного бога Інформації. Горизонтальні елементи виконані з гальки, вертикальні — це шибки, внутрішні стіни, сходи зроблені зі щільного скла, і своєю прозорістю нагадують питомо орвеллівський образ. ("GrandTour of the Apple Retail Palaces of Europe," *Fortune*, 28 квітня 2014, доступно онлайн). Десь у Барселоні тепер новий Hotel Colon.

1069 Wadhams, *Remembering Orwell*, 106.

1070 Крістофер Гітчінс стверджує на сторінці 156 книжки *Why Orwell Matters*, що цей список був оприлюднений у біографії Орвелла авторства Бернарда Кріка, яка вийшла в 1980 році. Але це можна назвати прибільшенням, оскільки лише одне речення в книжці Кріка, на сторінці 556, непевно натякає на цей список підозрюваних в Орвелловому записнику.

1071 Timothy Garton Ash, "Orwell's List," *New York Review of Books*, 25 вересня 2003, доступно онлайн.

1072 "Orwell's Century," transcript of *Think Tank with Ben Wattenberg*, перший ефір на PBS, 25 КВІТНЯ 2002.

1073 William Giraldi, "Orwell: Sage of the Century," *New Republic*, 11 серпня 2013, доступно онлайн. А в цій статті також міститься цитата про те, що Орвеллові належить XX століття.

Ю74 Harold Bloom, ed., *George Orwell: Modern Critical Views* (New York: Chelsea House, 1987), vii.

1075 Irving Howe, *Politics and the Novel* (Chicago: Ivan R. Dee, 2002), 251.

1076 Gabrielle Pickard, "Police Surveillance of Your Life Is Booming Thanks to Technology," *Top Secret Writers* (blog), 8 липня 2015, доступно онлайн.

I 1077 Charles Paul Freund, "Orwell's 1984 Still Matters, Though Not in the Way You Might Think," *Reason.com*, 15 січня 2015, доступно онлайн.

1078 "What Books Caught Russia's Imagination in 2015?," *Russia Beyond the Headlines*. 25 грудня 2015, доступно онлайн.

Ю79 Oliver Smith, "Don't Pack George Orwell, Visitors to Thailand Told," *Daily Telegraph*, 6 серпня 2014, доступно онлайн

Ю80 Emma Larkin, *Finding George Orwell in Burma* (New York: Penguin, 2006), 3.

і08і Michael Rank, "Orwell and China, 1984 In Chinese," 2 січня 2014, *Ibisbill's blog*, доступно онлайн

1082 "How Orwell's 'Animal Farm' Led a Radical Muslim to Moderation," interview on *Fresh Air*, NPR.org, 15 січня 2015, доступно онлайн

ю8з David Blair, "Mugabe Regime Squeals at Animal Farm Success," *Daily Telegraph*, 15 липня 2001, доступно онлайн

1084 Pamela Kalkman, "The Art of Resistance in Cuba," *Open Democracy*, 17 September

- 10*1 G*0Ti» Orwell, 1914 (*Н»W Yorii Sig/Ttt, <9*0, JO fW °*P* ОрИЛЛДжордж 784 роман / Джордж Ормлл, пер,»»нгл В Ииougун, hna/ia вчора, о/л оди> wt&
ЧИО, О ЖУНЯН'І,ГИИ К Ви/І, ДОтfIIUWMOtO, /070 ІУАЛАСРИ tyO
1И) 3Z0C < 7/1: £ 161
- юял George Orwell, 19114, *ni Gaoryye Orwell omnibus* (London decker Warburg, w< *36, ІУкр Пйр, ОрДОЛЛ Джордж, 1984 роман / ДЖОрДЖ ОрДОЛЛ, пер »аиг* В Шовкуні Вляд,і вчора, сі/лодіи навічно, О /дунайський. — К Иидеи/ Ж/- ПВИСЬКОГО, 2020, “ (Майстри СВІТОВОЇ ПрОЗИ),—?20C, —Тут с, змТЬ
- іон/ Dan Пл| о/д and Paul McUary, "ObarriA Most Dangerous Drone Tactic И Here to М ву," / *orelgn Policy*, § April 7Яі6, доступно онлайн,
- іони Hodden and Rossi, *Cambridge Introduction to George Orwell*, vsi
- 10*9 Orwell, 1984 (Seeker b Warborv,}, *E/Y5, Wrp, пер/, Орнллп ІІЛ'>РАЛ v/пл* роман / Джордж Орввлл; пер, 'І англ, В, *liioil.yu*; Влада вчора, синоди) — надписі, О, ЖУПЯНСЬИИЙ, — К,; *liu/yW*) ЖулаИСЬКОГО, 7/020, — (Майс гри сейтодоі прози,. - 320C,—Ту/іC, 7Л'Л,
- 1090 Maybe i he Most Orwellian Text Message Ever Sent," *Motherboard*, 21 січня ZOM 1091
- Orwell, *Orwell and Politics*, 207,
- 1097, *Gnorp/!* Orwell, *fFhte Hoad to Wigan PierM*// Tork*; Harvest, 1998), 206
- 109? Orwell,CEJ/,vol,4,49-
- 1094 Bret Stephens, "The Orwellian Obama *Pr&sidnncy*," *Wall Street Journal*, 23 береіія 7.015, /юс'гупио оилайи,
- 1095 Alec V/oodward, "Republicans Follow Orwellian Agenda," *Emory Wheel*, 13 кеяие 2015
- 1096 "David Bowie's 100 Chart-Topper Books," *London Evening Standard*, 2 October 2013, доступно оилайи,
- Ю97 Laurie Whitwell, "Cary Rowett Reads Orwell, Has Banned Mobiles.. And Rescued Birmingham City After 8-0 Drubbing," *Daily Mail*, 15 січня 2015.
- 109П Meaghan Baxter, "Town Heroes Look to George Orv/ell on Latest Album," *Vue Weekly*, 12 листопада 2015, Режисер Пол Гріиграс, відомий, *перш* за есе, своїми художніми фільмами, оголосив у 2014 році, ідо він планує зробити *нону* екранізацію «1984*- "Paul Crecngrass to Direct George Orwell's 1984," BBC News, 20 листопада 2014 Театральний світ також відкрив/мя себе «1984*, у Лондоні, Лос-Анджелесі, іишиа містах з'явилося чимало вистав; "1984 Announces Return to the West End fora 12 Week Run," *TNT UK*, 29 КИІ ГИЯ 2015, доступно онлайн, Також див: Stephen Rohde, "Big Brother is Watching You," *Los Angeles Review of Boohs*, 4 січня 2016 року В Лідсі, Англія, перспективна балетна трупа поставила балет *1984*, див Annette McIntyre, "Exclusive Behind the Scenes Access Offered to Northern Ballet's 1984,' *Darty Echo*, 9 серпня 2015, доступно онлайн. У 2015 році Джо Саттон, американський драматург, представив л'ссу «Орвел в Америці» (Orwell in America), в якій аін описав уявне турне Орвелла Сполученими Штатами в межах презентації «Колгоспу тварин//. Див. Mcg Brazill, "Theater Review; Orwell in America," *Seven Days* (Burlington, Vt., newspaper), 18 березня 2015, З'явився роман під назвою «Спалити будинок Джорджа Орвелла» (Burning Down George Orwell's House) про чоловіка, який відтворює жит тя письменника й оселяється на шотландському острові

Джура. Творець Facebook Марк Цукерберг¹, який є засновником книжкового клубу для учасників соцмережі, обрав як сиквел «1984» роман «Помста Орвелла» (Orwell's Revenge), написаний Пітером Губерасом, див.: Richard Feloni, "Why Mark Zuckerberg Is Reading 'Orwell's Revenge,' an Unofficial Sequel to '1984/' *Businessinsider*, 30 квітня 2015. Орвелла, напевне, змусило б гірко посміхнутися те, що найбільшим пабом у Британії на початку ххі століття, який вміщує 1700 відвідувачів, став манчестерський «Місяць під водою», названий на честь маловідомого есея, написаного в 1943 році, в якому йшлося про ідеальний паб. Див.: "The Moon Under Water," на сайті TheOrwellPrize.co.uk.

1099 Katia Savchuk, "Apple's Core: Dissecting the Company's New Corporate Headquarters," *Forbes*, 4 листопада 2015.

ii00 Зауваженням про схожість будівлі Apple з Паноптиконом я зобов'язаний Річарду Вібу, експерту щодо законів комунікації із Сан-Франциско, тема обговорювалася під час особистого спілкування.

ii0i Andrew Coutts, "'Privacy Is Theft' in the HeavyHanded Social Media Dystopia ofThe Circle,'" *Digital Trends*, 19 листопада 2013.

1Ю2 Luke Seaber, "Method Research: George Orwell Really Did Have a Stint in Jail as a Drunk Fish Porter," *Science2.0*, 6 грудня 2014, доступно онлайн.

1103 No author, "George Orwell's Time in Hertfordshire as a 'Pretty Useless' Shopkeeper," *Hertfordshire Mercury*, 31 січня 2015, доступно онлайн.

1Ю4 Robert Butler, "Orwell's World," *The Economist: More Intelligent Life*, січень-лютий 2015, доступно онлайн.

1105 Ta-Nehisi Coates, "Letter to My Son," *Atlantic*, вересень 2015, 84.

1Ю6 John Lukacs, *Five Days in London: May 1940* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1999), 2.

1107 Paul Johnson, *Churchill* (New York: Penguin, 2009), 166.

Післямова. Шлях Черчилля й Орвелла

1108 Цей абзац ґрунтується на листуванні електронною поштою з Карін Чіновет.

1Ю9 Taylor Branch, *Parting the Waters: America in the King Years, 1954-1963* (New York: Simon & Schuster, 1989), 54, 173, 332, 402, 486.

1110 Jeffrey Aaron Snyder, "Fifty Years Later: Letter from Birmingham Jail," *New Republic*, 19 April 2013; додаткові деталі див. у: Branch, *Parting the Waters*. 737

1111 Martin Luther King Jr., "Letterfrom Birmingham City Jail," from Martin Luther King Jr Research and Education Institute, Stanford University, доступно онлайн.

1112 Milan Kundera, *The Book of Laughterand Forgetting* (NewYork: HarperPerennial.1999). 10-11, 218.

1113 Цей абзац ґрунтується на моїх розмовах із письменником Тімоті Ноа.